

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Sønderjyske Museer

2002

Sønderjyske Museer 2002

(Nordslesvigske Museer, ny række, bind 4)

2003

Udgivet af Museumsrådet for Sønderjyllands Amt

Redaktion: Helle Kersting og Bendt Gammeltoft-Hansen

Udgivet af Museumsrådet for Sønderjyllands Amt, 2003

Grafisk afdeling, Amtsgården, UK-467-4

Trykt i 1100 eksemplarer hos Aabenraa Bogtrykkeri

ISSN: 0107-9336

Indholdet i årbogen er ikke udtryk for Museumsrådets holdninger, men må alene tilskrives de respektive forfattere

Omslag: Alterklokke, Sydtyskland, 18. århundrede

Indholdsfortegnelse

Forord	4
Thomas Lyngby: <i>Den nye, permanente udstilling på Cathrinesminde Teglværksmuseum</i>	5
Peter Dragsbo: <i>Folkegrænse og byggeskik – myter og realiteter i Claus Eskildsens påstande om dansk og tysk byggeskik i Sønderjylland</i>	11
Claus Daniel Thomsen: <i>Skibsfarten fra Aabenraa indtil 1800</i>	21
Inge Adriansen: <i>Røde faner og billeder samt et arbejderbibliotek – genstande til belysning af den tidlige arbejderbevægelse i Sønderjylland</i>	33
Esben Schlosser Mauritsen: <i>Om enkeltgravskulturen i Sønderjylland</i>	41
Ella Hoch: <i>Hvorfor et museum for uddøde havdyr?</i>	49
Helle Kersting og Bendt Gammeltoft-Hansen: <i>Vig bag mig!</i>	63
H. E. Sørensen: <i>Mordet i Sarajevo, Sønderjylland og den serbiske myte</i>	67
<i>Årsberetninger fra De sønderjyske museer for året 2002</i>	
Bov Museum	88
Cathrinesminde Teglværksmuseum	89
Museet ved Danevirke	91
Dansk Klokkemuseum	94
Frøslevlejrens Museum	96
FN Museet	98
Haderslev Museum	99
Hjemmeværnsmuseet	104
Midtsønderjyllands Museum	105
Skærbæk Museum.	107
Museet på Sønderborg Slot	109
Tysk Museum, Nordslesvig	112
Tønder Museum, Drøhøses Hus, Højer Mølle- og Marskmuseum	116
Zeppelinmuseet	120
Aabenraa Museum	121
Deutsche Nachschrift	125

Forord

Der er himmelvid forskel på at være vært og gæst.

Også når det gælder museer.

Gæsten glæder sig over det færdige, det udstillede emne. Tanker sættes igang, nye spor lægges i hjernen. Sådan fungerede det altså dengang. Sådan førte dén maler sin pensel, når han kneb øjnene sammen. Engang har vævebommen rusket i dette klæde, og skytten er faret frem og tilbage.

Grove og følsomme snedkerhænder er gledet kærtegnende hen over denne flade; dét bidsel dér har engang ligget rødglødende, bøjeligt, blødt og føjeligt på en ambolt og er blevet modelleret med hammer...

Museum er godtnok også fortid; men ikke bare dét. Det er ligeledes at skifte sfære, at gå ind i en verden uden for den vante og tage andre briller på. Det er at frigøre sig fra hverdag og vanetænkning.

Og så må man alligevel på en måde have ondt af gæsterne. De ser et slutresultat. De kommer aldrig til at opleve underet, når et emne kommer inden for museumsværkstedets døre. Aha! Sådan så det altså ud; sådan var det indrettet! Prøv engang at se her!

Gæsterne kommer aldrig til at følge arbejdet med og studiet af fundet, og for dem vil alle oplevelserne, når istandsættelsen eller restaureringen tager sin begyndelse, forblive lukket land.

Heller ikke vil de komme til at opleve museets vidunderlige lagre af emner, der af den ene eller anden grund holdes borte fra udstillingerne. Gæsterne vil aldrig kunne forstå, at der er ting og sager, der er så kostelige, at man

helst vil blive ved med at have dem liggende foran sig på skrivebordet. At man kvier sig ved at frigive dem til offentlig beskuelse.

Fornemmelsen af tidløshed, når man står med fundet i den ene hånd og med faglitteratur og opslagsværker i den anden og anstiller sine sammenligninger; det er altsammen lukket og privilegeret land.

Mange museumsgæster ville undre sig, dersom de vidste, hvor stor en del af museumsfolkernes tid og arbejde der foregår uden for museets fysiske mure. Langt flertallet af vore museer er simpelthen nødt til at arbejde med åstedsforskning med madpakker og kilometerpenge.

Og vil man fastholde befolkningens interesse for museerne, er det nok vigtigt, at man på hver eneste mulige måde og med alle til rådighed stående midler forsøger at give publikum én eller anden kompensation for hele den række af oplevelser, der selvsagt ikke kan bydes på.

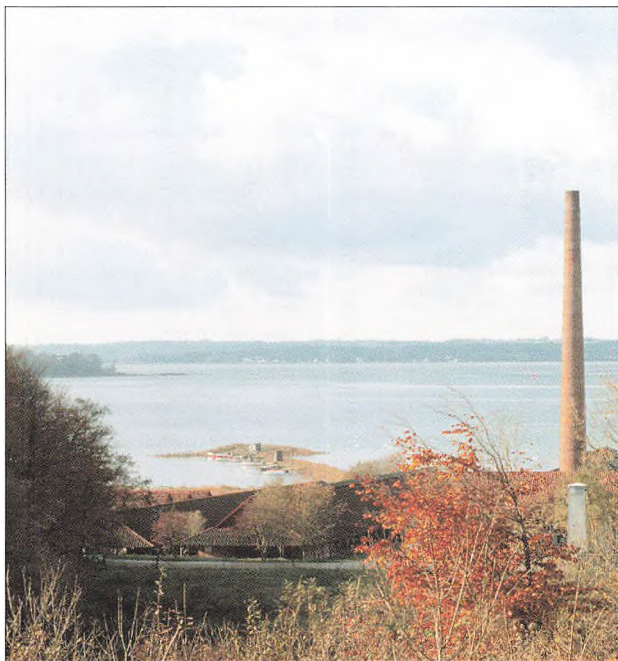
Et ofte brugt – og temmelig misbrugt – nøgleord er aktualisering. Måske er det lidt mere kluntede vedkommende-gørelse trods alt nemmere at tumle med. Mon ikke museerne skylder samfundet en indsats, hvad dén ting angår?

Der findes ingensomhelst patentløsning, og forskellige tidsaldre vil formodentlig kræve vidt forskellige idéer og tiltag; men artiklerne i denne årbog for de sønderjyske museer prøver i hvert fald alle på at stimulere den varme linje mellem vært og gæst.

*Helle Kersting og Bendt Gammeltoft-Hansen
Dansk Klokkemuseum*

Den nye permanente udstilling på Cathrinesminde Teglværksmuseum

af Thomas Lyngby

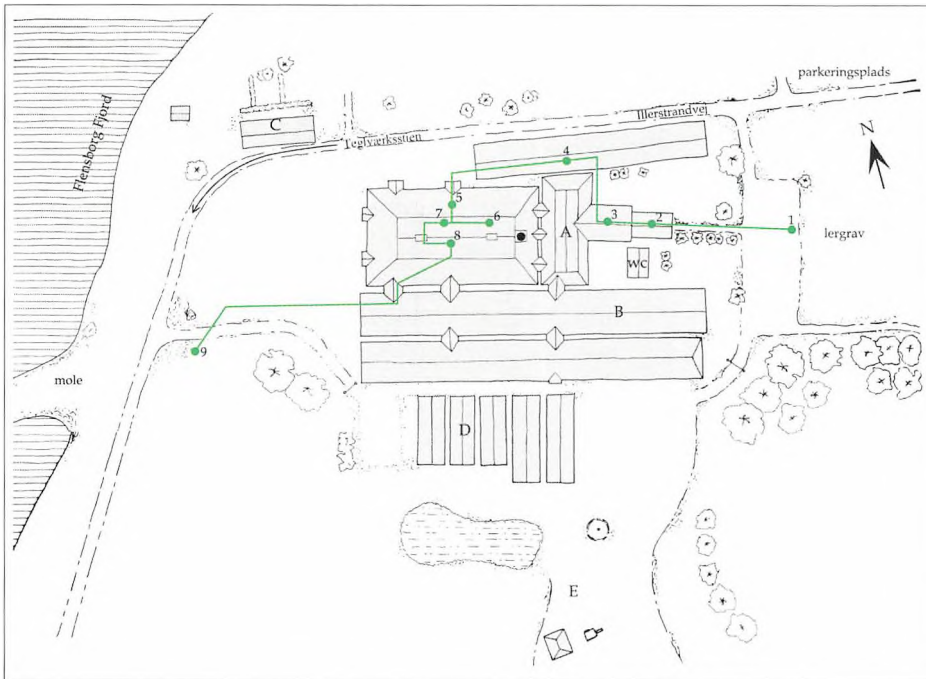
Cathrinesminde Teglværksmuseum set fra skrænten af den ene af de tidligere lergrave. Til højre ringovnnens mægtige skorsten omgivet af teglværkets tage. Fra Illerstrand stikker resterne af afskibningsanlægget ud i Flensborg Fjord. Foto: Ole Meyer. 2002.

Cathrinesminde Teglværksmuseum indviede den 22. marts 2002 en ny permanent udstilling, der er opbygget med støtte fra VELUX FONDEN. Åbningen blev forestået af Piet van Deurs; sidst han besøgte stedet i 1986, var det for at optage et af de legendariske *Hvad er det?*-programmer på ringovnsloftet. Dengang henlå det tidligere teglværk som en ruin. Siden blev Cathrinesminde restaureret, og 1993 åbnede museet. Fra begyndelsen var man imidlertid klar over, at hovedudstillingen om teglets historie var foreløbig, og at museet med tiden burde give en mere sammenhængende fortælling.¹ Det er dette, der er forsøgt med den nye produktionsrundgang og den nye udstilling.

Produktionsrundgang

Det bevarede anlæg og en række maskiner gør Cathrinesminde perfekt til at anskueliggøre industriel teglfremstilling, som den typisk var i 1930'erne og 40'erne. Den ny-etablerede produktionsrundgang består i, at de besøgende trin for trin følger lerets vej gennem teglværket – fra lergravning, til de færdige mursten kunne sendes ud til byggepladser i hele Østersøregionen. Undervejs informeres man på tavler om, hvad der skete med leret de forskellige steder. Rundgangen begynder foran museet ved en af Cathrinesmindes gamle lergrave, der i dag fremstår som et engareal med en særegen vegetation som følge af teglindustriens indgreb i naturen.² Derefter fortsætter man ind gennem porten til museet, hvor produktionsrundgangen fører de besøgende forbi tipvognstoget, der kørte leret ind til teglværket, kasseføderen – hvor leret blev blandet med sand og savsmuld – forælteren, valseværket og strengpresseren, hvorfra lerblandingen blev presset ud i en lang streng for med klingen på afskæringsbordet at blive skåret i passende stykker.

Så går det atter udendørs til tørreladerne, hvor de nyformede, våde sten blev stillet op på de endeløse rækker af hylder. De besøgende fortsætter til ringovnen, hvor de tørrede sten blev sat ind og brændt. I ringovnen er der en oval brændingstunnel, hvor en zone af ild vedvarende bevægede sig rundt, da den var i brug. Samtidig med at der i ildzonen brændtes sten ved omkring 1000°C, var der i den overforliggende del af brændingstunnelen tilstrækkeligt nedkølet til, at færdigbrændte sten kunne tages ud af ovnen og tørrede sættes ind. Brændingen blev styret fra ringovnsloftet, der var bemanded døgnnet rundt. Ringovnen, der blev opfundet af de tyske ingeniører Friedrich Eduard Hoffmann og Albert Licht i 1858, var den vigtigste af flere tekniske innovationer, som revolutionerede teglindustrien i anden halvdel af 1800-årene. Varmen fra brændingen kunne genanvendes til foropvarmning af de ubrændte sten, hvorved forbruget af stenkul, der medgik

Plan over Cathrinesminde Teglværksmuseum. Produktionsrundgangen er markeret med den grønne linie. Informationstavler er opstillet ved følgende stationer i lerforarbejdningen:

1. Tilgroet lergrav,
2. Kasseføder og forælter,
3. Valseværk og strengpresser,
4. Tørrelade,
5. Ringovnen,
6. Optænding af ringovnen,
7. Ringovnens arbejdszone,
8. Ringovnsloftet.
9. Afskibning.

Udstillingerne på museet er

A: Udstilling om teglets historie,
 B: Tegl i kunsten og særudstillingslokale,
 C: Arbejderboliger,
 D: Stensamling,
 E: Æltemølle, strygebord, tørreplads og mileovn.

Tegning: Inga Jornil. 2002.

til at brænde 1000 sten, blev reduceret fra 400 kg til 160 kg.¹ Tilladelsen til at opføre ringovnen på Cathrinesminde Teglværk blev givet af Sønderborg Amtsforstanderskab i 1892.⁴

Produktionsrundgangen ender ved en mole, som er, hvad der er tilbage af det gamle afskibningsanlæg. Herfra blev murstenene sendt med skib til de mange steder, hvor ler fra kysterne langs Flensborg Fjord genopstod som huse og andet byggeri – selv på de gamle dansk-vestindiske øer står endnu bygninger opført i de karakteristiske små, gule flensborgsten (4 x 20 x 9 cm).

Udstilling om teglets historie

I Cathrinesmindes gamle formerihal findes den nye hovedudstilling om teglets historie ordnet i temaer. Museumsgenstande og kort anskueliggør, hvordan smeltevandsfloder under den seneste istid på blot halvtreds år aflejrede de rige lokale lerforekomster, der har været basis for århundreders intens teglværksdrift. I en anden montre vises tegl som et globalt byggemateriale med eksempler fra forskellige tidsaldrer og forskellige dele af verden. Tegl kendes nemlig fra de fleste af oldtidens højkulturer – undtagen de amerikanske, hvortil det først kom med *conqui-*

Ottende station i produktionsrundgangen: ringovnsloftet. I begge sider af gulvet tre rækker med dæksler, hvorunder der er huller ned til ringovnens brændingstunnel. Gennem disse huller kunne brænderne på ildens farve se, om temperaturen var høj nok, og om der var brug for at hælde mere kul ned. Med håndtagene i gulvets centerakse styredes blandt andet udtrækket til skorstenen. I 1930'erne blev brændingen delvis automatiseret med såkaldte kulstokerfyr, der ses bagest til venstre. Til højre to trækasser til opbevaring af kul. Foto: Ole Meyer. 2002.

stadorerne. Men der skulle gå 5000 år, fra det ældst kendte tegl blev brændt på Kreta, før byggematerialet nåede til Danmark i 1100-årenes midte. På museet findes en sten fra det ældste sønderjyske bygningsværk i tegl: den kolossale Valdemarsmur, som Valdemar den Store lod bygge ved Dannevirke i 1170'erne. Blandt udstillingens øvrige vidnesbyrd om det universelle byggemateriale er en sten fra den kinesiske mur.

Teglfremstillingens historie fortælles via håndredskaber til at forme tegl med og via nyere maskiner, der navnlig blev taget i brug i anden halvdel af 1800-årene, hvor produktionen fik en industriel karakter. Maskinerne muliggjorde sammen med den kontinuerligt brændende ringovn en langt større produktion. De gammeldags håndstrøgne sten, hvor strygeren slog en klump ler ned i en træform og strøg den overskydende mængde væk med et bræt, blev et eksklusivt nicheprodukt. Desuden findes i udstillingen modeller af teglværker, som de har set ud fra middelalderen og frem til vore dage, hvor værker med fuldautomatiske tørreanlæg har gjort produktionen uafhængig af vejret, og tunnelovne sammen med anden ny teknologi gør, at man kan fremstille mere tegl med en mindre arbejdsstyrke.

Også teglprodukternes mangfoldighed er repræsenteret. Her er mursten, som før brændingen er blevet præget med navnet på det sted, hvor de er fremstillet – og således vidner om de flere hundrede værker, der har fremstillet tegl i Danmark. Her er hovedtyperne af tagsten, som har været anvendt til at tække tage med gennem mere end ottehundrede år på vore breddegrader. De første tagsten – bæverhalerne – var flade med afrundede ender. De havde form som et af de tidligere tagmaterialer – tagspånar af egetræ – og lå på tætliggende lægter. I 1200-årene dukkede de såkaldte munke og nonner op. De brede nonner med nedadvendte buer lå ved siden af hinanden på lægterne. Ovenpå lagdes de smallere munke med opadvendte buer, så de dækkede nonnernes samlinger. Fra 1500-årene introduceredes en ny tagsten i Danmark og i Slesvig – den bølgeformede hollandske vingetagsten, der både gav lettere og tættere tage. På vingetagstenen er den højre kant nedadbøjet, så den dækker nabostenens venstre opadbøjede vinge. Øvrighederne søgte på denne tid at fremme brugen af tagsten i de tætbebyggede byer, da tegltage var mindre brandfarlige end stråtage. I anden halvdel af 1800-

Fra den nye udstilling om teglets historie. På podiet i forgrunden redskaber og maskiner til at forme teglsten med. Til venstre den lange montre, i hvis fire sektioner modeller anskuelig gør teglfremstillingens historie fra middelalderen til i dag. Til højre montre med teglprodukter. Foto: Ole Meyer. 2002.

årene kom falstagstenen til Danmark. Falstagstenen, der blev patenteret 1841 i Alsace, har i venstre side en fals og i højre en not, således at stenene griber ind i hinanden. På tilsvarende vis griber ovenforliggende sten fat i de nedenforliggende. Falstagsten giver tætte tage, der ikke kræver understrykning.⁵

Af andre teglprodukter i udstillingen kan nævnes drænrør, fliser og formsten til dekoration af facader, for eksempel glaserede blomsterfriser og torsoer. Et af de måske mere overraskende produkter er et porøst teglkar, der har været anvendt i marskegne og ombord på skibe til at filtrere drikkevand. Blandt det mere kuriøse er en række spor af fortidens liv, som er overleveret i tegl – for eksempel sten med spor af poter og klove afsat af dyr, der har krydset tørrepladser med våde, nyformede sten; en sten med et aftryk af en lille barnetræsko er vel et fragment af kåd, ubetænksom leg i en tid, der skelnede mindre skarpt mellem arbejde og fritid og mellem voksne og børn. Teglværksarbejdere har også ridset små hilsner i det våde ler, der er blevet brændt for evigt i de færdige teglsten.

Udstillingsprincipper

Det har været væsentligt, at den nye udstilling og produktionsrundgangen respekterede teglværksbygningerne, som de er. Udstillingsarkitekterne Pia Simmendinger og Peter Thule Kristensen skulle på den ene side nå frem til et formsprog, der ikke tog magten fra teglværket, og på den anden side skulle udstillingen klart skille sig ud fra teglværkets æstetik og ikke postulere at være en del af denne. Denne opgave er blandt andet løst ved så vidt muligt at friholde og fremhæve formerihallens gamle trækonstruktioner – stolper og hanebjælker med videre. Disse intentioner er også indarbejdet i det koncept for belysningen, som arkitekten Priska Meier har udarbejdet. Montrer og podier er opbygget af store bemalede krydsfinersmoduler, der dels har en tyngde, så de ikke forsvinder i det store rum, dels gør det muligt lejlighedsvis at flytte udstillingen – først og fremmest hvert andet år i maj, hvor Cathrinesmindes Venner, Broager Kommune og Broagerlands Kunstforening benytter formerihallen til at afholde kulturmåned med foredrag og koncerter. Udstillingsmøblernes farveholdning er afstemt til tegls nuancer og til den omgivende arkitekturs og naturs palet.

Som supplement til produktionsrundgangens og den nye udstillings tekster er udarbejdet et mere fyldigt systematisk katalog i handy format (19 x 12 cm), så man kan bruge det, mens man går rundt.⁶ I kataloget findes foruden tekster, der umiddelbart knytter sig til produktionsrundgangen og udstillingen, to essays – et om Cathrinesmindes historie og et om teglets historie. Sidstnævnte giver et populærvidenskabeligt rids af tegls anvendelse i arkitekturhistorien – en side af teglets historie, der vanskeligt lader sig udstille. Essayene er så kortfattede, at de eventuelt kan læses på stedet, for eksempel på en af de i udstillingen opstillede bænke eller – en sommerdag – udendørs på Illerstrand med Cathrinesminde på den ene side og Flensborg Fjord på den anden.

Tegl i kunsten

Museet søger i disse år at opbygge en samling af malerier og fotografier med teglværker og teglfremstilling som motiv samt kunstværker udført i tegl, og samme dag som den nye produktionsrundgang og udstillingen om teglets historie indviedes, åbnede en udstilling om tegl i kunsten. Blandt årets erhvervelser kan nævnes 102 små modeller

af parcelhuse udført i tegl, som 10 arkitektstuderende ved afdeling 3B på Kunstakademiets Arkitektskole indsendte til en konkurrence udskrevet af Murerfagets Oplysningsråd (MURO) i 1997.⁷ De små teglhuse præsenterer en mangfoldighed af moderne planløsninger. Indtil videre suppleres museets egen kunstsamling med lån og langtidsdeponeringer.

Fra udstillingen om tegl i kunsten. Forrest til venstre et udvalg af de 102 små teglhuse, som museet har fået foræret i 2002. Foto: Ole Meyer. 2002.

Den industrielle kulturarv og Slesvigs industrimuseum
Cathrinesminde Teglværksmuseum er et eksempel på bevarelse og formidling af den industrielle kulturarv – og med dét folkelige engagement, der har været og er omkring stedet, tillige et eksempel på, at vor industrihistorie kan være lige så vedkommende og identitetsskabende for nutidens mennesker som vore rødder i agrarsamfundet.⁸ Cathrinesminde er også eksempel på, hvor nyttigt det er på samme sted at bevare såvel industribygninger som maskiner, der var knyttet til sådanne anlæg. En industrimaskine, der hidrører fra en afgrænset del af en produktionsproces, kan – på trods af sin ofte meget konkrete funktion – umiddelbart være særdeles abstrakt for eftertidens be-

tragter og en næsten håbløs museumsgenstand at udstille. Præsenteres maskinen imidlertid som led i en produktionsproces, hvor den besøgende følger arbejdsgangene på en vandring gennem et gammelt industrianlæg, er det lettere at sætte maskinen ind i en meningsfuld sammenhæng, der gør den nærværende og håndgribelig.

Cathrinesminde Teglværksmuseum har gennem mange år arbejdet for at fremme det museale arbejde med den sønderjyske industrihistorie. Hensigten har været at etablere et grænseoverskridende industrimuseum for det gamle hertugdømme Slesvig med besøgssteder ved væsentlige industrimindesmærker og -miljøer i regionen. I det kommende år vil museet sammen med Kulturstiftung des Kreises Schleswig-Flensburg påbegynde den første etape af dette museumsprojekt ved at udarbejde en vejledning til de 25 væsentligste industrimindesmærker i det tidligere hertugdømme. Således vil turister kunne få et indblik i regionens industrihistorie på en kulturrute omfattende gamle og nye industrianlæg, der opleves, hvor de er – dér, hvor de indgår i en meningsfuld sammenhæng.⁹

Noter:

1. Jf. f.eks. Inge Adriansen: "Museumsplanerne", [*Årsskrift*]. *Cathrinesmindes Venner*, [VII], 1994. 30-31.
2. Bl.a. har tidligere tiders lergravning givet vækstmulighed for orkidéarten skovgøgeurt, *Dactylorhiza maculata* (L.).
3. Lothar Schyia: "*Gut Brand!*" *Der Siegeszug des Ringofens. Friedrich Eduard Hoffmann 1818-1900 – Nestor der Ziegelindustrie*. Suderburg 2000.
4. Tegninger og byggetilladelse af 8. april 1892. Teglværksarkivet 3.13: Chr. Hollensens arkiv, 3 (Museet på Sønderborg Slot).
5. Willi Bender og Mila Schrader: *Dachziegel als historisches Baumaterial*. Suderburg 1999; Connie Hirsch, Morten Aaman Sørensen og Birgit Als Hansen: *Tegl*, 19: Tegl i Danmarks Middelalder. København 1993.
6. Jette Bie Junker og Thomas Lyngby: *Cathrinesminde Teglværksmuseum. Vejledning til produktionsrundgang og katalog til udstilling om teglets historie*. Cathrinesminde Teglværksmuseum 2002.
7. De 10 daværende arkitektstuderende var Rasmus Brodersen, Alexander Haslund Damsbo, Mads Bjørn Hansen, Jesper Øager Jensen, Markus Lindholm, Nanna Nørsgaard, Nicolai Lund Overgaard, Kåre Rønne, Peter W.A. Sandorff og Ola Broms Wessel. Projektet fik en særlig omtale af dommerkomiteen. "102 huse", *Tegl*, foråret 1998. 23.
8. Det folkelige engagement afspejles f.eks. i museets stab på cirka 50 frivillige medarbejdere og støtteforeningen Cathrinesmindes Venner med omkring 600 medlemmer.
9. Den 1. etape af det slesvigske industrimuseum er ikke mindst muliggjort af en bevilling fra Udvalget for kultur, ligestilling og sprog under Region Sønderjylland/Schleswig.

Folkegrænse og byggeskik

Myter og realiteter i Claus Eskildsens påstande om dansk og tysk byggeskik i Sønderjylland.

af Peter Dragsbo

For nylig udkom bogen "19 myter i Sønderjyllands historie". Heri behandler den ene af redaktørerne, Axel Johnsen, som en af de første Claus Eskildsens "Dansk Grænselære", som udkom 1936 og siden i 6 yderligere oplag frem til 1946. I artiklen diskuterer Axel Johnsen, i hvor høj grad Claus Eskildsen (1881-1948) delte den "Blut und Boden"-ideologi, som er bogens grundtone, eller om der især er tale om en given modstanderen igen med samme mønt i en tilspidset national kamp. Og han sandsynliggør, at især kapitlerne om grænselandets raceforhold i høj grad var en satirisk udstilling af det uholdbare i den nazistiske racelære. Det, der ifølge Johnsen virkeligt interesserede Eskildsen var "personnavnene, gårdtyperne, bynavnene, klædedragterne, folkedigtningen, mad og drikke, for med dem i hånden kunne han hævde Danmarks historiske ret til hele området fra Kongeåen til Ejderen". Men spørgsmålet er, om denne nationalpolitiske brug af den materielle kultur i en grænseegn kan stå for en nærmere prøve? Dette spørgsmål berører Johnsen, men det er væsentligt, fordi Eskildsens påstande ikke alene havde stor gennemslagskraft i datiden, men også har lejret sig i den sønderjyske bevidsthed helt frem til vore dage.

Eskildsen skriver i indledningen til kapitlet, at "Selv om Sprog og Sindelag skiftede, saa fortsatte Bonden alligevel at anlægge sin Gaard paa sit Folks gamle Maade .. Derfor er *Bondens gamle Gaard* (Cl.E. fremhævn.) noget af det første, man skal agte paa, naar man vil finde Grænsen mellem to Folk; Bondegården er et af de sikreste Folkekendemærker". Citatet viser i sin nationalromantiske programkarakter, hvorfor bondegårdsforskningen blev så central i studiet af dansk folkekultur. I 1800-tallets konstruktion af folkekulturen som et af nationalstaternes stærkest legitimerende argumenter kom den førindustrielle byggeskik til at spille en central rolle. Den danske bondegårdsforsknings udgangspunkt blev diskussionen om

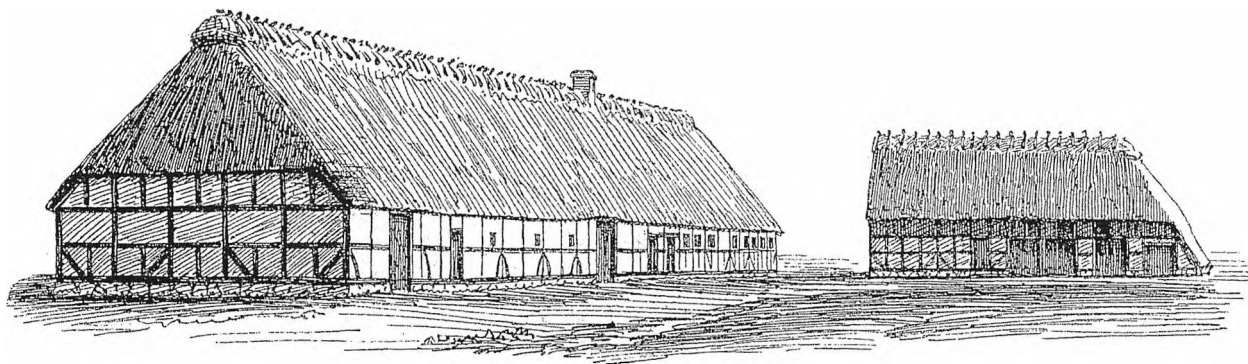

Den typiske slesvigske hovedlænge med stald og beboelse i samme hovedlænge. Gård i Drengsted, foto Peter Dragsbo 1973

den slesvigske byggeskik, og det er da også til denne diskussion, Eskildsen i høj grad lænede sit hoved.

I 1892 udgav bygningsforskeren Reinhold Mejborg det første bind af et aldrig fuldendt værk om "Nordiske Bøndergaarde" om Slesvig. Heri fremhævede han den firelængede gård som den typiske danske over for den nordtyske gårdtype, som dengang gik under navnet "den saksiske gård". Imidlertid var der jo det problem, at gårdene i store dele af Slesvig ikke var firelængede, men præget af en hovedlænge med kombineret beboelse og stald/lade, ofte kaldt for "den enlængede gård".

Her kom historikeren P. Lauridsen i 1895 med Columbusægget, idet han ud fra arkivstudier fremhævede den "enlængede" gård som den ældste danske gårdtype, som endnu kunne påvises også i andre danske landsdele. Og han afviste i en efterfølgende diskussion Mejborgs påstand om, at der tidligere havde været flere flerlængede gårde i Sønderjylland med det evolutionistiske argument, at det var utænkeligt, at bønder ville gå fra flere til færre

Tegninger fra Mejborg: Nordiske Bøndergaarde, 1892. Øverst ses en gård fra Sundeved med en bred slesvigsk hovedlænge og en vinkelstillet "hjælm". Nederst ses en gård fra det sydlige Angel, med gavlport og "hjælm" med knægbygget gavl. Begge

gårde viser tydelig indflydelse sydfra - den sundevedske gård fra de brede enlængede gårde på Angel, den sydangelske gård fra de nedersaksiske Hallenhäuser.

længer. Lauridsens tese om den enlængede gård som den oprindeligt danske syntes at blive bekræftet i 1930'erne ved arkæologiske fund af huse fra jernalderen med stald og beboelse under samme tag. Frilandsmuseets arkitekt Halvor Zangenberg arbejdede også i sine forskellige artikler om sønderjyske gårde med den "enlængede" gård som

den oprindeligt danske gård, og temaet var fortsat på dagsordenen, da Nationalmuseet i 1944 påbegyndte sine landsdækkende bondegårdsundersøgelser. Først omkring 1960 begyndte billedet at blive mere nuanceret med Svend Jespersens påvisning af, at de slesvigiske "enlængede" gårde ikke var så enlængede endda, men at de, som

den alsiske “kroggård” ud over hovedlængen også omfattede forskellige lader og udhuse.

Fælles for hovedparten af de danske bondegårdsforskere var, at de meget stærkt fremhævede skillelinjen mellem de mellemslesvigske eller sønderjyske gårde på den ene side og den “saksiske” gård på den anden side, og den almindelige opfattelse af et møde mellem dansk og tysk byggeskik et sted omkring Dannevirke er blevet stående til vore dage. Hertil har Claus Eskildsen i høj grad bidraget. I “Dansk Grænselære” har han med større eller mindre belæg udvalgt og fremhævet alle de træk, som han mener var fælles for den førindustrielle byggeskik i det gamle danske sprogområde”. Som Inge Adriansen fremhæver i “Fædrelandet, folkeminderne og modersmålet” 1990, har Eskildsen i sit valg af ældre kilder til byggeskikken systematisk valgt de forskere, der kunne bruges til at understøtte hans nationalpolitiske ærinde. Og i sin konklusion har han så at sige nationaliseret de midt- og sydslesvigske gårde med påstanden om, at den danske gård var “eneraadende fra Danevirke til Skagen, fra Vesterhav til Halland”.

Dichtung und Wahrheit

Et træk, som Eskildsen korrekt fremhæver som fælles for al byggeskik nord for Dannevirke, er at det gammeldanske områdes bygninger er lænehuse, der, uanset om det er længer i en firelænget gård eller hovedlænge i en slesvigsk gård, er tværdelte med skillevægge, tværlo eller indgangsrum som det jyske “fremgulv” - i modsætning til den treskibede helhed med midtstillet gavlport i de nordtyske Hallenhäuser. Men derefter marcherer generaliseringer og fejltolkninger frem i rad og række.

Eskildsen hævder i sit anti-tyske ærinde, at de sønderjyske gårde viser, at Sønderjylland er “gammelt dansk-nordisk Folkeomraade”. Her er han imidlertid på meget tynd is, for bortset fra det sproglige fællesskab har folkelivsforskningen meget længe fremhævet de afgørende forskelle mellem den “kontinentale” kultur i Danmark-Sydsverige og den nordskandinaviske kultur. Allerede i vikingetiden opsplittede f.eks. lafteteknikken (blokhusbyggeri) de nordskandinaviske gårdanlæg i en lang række enkeltbygninger, i modsætning til bindingsværk- og bulteknikkens længebygninger. Derefter stiller han de danske gårdlængers øst-vest-orientering efter sol og vind over for de

nordtyske gårdes placering med gavlen mod gaden. Dette gælder i høj grad de slesvigske gårde, men er ikke generelt for Østdanmark, hvor gårdene ikke mindst i de regulerede landsbyer på Øerne var orienteret efter gaden snarere end verdenshjørnerne.

Begge momenter kunne have været Eskildsen bekendt ved et kig i den tilgængelige skandinaviske bondegårdsforskning i 1930'erne. En påstand af helt egen avl er den om valmgavlen som den gamle danske byggeskik, hvor Eskildsen endda hævder, at “Sjællænderne har i Løbet af den sidste Menneskealder forladt den smukke, danske Valmgavl”. Nyere forskning viser, at det forholder sig stik modsat - de bræddeklædte helgavle har op i 1700-tallet eksisteret både på Fyn og i Sønderjylland, og overlevede både i Skåne, på Sjælland og i Østjylland.

Tolkningen af de bekendte “Hauberger” på Eiderstedt som firelængede gårde, der blot har fået fælles tag, som endnu i dag kan mødes hos lægfolk, er heller ikke rigtig. Der har været mange bud på Haubergernes oprindelse, men allerede i sin artikel om den mellemslesvigske byggeskik 1933 tolkede Zangenberg de små gårdspladser på de store marskgårde som et frisisk træk, afledt af Haubergens “firkant”. I nyere tid har hollandske og tyske bygningsforskere påvist haubergens mest sandsynlige udviklingshistorie som en kombination af et gammelfrisisk langhus og en “højhalm”-konstruktion i slægt med de middelalderlige hejsehjælme. Men når Eskildsen ser noget firkantet, må det være dansk !

Også det trefløjede gårdanlæg på Angel bliver af Eskildsen sat ind i en national ramme som en dansk gårdtype. Her er det imidlertid først nyere forskning, der har påvist, at denne herskabelige gårdform, som har spredt sig til hele det østlige Sønderjylland, var en nyhed, opstået på Angel i 1830'erne og -40'erne med inspiration *ovenfra*, fra præste- og herregårdsanlæg. Eskildsen har derfor sådan set ret i, at der ikke er tale om en tysk gårdform; her er det Gudmund Schütte, der i sin polemiske bog “Das südjütische Dänentum” 1937 når helt ud i hampen med sine ord om, at den firelængede gård begynder ved Slien!

Endelig prøver Eskildsen i høj grad at bestemme den urgamle grænse mellem dansk og tysk ud fra et øjebliksbillede af byggeskikken i det sydlige Slesvig, illustreret af en lang række fotografier af gårdbygninger, der ud fra stil og murværk helt tydeligt tilhører den store byggeperiode

omkring 1850. Dette er imidlertid bevis nok for Eskildsen, for i hans univers er det umuligt, at en befolkning kan skifte gårdtype, et af de mest centrale elementer i "folkepræget". Virkeligheden er en anden, for netop egnen mellem Flensborg og Ejderen har siden middelalderen været et kulturgrænseområde, hvor man efter kulturstrømningerne har optaget nye gårdformer, af og til sammen med skift i sprog og sindelag, til andre tider helt uafhængigt heraf.

Slesvigsk eller dansk?

Man kan således konkludere, at Eskildsen i sit nationalpolitiske ærinde på nogle områder overdriver eller tolker ud i den blå luft, mens han på andre områder er i god overensstemmelse med ældre danske bondegårdsforskere, fra Lauridsen til Zangenberg. I sin iver efter at etablere de slesvigske gårde som entydigt danske polemiserer han imidlertid endda mod Zangenberg, som han beskylder for at overtage "Betegnelsen "det *cimbriske* hus", som Tyskerne har indført for at undgaa at kalde de sønderjyske Huse danske !". Dette er simpelthen ikke rigtigt; Zangenberg omtaler netop den "enlængede" gård som en gammel dansk type, blot tillader han sig at understrege både forskelle mellem de slesvigske og de østdanske gårde og mellem de nord- og sydslesvigske gårde.

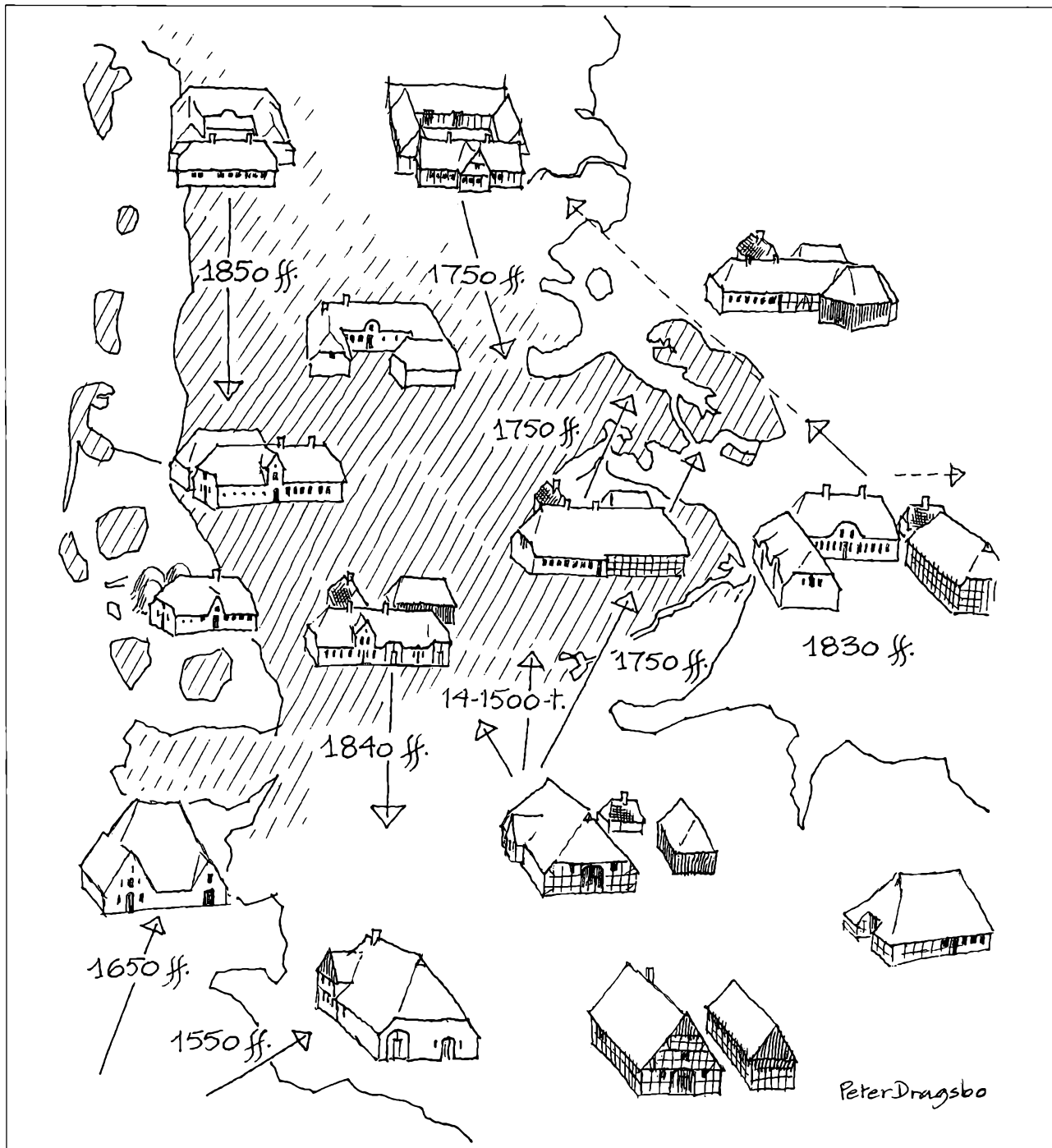
Begrebet "cimbrisches Haus" om de "enlængede" gårde i Slesvig lanceredes første gang af den tyske kulturhistoriker K. Rhamm 1908, og gentoges af Otto Lehmann 1927 i hans bog om bondehuset i Slesvig-Holsten. Betegnelsen "kimbrisk" var i overensstemmelse med den tyske forsknings forsøg på at knytte folkekulturen til de gamle germanske stammer, når man nu en gang havde måttet erkende, at det var svært at finde en fælles tysk folkekultur. Men betegnelsen "kimbrisk" var samtidig som salt i såret i den dansk-nationale kamp, hvor man helt frem til 1950'erne måtte argumentere mod Brødrene Grimm og andres påstande om, at jyderne - ligesom angler og sakser - var gamle vestgermanere, der var blevet koloniseret af de østfra kommende "Inseldänen". Det har derfor været meget svært for den danske bondegårdsforskning at erkende, at vi i et område fra en linje cirka fra Ribe til Aabenraa i nord ned til Dannevirke-egnen i syd har haft en gårdform, der var *væsensforskellig* både fra de nordtyske Hallenhäuser i Holsten og de nord- og østdanske firelæn-

De firelængede gårde i det sydlige Sønderjylland var en nyhed, som spredte sig i 1700-tallet - både langs Østkysten til Sundeved og Als, og langs Vadehavet ned til Nordfrisland. Skastgård ved Ballum, opført 1774, foto Peter Dragsbo 1994.

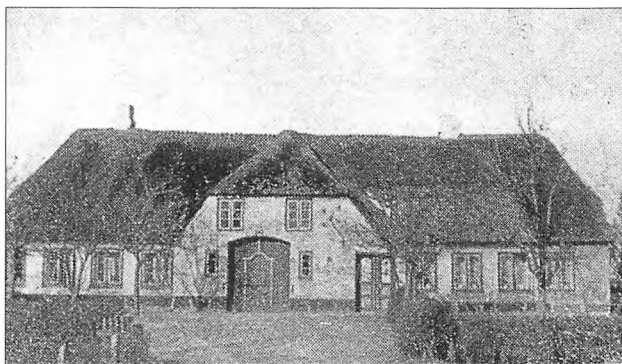
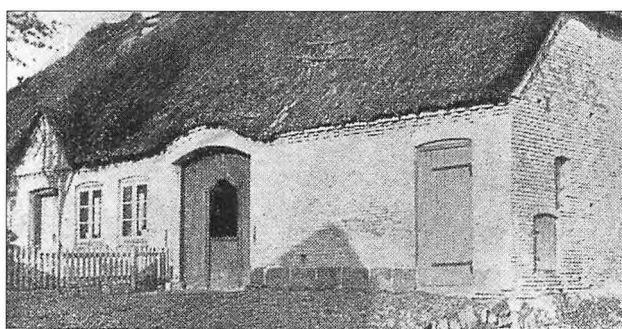
gede gårde. For når bondegårdene opfattedes som kernen i folkekulturerne, ville en sådan erkendelse have været ødelæggende for den almene hævde af, at grænsen for den nationale danske kultur gik ved Dannevirke.

Samtidig viser den nyere arkæologiske husforskning, at billedet af den slesvigske gård som den oprindeligt danske ikke er entydigt. For det første har vi i jernalderen overalt i Nordeuropa den for store dele af oldtiden karakteristiske længe med bolig og stald under samme tag. For det andet sker der i det nordiske område allerede i vikingetiden en tydelig udskillelse af bolighuset som et "salshus" for sig. Og selv om de middelalderlige gårdformer endnu ligger i arkæologisk mørke, går der i hvert fald en linje herfra frem til den firelængede gård, som først i 15-1600-tallet træder klart frem i det nordlige og østlige Danmark. Samtidig er det nordtyske Hallenhaus heller ikke så "primitivt" og "middelalderligt", som Eskildsen - i et i den nationale propaganda velkendt forsøg på at gøre modparten mindre civiliseret - hævder. For selv om dets logik med bolig og stald under fælles tag har rødder i oldtiden, er dets størrelse, gavlport og imponerende tømmerværk snarere et barn af middelalderens højkultur. I denne sammenhæng repræsenterer den slesvigske gård nærmest "en tredje vej" i udviklingen. Bjarne Stoklund har i sin grundlæggende oversigt over "Bondegård og byggeskik"

Skitse af fordelingen af førindustrielle gårdtyper i Slesvig og Holsten, med angivelse af nogle spredningsretninger. Peter Dragsbo 2002.

6. Tre fotos fra Claus Eskildsens "Dansk Grænselære" (4. udgave 1939, s. 71). Der er tydeligvis tale om gårde, bygget omkring midten af 1800-tallet eller senere. De to øverste "danske" gårde fra Seeth og Jagel er eksempler på slesvigske gårde, bygget i et område, der tidligere var præget af neder-saksiske Hallenhäuser, mens den nederste gård fra Dörpstedt synes at være en Hallenhaus-gård, der med korshuse er forsøgt gjort "slesvigsk". Altså ikke urgamle kulturelementer, men nyheder skabt i Eskildsens forældres tid !

prøvet at sammenknytte de slesvigske eller "enlængede" gårde - som ud over Sønderjylland også fandtes på de sydfynske øer - med en speciel ladekultur, med større brug af hæssætning. Men nærheden mellem stald og bolig kan også være et tegn på en højere prioritering af kvæget i det sønderjyske område; ligesom det store stald-bolig-rum i de nordtyske gårde ikke nødvendigvis var et tegn på primitivitet, men tværtimod på, at kvæget sattes så højt, at man havde det med i dagligstuen !

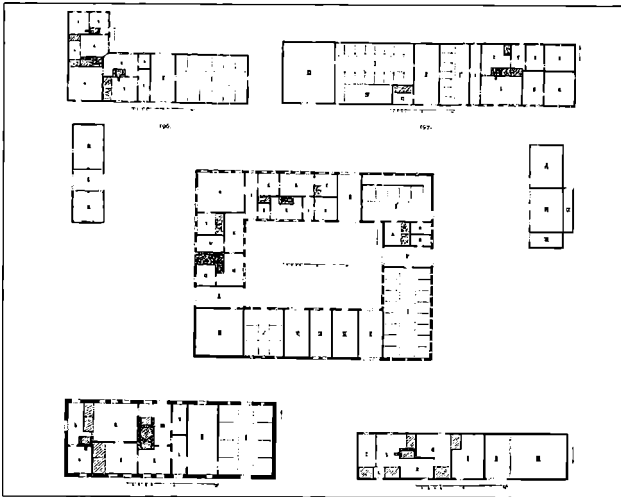
Nyheder fra nord og syd.

Hvis det er svært at kalde den slesvigske gård for "dansk", må vi dog huske, at den er opstået og udviklet inden for gammelt dansk sprogområde. Ser vi nærmere på gårdene i det sydlige Sønderjylland, bliver billedet af Dannevirke som den skarpe kulturgrænse dog noget opblødt. Lad os tage Als og Sundeved som eksempel.

For det første vedblev den slesvigske gårdform ikke at være enerådende i det sydlige Sønderjylland. Slutningen af 1700-tallet synes at have været en tid, hvor man i disse egne var modtagelig for innovationer udefra. Både i marskegnene og på Als-Sundeved begyndte man i slutningen af 1700-tallet at bygge firelængede gårde. På Vesteregnet kan man nævne eksempler som Kiers Gård (1759) og Kærgårdshof ved Rudbøl (1777), og på Als byggedes den første firelængede gård 1773. Ved udskiftningen af Kær og Ulkebøl ved Sønderborg 1794 byggedes de fleste nye gårde som firelængede anlæg, og også på Sundeved kan flere firelængede gårde dateres til årene omkring 1800.

I løbet af 1700-tallet synes der imidlertid på de samme egne at være sket en udvikling hen imod brugen af mere rent enlængede gårde. Den store Duus' gård i Fjelby fra omkring 1780 bestod af én ca. 35 m lang længe, og i Egen

skal en gård have målt 73,2 m ! Også på Sundeved kendes rent enlængede gårde fra 1700-tallet, og på Angel blev de helt enerådende. I det sydøstlige Angel optog man samtidig den holstenske byggemåde i staldenden, med ladeport i gavlen og indvendigt bærende højremsstolper. Både tyske og danske bondegårdsforskere var i 1930'erne enige om denne udvikling, men Eskildsen benægter i forsvaret for Angel som gammelt dansk land forarget dette "neder-

3. Der findes ikke bedre illustration af "valgfriheden" m.h.t. gårdtype i et kulturgrænseområde end denne samling grundplaner af Sundevedske gårde fra 1700-tallet: Slesvigske hovedlængger med og uden tværport, vinkelbygning og firelænget anlæg. Fra Mejborg 1892.

saksiske præg". Og heldigvis opdagede ikke engang tyske husforskere, at princippet med indvendigt bærende stolper og længdeskillerum i staldenden også nåede til Sydals !

Variationen i gårdtyper fortsatte i 1800-tallet i det mellemste Sønderjylland. Både enlængede og firelængede gårde blev i de gode byggeår omkring 1850 bygget på Als og Sundeved; det enlængede princip blev dog især brugt på mindre brug. Samtidig introduceredes ved denne tid det førnævnte herskabelige trefløjede anlæg, som også blev meget populært hos de store gårdejere på Haderslev-Kolding-egnen.

Går vi fra helheden til gårdenes enkeltelementer, er der en række særtræk, der falder i øjnene. Et af dem er det særskilte aftægtshus, som man især møder på Als og Sundeved. Allerede i 1700-tallet synes der at have været en særlig aftægtskultur i hele Østslavien, hvor iagttagere bemærkede en større selvstændighed og en bedre levevis for aftægtsfolkene end i resten af landet. Denne aftægtskultur synes også at have omfattet det østlige Holsten, hvor man kender særskilte aftægtshuse allerede fra 1600-tallet. På Als og Sundeved anbragtes aftægten i ældre tid

ofte i en udlænge sammen med andre nytterum; byggeriet af særskilte aftægtshuse havde især sin storhedstid omkring 1850-70. I nyere tid blev især Angel kendt for sine "Abnahmeschlösser", som absolut også blev bygget på Als, og endnu i 1980'erne er der blevet bygget aftægtsvillaer på gårdene.

Et andet element er bagehusene. Her siges det ofte, at de skyldes krav fra de tyske myndigheder efter 1864. Og det er rigtigt, at det i 1878 ved lov blev forbudt at have bageovne under stråtag - men bagehusene er langt ældre. Bageovne anbragt et stykke fra gården på grund af brandfaren kendes nemlig fra gammel tid i store dele af Nordtyskland samt i hedeegnene langt op i Jylland. Egentlige bagehuse var imidlertid allerede vidt udbredt i Sydslesvig i begyndelsen af 1700-tallet. På Als og Sundeved stammer adskillige bagehuse fra tiden omkring 1800 (bl.a. det nedrevne på Jollmands gård i Holm), og mellem 1830 og 1864 byggedes bagehuse overalt i Sønderjylland. Ud over bageovn brugtes de også til bryggers, slagterum, værksted, vævekammer og evt. aftægt, og især på Als bliver de brugt den dag i dag.

En nyhed, som i det sydøstlige Sønderjylland blev indført omkring 1900 var skikken med at anbringe høsten, dvs. det utærskede korn på lofter - som det blev sagt: "æ negh sku' ind o æ stænge". Også denne praksis var introduceret sydfra; i det nordtyske Hallenhaus havde man altid bragt høsten ind på stængerne, og i anden halvdel af 1800-tallet bredte skikken sig op gennem Angel til Als og Sundeved. Derved opstod de enorme trempellader, som endnu præget landskabsbilledet i disse egne.

Sønderjylland som kulturgrænseområde

Alt dette er ikke et forsøg på at gøre de sønderjyske gårde "tyske". Jeg prøver simpelthen at påvise, at ikke alene har Claus Eskildsen uret i en række enkeltmomenter, men at det er grundlæggende forkert at kæde byggeskik sammen med sprog og sindelag, endsige det mere moderne begreb "folk". Hvor statsgrænser nødvendigvis er linjer på et kort - hvilket har voldt mange sorger - er kulturgrænser nemlig områder, hvor elementer mødes. På de etnologiske kort, som tidligere blev lavet i Europa, kan man se, at elementerne som regel mødes i en vifte af linjer. Man burde snarere tale om *kulturgrænseområder*, hvor der har været en større *valgfrihed* end i kulturenes kerneområder. Va-

riationen i gårdtyper på Als og Sundeved står f.eks. i skarp kontrast til Fyn, hvor der i flere hundrede år har været meget faste normer for en ordentlig firelænget gård med indkørsel, port, gårdsplads osv.

Ligesom man i Sønderjylland / Slesvig gennem århundrederne har truffet valg mellem tysk og dansk sprog og sindelag, har man også udvalgt kulturelementer fra nord og syd - som regel efter deres sociale og kulturelle prestige. Fra 1400-tallet frem til 1800-tallet var det holstenske landbrug og den nordtyske gård omgærdet med stor prestige, ikke alene i Sønderjylland, men i hele Danmark. Det var derfor ikke underligt, at man i grænseegnen optog elementer sydfra; at man for eksempel lod sig inspirere af den holstenske gårds store Einhaus med alt under samme tag. Dermed har Mejborg alligevel ret: bønder *kan* godt gå fra flere til én længe ! Omvendt har også den firelængede gård haft prestige, både i kraft af dens regelmæssighed og ved sin forbundethed med de kongerigske landboreformer.

Naturligvis kan gårdtype følges med sprog og sindelag. Da Angelbønderne skiftede til tysk sprog og sindelag, samtidig med at de optog den herskabelige trelængede gårdform, var det blot forskellige sider af en nyorientering mod den urbane og borgerlige kultur. Men når den slesvigske gård i løbet af 1800-tallet trængte sydpå, var det fordi de med deres lange fleksible længer med plads til tværloer og tværstalde passede bedre til det nye landbrug end de gamle Hallenhäuser. Det var denne landøkonomiske "danisering", Eskildsen iagttog på sine rejser i Syd-slesvig og brugte til at lægge folkegrænser efter !

Litteratur

Adriansen, Inge: Fædrelandet, folkeminderne og modersmålet. Brug af folkeminder og folkesprog i nationale identitetsprocesser - især belyst ud fra striden mellem dansk og tysk i Sønderjylland, 1990

Dahms, Geerd m.fl.: Stein auf Stein. Ländliches Bauen zwischen 1870 und 1930, 1999

Dragsbo, Peter & Helle Ravn: Jeg en gård mig bygge vil - der skal være have til. En kulturhistorisk-etnologisk undersøgelse af lange linjer og regionale kulturforskelle i gårdens landskab: Bygninger, haver og omgivelser ved danske landbrugsejendomme 1900-2000, 2001 (2. oplag 2002).

Dyrlund, Folmer: Om Bygningsmaaden paa den Sydslesvigske Landryg, 1853

Eskildsen, Claus: Dansk Grænselære, 1936 / 1939

Hagemeier-Kottwitz, Anita: Angeliter Dreiseithofanlagen. Die Entwicklung der Dreiseithöfe in der Landschaft Angeln vom späten 18. Jh. bis zum Anfang des 20. Jh., 1982

Hagemeier-Kottwitz, Anita: Angeliter Fachwerkarchitektur vom 17. bis 19. Jh., 1985

Hansen, Nils & Doris Tillmann: Dorferneuerung um 1900, 1990

Hansen, Nils: Zum Wandel von Herd und Ofen, sst. pp. 40-95

Jespersen, Svend: Studier i Danmarks Bønderbygninger, 1961

Johnsen, Axel: Blod, jord og race i Slesvig, i: Axel Johnsen & Birgitte Thomsen (red): 19 myter i Sønderjyllands historie, 2002.

Lauridsen, P: Om dansk og tysk Bygningsskik i Sønderjylland, i: Historisk Tidsskrift 6. Rk. IV og VI, 1895

Lehmann, Otto: Das Bauernhaus in Schleswig-Holstein, 1927

Mejborg, R: Nordiske Bøndergaarde i det XVIde, XVIIde og XVIIIde Arhundrede, Første Bind: Slesvig, 1892

Mejborg, R: Om Bøndergaarde i Slesvig. Nogle Bemærkninger fremkaldte ved Hr. Skoleinspektør P. Lauridsens Udtalelser i "Historisk Tidsskrift" 6.R. IV og VI, i: Historisk Tidsskrift 6. Rk. VI.

Ravn, Helle & Peter Dragsbo: Taks og trempel. Havekultur og byggeskik på Als gennem 200 år, 2002

Rhamm, K: Urzeitliche Bauernhöfe in germanisch-slawischen
Waldgebiet, I. Altgermanische Bauernhöfe im Übergange vom Saal zu
Fletz und Stube, 1908

Schütte, Gudmund: Das südjütische Dänentum. Zwölf Wahrheiten,
1937

Stoklund, Bjarne: Bondegård og byggeskik før 1850, 1. udg. 1975, 3.
udg. 1980

Stoklund, Bjarne: Fra Mejborg til Jespersen. Bondegårdsundersøgelser
i kulturhistorisk og museologisk perspektiv, i: Mette Skougaard &
Jesper Herbert Nielsen (red): Bondegård og museum, 1998

Stoklund, Bjarne: Bondebygninger og folkekarakter. Striden om den
"etnografiske grænse" mellem dansk og tysk 1840-1940, i: Bjarne
Stoklund (red): Kulturens nationalisering, 1999

Zangenberg, Halvor: Danske Bøndergaarde, 1924

Zangenberg, Halvor: Gammel Byggeskik i Sønderjyllands Østegne, i:
Turistforeningens Aarbog 1930

Zangenberg, Halvor: Den mellemslesvigske Hedeegns gamle
Byggeskik, i: G. Knudsen & K. Kretschmer (red): Sydslesvig, I, 1933

Skibsfarten fra Aabenraa indtil 1800

af Claus Daniel Thomsen

Siden middelalderen og frem til vore dage har Aabenraa været knyttet til søfarten. Skibsfart, handel og skibsbygning har spillet en fremtrædende rolle i byens og omegnens handels- og erhvervsliv. Og gode tider har vekslet med dårlige.

Henimod slutningen af 1700-tallet trådte handelen i baggrunden, mens skibsfarten og skibsbyggeriet blomstrede op, for i midten af 1800-tallet at kulminere i en enestående storhedstid, byens daværende størrelse taget i betragtning. Dette eventyr endte dog brat og uigenkaldeligt, da man ikke var i stand til at samle kræfterne til en omstilling fra sejl til damp, fra træ til jern.

I 1882 løb "Concordia" (652 bruttoregister-ton. Længde 48 m, bredde 10 m) som det sidste store træbyggede sejl-skib af stabelen på det traditionsrige Paulsen-værft ved

det nuværende Møllemerisk, men kun med besvær lykkedes det i 1883 at afhænde skibet til et aktieselskab. I byen bredte der sig en stemning af resignation og modløshed. Et planlagt jernskibsværft måtte opgives, og den nye finanseringsmåde ved aktietegning blev kun modstræbende accepteret, skønt hovedmanden bag skibsværftsplanerne, rederen Michael Jebsen, forsøgte at vise vejen ved at give sine første dampskibe overbevisende navne som "Signal" (1878), "Vorwärts" (1879) og "Triumph" (1881). Men end ikke denne foregangsmand kunne skabe det fornødne ekko. Aabenraas store sejlskibe blev frem til århundredskiftet afhændet med tab, og byen med sit søfartsforbundne Løjtland tvunget til nyorientering.

Denne artikel beskæftiger sig med den lange periode frem til 1800. Aabenraas egentlige storhedstid som sø-

Fig. 1
Aabenraa 1803
Oliemaleri af Jes Jessen (1743-1807)
Aabenraa Museum

Vedute-maleriet af Aabenraa set fra Galgebakken er fra 1803. Veduten er typisk for tidens byfremstilling. En malerisk, forhøjet forgrund som udsigtspunkt, levendegjort med personer og dyr som staffage, og med træer, som næsten helt indrammer det egentlige motiv, den naturalistiske, detaljerede gengivelse af det egentlige objekt, der fylder baggrunden. Vi kan gå ud fra, at byen er gengivet præcis som set: Havnevirkomhed og skibsbyggeri ved Gammelhavn, den tæt bebyggede midtby med orienteringspunkterne Sct. Nicolaj kirke og Brundlund slot, fjorden, de omgivende vådområder, fjerne bakker og skove. Jes Jessens familie havde slægtsrelaterede forbindelser til Aabenraa-skippernes kreds, hans fremstilling af skibene er realistisk - som forventet.

fartsby mellem 1800 og 1880 vil blive belyst i en efterfølgende artikel. I forbindelse med arbejdet har Aabenraa Museum været til stor hjælp – med bøger, kort, billeder og gode råd.

Aabenraa Museum blev grundlagt i 1887 og har frem til vor tid varetaget de klassiske opgaver for en sådan institution: at indsamle, registrere, bevare, herunder konservere og restaurere, samt naturligvis at tilgængeliggøre samlingerne. Disse opgaver har museet varetaget konsekvent gennem alle årene til glæde for Aabenraa kommune og dens borgere. Fra begyndelsen har genstande med tilknytning til byens og egnens søfart fundet plads i samlingerne, og de giver et godt billede af udviklingen. I løbet af fire generationer er alt dette skabt: et genstandsmæssigt velforsynet museum om især det lokale samfund, et museum om Aabenraa for kommunens borgere.

På det seneste er museet gerådet i svære politiske og økonomiske vanskeligheder. Udviklingen og ønskerne om en bedre præsentation af samlingerne stødte på pladsproblemet. En udvidelse blev planlagt, en større udbygning endog projekteret i skitseform. Kompetencestridighed og pengemangel har dog betydet, at udbygningstankerne måtte skrinlægges. Efter amtets tilbagetrækning fra størstedelen af sin part af det økonomiske ansvar, står Aabenraa kommune nu tilbage med den store opgave: at skabe et bæredygtigt koncept for museet og løse pladsproblemet. Løsningen for både søfartssamlingerne og et mere alment bymuseum kunne (måske) findes ved at inddrage den selvejende institution Postgården. Denne historiske bygning med dens fortrinlige arkitektur kunne danne en stilfuld ramme om de ikke-søfartsrelaterede samlinger. Aabenraa bys historie er i første række fortællingen om søfarten omkring by og fjord. Artiklen tager udgangspunkt i denne kendsgerning og skal betragtes som et bidrag til diskussionen om en passende løsning og dermed en opbakning af Aabenraa Museum som søfartsmuseum.

For menneskene omkring Aabenraa Fjords inderste kyststribe var et liv i tæt samhørighed med havet en selvfølge. Den foreløbig sidste istid fra o. 115.000 til 15.000 f.v.t. har med sine fremstød og tilbagetog formet landets overflade, særligt påfaldende ved Jyllands og Hertugdømmernes østkyst. En vældig gletsjer har således skabt den fordybning, der udgøres af den vestlige Østersø og Lillebælt. Det herved dannede landskab er kendetegnet ved

en bakket overflade med overvejende lergrund. Selve kystlinien er i detaljer opstået ved sænkninger og ved smeltevandsstrømmenes erodering. Herved fremkom fjorde og bugter og de bakkedrag, der i dag giver landskabet dets særpræg.

Denne tilblivelsesproces skabte de særlige landskabelige forudsætninger, herunder kystforholdene omkring Genner og Aabenraa fjorde, hvor vanddybden er betydelig helt ind under kysten. En afgørende forudsætning for skibsfarten sidenhen.

Den inderste del af Genner Bugt med øen Kalvø danner en fremragende beskyttet naturhavn, men udgør et vanskeligt farvand til krydssejlad. Skibe, der er udstyret med råsejl, går maximalt 60° op i vinden. Hver vending tager tid og øger afdriften. Derfor er Genner Bugt trods de gode dybdeforhold mindre egnet for råsejlerne end Aabenraa Fjord, der med sin langt større bredde gav plads til disse manøvrer, når skibene skulle krydse ind til land mod den fremherskende vestenvind. I bunden af fjorden gav de høje bakkedrag god læ for en sikker ankerplads og senere brygge og moler.

I Kong Valdemars (Sejrs) Jordebog fra 1231 berettes om krongods ved Aabenraa Fjord, hvorfra der tilflød kongens kasse toldindtægter. Fra 1257 foreligger et dokument fra Kristoffer I (1252-1259), Valdemar Sejrs yngste søn, hvori han tillader cistercienserklosteret i Løgumkloster toldfrit at måtte benytte havnen i Aabenraa. Disse middelalderlige kilder viser, at skibsfarten allerede dengang spillede en rolle i byen. Vi kan dog ikke heraf slutte noget om dens omfang på dette tidspunkt, ej heller om de involverede skibe var hjemmehørende i fjordbyen.

Derimod ved vi ganske meget om de på den tid anvendte fartøjer. Kilderne er mangfoldige og omfatter beskrivelser, afbildninger, især kalkmalerierne i kirkerne og købstædernes segl, men også egentlige skibsfund. Knar'en og koggen er frem til 1300-tallets slutning de fremherskende skibstyper.

Knar'en er den ældste. Beskrivelser og fund placerer den blandt vikingetidens fartøjer, hvor den var transportmiddel i floderne. I sammenligning med langskibene, dragerne, var knar'en relativt kort, mere buttet og højbordet, et udpræget sejlfartøj, kun i nødsfald roet. Den var klinkbygget, dvs. med planker, der overlapper hinanden, og havde sideror – i styrbords side. En typisk knar kunne

Fig. 2
Knar'en (1100-tallet)
Akvarel af Heinrich Behrendsen, 2003

Den meget sødygtige knar opstod allerede i vikingetiden. Dens gode sejlegenskaber gjorde, at typen forholdsvis uforandret byggedes og anvendtes frem til 1200-tallets slutning, måske længere. I mindre udgaver anvendt som kystsejler til langt op i middelalderen.

Mål: Længde op til 24 m - Bredde o. 5 m - Dybgang o. 2 m.
Bæreevne 20-50 t.

være 15 meter lang og 5 meter bred. Masten, der var placeret lidt foran midtskibs, bar en enkelt rå til et anseligt firkantet sejl. (Fig. 2).

Den tidlige middelalders anden kendte skibstype var koggen. Det menes, at den oprindelig er opstået ved Nordøstkysten, i Flandern, Holland eller Frisland, hvor tidevandet krævede en flad bund, der sikrede stabiliteten, når skibet ved lavvande stod på havne- eller havbunden. Denne skibsbund var kraelbygget, dvs. at plankerne lå kant mod kant, mens koggens sider oprindeligt var klinkbyggede. Tidligt flyttedes roret til agterstavnen. Både for og agter var der opbygget forhøjede platforme, såkaldte kasteller, hvorfra de i forvejen højbordede skibe effektivt kunne forsvares af bueskytter. Koggen var jævnstor med knar'en, men på grund af den større fribords- og dermed dækshøjde mere tør og behagelig for mandskabet. Koggen var "fremtidens skib" og med hensyn til lasteevne suverænt den overlegne – og dertil var den de politisk og økonomisk toneangivende hansestæders skibstype. Dens fortrin gjorde, at den fik stor udbredelse i hele Østersøregionen og dermed også i Norden. (Fig. 3).

At der opstod blandingstyper mellem knar og kogge, kan næppe undre, begge havde deres særlige kvaliteter. Sådanne mellemtyper ses på forskellige af tidens bysegl og også som kalkmalerier.

Navigationskunsten var endnu begrænset, og hele middelalderen igennem var kystfart det almindelige – bortset naturligvis fra Nordboernes togter over Nordatlanten. Afstanden til kysten afhænger af øjets placering over vandlinien, og kursen blev lagt så langt som muligt fra denne. Navigationen foregik hovedsageligt ved, at man brugte kendingsmærker på kysten som pejleobjekter. Vanddybden blev målt ved hjælp af lod. Nord-syd positionen (bredden) blev også tidligt målbar ved hjælp af højdemåling af solen eller Nordstjernen med enkle hjælpemidler.

En vigtig kilde til vor viden om middelalderens skibsfart er byernes skræer, således også Aabenraa bys skrå. I den ældste kendte skrå eller stadsret stadfæstede hertug Valdemar den 1. maj 1335 byens gamle rettigheder. Her blev også byens skipperes retsstatus sikret. Det gjaldt spe-

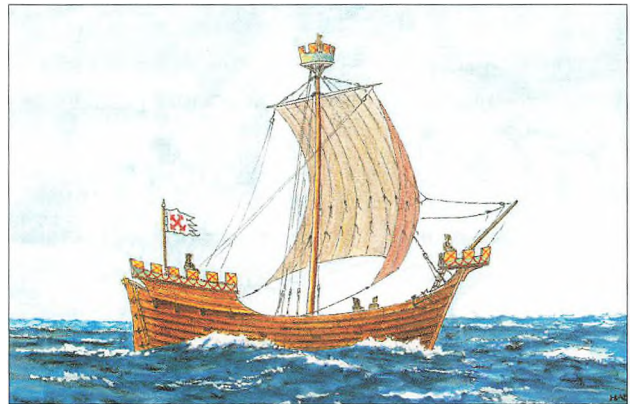

Fig. 3
Koggen (1200-tallet)
Akvarel af Heinrich Behrendsen, 2003

Den højbordede, rummelige kogge opstod som følge af stigningen i vareudvekslingen. Den blev hele Nordeuropas foretrukne handelsskib. Især byerne, som sluttede sig sammen i Hanseforbundet, foretrak dette fartøj - så meget, at vi den dag i dag bruger udtrykket Hanse-kogge! Koggen byggedes fra før 1200 og til ind i 1400-tallet, med relativt få ændringer.

Mål: Længde op til 26 m - Bredde o. 7 m - Dybgang 3 m.
Bæreevne 100-150 t.

cielt for de skippere, der sejlede til sildemarkederne i Skanør og Falsterbro. Derfra førtes silden til hjemligt forbrug og videresalg indenlands. Hvis der opstod stridigheder, kunne Aabenraas skippere påberåbe sig deres stadsret. Man drev søhandel i forbund med Hansaen, dog uden at blive hansestad. Dette magtfulde forbund af de vigtigste handelsstæder var fra 1200- til 1400-tallet den afgørende faktor i alle spørgsmål angående handelen i særdeleshed, men i øvrigt i forhold til hele politikken i Østersøområdet. For hele Skandinavien var sildemarkedet i Skåne den vigtigste handelsplads, domineret af hanseaterne med lybækkerne i spidsen. Bag dem stod en organisation, der styrede handelen fra Novgorod til Lisabon.

Som nævnt var Skånemarkedet, der varede fra begyndelsen af august til slutningen af oktober, i første række et sildemarked, hvorfra den nedsaltede sild blev distribueret til hele Vest- og Mellemeuropa. Sildens overmåde vigtige rolle skal ses i lyset af den katolske kirkes forbud mod at spise kød i fastetiden. Men Skånemarkedet omfattede ikke kun køb og salg af saltede fisk, alle de varer, der var almindelige i middelalderen, kunne erhverves her, og Aabenraas skippere havde andel i disse forretninger. Desuden kunne man knytte nyttige kontakter, ikke mindst til hansestæderne. Man opnåede således ret til at anløbe selve Lybæk og de vendiske hansebyer, byerne Wismar, Rostock og Stralsund i det nuværende Mecklenborg. Derfra hjemførtes især salt og luksusvarer i bytte for korn, kød og fisk. At kontakten har været til gavn for begge parter ses af, hvor langvarig denne forbindelse blev. Endnu så sent som i 1610, hvor Aabenraa brændte, bidrog hansestæderne med et anseligt pengebeløb til genopbygningen. De importerede varer blev solgt i byen eller på Rise marked. Dette markeds forflytning til byen i 1530 er tegn på, at havnebyens betydning var tiltagende, og at den havde udkonkurreret den gamle handelsplads ved Hærvejen.

I hansetiden blev stadig flere varer transporteret, både over land og sø, og der opstod et behov for større skibe. Til decideret lokalfart var den traditionelle størrelse stadig brugbar, da større skibes dybgang ville skabe begrænsninger. Men langfarten med de stigende varemængder til større – og dybere – havne stillede krav om større skibstyper. I Middelhavsområdet gjorde lignende forhold sig gældende, og *karavellen* opstod. Som navnet antyder, dre-

Fig. 4
Holken (1400-tallet)
 Akvarel af A.G. Nissen, Rinkenæs (1907-79)
 Med venlig tilladelse fra Deutscher Schul- und Sprachverein für Nordschleswig.

Holken var den senere hansetids langturskib. Den forenede erfaringer fra Nordens enmastede holke og knar'er med hanseaternes kogger, og dukker i sin fuldt udviklede tremastede skikkelse op i 1400-tallets midte og bliver den første nordiske skibstype, hvor kravelteknikken kom til anvendelse.

Mål: Længde op til 30 m - Bredde o. 8 m - Dybgang 3 m. Bæreevne op til 200 t.

jede det sig om et kravelbygget fartøj med tre latinersjelførende master. Typen fandt via Vesteuropa vej til vore egne, dog med råsejlføring. En mere lokalt udviklet skibstype var *holken*. Også denne en tremaster, dog klinkbygget. Navnet holk forekommer allerede i vikingetiden, men typen udvikler sig fra o. 1400 til karavellens nordeuropæiske modstykke og fremfor alt til koggens afløser. (Fig. 4 og 5). Byggemetoden var dengang "bagvendt", idet den ydre form først blev skabt, simpelthen ved at sammenføje de for-bøjede planker, der først derefter blev afstivet af spanterne, tilpasset skibsformen – "tilføjet" i ordets bogstaveligste forstand. I denne periode vandt kravelbyggemåden mere og mere frem, idet klinkbyggeriet satte en naturlig grænse for den opnåelige skibslængde. Kravelbygning tillod bygning af væsentlig større skibe. Kastellerne for og agter blev til integrerede dele af skroget, kronet af løsere forsvarsplatforme. Fragtrummenes volumen og dermed skibets bæreevne var vokset til det flerdobbelte, og skibene var velegnede til selv længere

Fig. 5
 Karavellen (1500-tallet)
 Glasmaleri fra en gård i Skovballe (1664)
 Med venlig tilladelse fra Museet på Sønderborg Slot

Karavellen (eller kravelskibet) var ligeledes en langfarer; især i Nord- og Vesteuropa, men stammede oprindeligt, med latinsejlføring, fra Middelhavet. Med denne type indførtes den fuldt udviklede kavel-byggemetode til Nord- og Østersøområdet. Karavellen havde oprindeligt to til tre pælemaster med ræer på de to forreste og latinrig på mesanmasten. Senere i udviklingsfasen tilføjedes stænger på for- og stormasten med rå-topsejl. Glasmaleriet viser skipper Jens Lydiksens karavel Pluto. Lydiksen var "skjørmand" (skaffer) i Sønderborg Shippertlaug. Mål: Længde 40 m - Bredde o. 12 m - Dybgang over 4 m. Bæreevne op til 800 t.

sørejser. På kortere strækninger hævdede koggen sig dog i lang tid ved siden af de mere moderne og større holke og karaveller.

I hele hansetiden holdt man fast ved kystnavigationen. Kompasset, som siden blev essentielt frem for alt, var først nu ved at vinde indpas. Og søkort fandtes ikke. Han-

seaternes sikre navigation havde sin forklaring i århundreders gentagelse. Ruterne var gået dem i blodet. Men noget nyt rørte sig. Skriftlige navigationsanvisninger dukkede op, sandsynligvis også primitive kort. Men de forudsatte naturligvis, at man kunne læse, og det kunne de færreste. Den personlige erfaring og kendskabet til traditionen var den gode skibsførers adelsmærke.

1500-tallet medførte en lang række afgørende forandringer, der stillede nye krav til de aabenraaske skippere. Skånemarkedet havde forvandlet sig til et rent sildemarked, der nu havde hjemsted i Malmø. Hansaen var svækket og reagerede ved at kræve alle fisk fra Skåne transporteret til Lybæk og de vendiske stæder. Fisk til det hjemlige marked måtte så erhverves derfra. Det betød mere sejlads med lavere fortjeneste.

Da Hansaen mistede mange af dens privilegier og også politisk indflydelse (efter Reformationen tiltog kongernes og fyrsternes magt), koncentrerede hansebyerne sig om at udnytte deres stadig anselige økonomiske ressourcer ved at konsolidere og udbygge deres netværk af forbindelser til hele Europa.

Disse forandringer fik uheldige følger for den aabenraaske skibsfart. Fragtmarkedet udviklede sig negativt, silden svigtede og Skånemarkedet sygnede hen. Gotland og Norge bliver nævnt som fartområder, men de udviklede sig ikke som håbet. Havnebyen Aabenraa måtte gennem en vanskelig tid med beskedne indtægter fra skibsfarten. Selv anlægsbroen kunne ikke vedligeholdes. 1500-tallet blev ikke nogen god epoke for byen.

Også politisk skete gennemgribende forandringer, som byen måtte tilpasse sig, men som på den anden side betød en ny start for Aabenraas skibsfart. I 1490 og 1544 blev hertugdømmerne delt mellem kongen og hans brødre. I 1490 kom det til en "stribewis" deling mellem kong Hans og dennes bror Frederik, som valgte Gottorp til sit hertugsæde. I 1544 fulgte en tredeling, som Christian III gennemførte mellem sig og sine to halvbrødre, Johan (Hans) og Adolf. Sidstnævnte besluttede sig for den gottorpske del og blev stamfader til den gottorpske linie, som regerede indtil 1713 og næsten konstant var i modsætningsforhold til kongehuset. Den gottorpske politik blev støttet af svenskerne, der jo var i en vedvarende interessekonflikt med Danmark om overherredømmet i Østersøområdet.

Ved delingen i 1544 blev Aabenraa gottorpsk, Flensborg forblev kongelig. Til den gottorpske del hørte foruden Aabenraa havnebyerne Egernfôrde, Kiel og Neustadt ved østkysten og Tønder, Husum og Tønning ved Nordsøen. Denne politiske konstellation skabte rammen for den aabenraaske skibsfart i mere end fem generationer. De gottorpske hertuger havde den fulde suverænitet som mål, hvilket var uacceptabelt for de danske konger, der gjorde alt for at forhindre det. Gottorp søgte svensk bistand, men valgte det forkerte kort og tabte. Danmark allierede sig med Sveriges mange fjender og sejrede, takket være forbundsfællerne Polen-Sachsen, Prøjsen og især Rusland. Ved fredsslutningen efter Den store nordiske Krig blev de gottorpske områder i hertugdømmet Slesvig inddraget under kronen, og 1773 blev også de holstenske dele indlemmet. Indtil Napoleonstiden udgjorde den danske helstat rammen om Aabenraas søfart.

Den første tid under gottorperne var vanskelig for Aabenraa. Havnen var i dårlig stand, og konkurrencen fra Flensborg og Sønderborg var ulige, da disse stæder var fritaget for toldafgiften ved indførsler til de kongelige dele af riget. Indtil begyndelsen af 1600-tallet udviklede disse byer sig langt bedre end Aabenraa. Først i Christian IV's regeringstid (1588-1648) blev Flensborgs opgangstid standset på grund af kongens ensidige bestræbelser for i et og alt at favorisere hovedstaden, bl.a. ved grundlæggelsen af handelskompagnier og udstedelsen af privilegier. Dertil kom Tredivåarskrigens negative indflydelse: besættelse og plyndringer fra de kejserlige troppers side. Sønderborg hørte derimod under et særskilt hertugdømme, og her kunne man selv fremme den lokale skibsfart.

I mellemtiden var Aabenraas skibbro blevet genopført, om end under store anstrengelser på grund af den økonomiske situation. Men da Sverige i 1610 indledte en boykot af danske varer og skibe, fik det hertugelige Sønderborg og gottorpske Aabenraa pludselig en chance, især da forbudet også ramte det kongelige Flensborg, der havde spillet en betydelig rolle i Sverigesfarten. Denne rolle blev nu – og gennem hele 1600-tallet – overtaget af Aabenraa og Sønderborg. Til dette fartområde hørte også den svenske del af Baltikum. Også Danzig kom til at spille en rolle. I Norgesfarten blev derimod de store kongelige havnebyer Flensborg og København favoriseret. Det samme gjaldt Gotland indtil 1645, da øen blev svensk og

handelen på Visby blev en lukrativ del af den aabenraaske Sverigesfart.

Den hertugelige gottorpske del med Aabenraa omfattede et bagland, som strakte sig helt over til Tønder, og hele dette område blev forsynet fra Aabenraa med produkter såsom tjære, korn, hamp og hør samt tømmer, der alle blev indført fra Østersøområdet. Byens geografiske beliggenhed med høje bakkedrag næsten hele vejen rundt på landsiden var ganske vist et problem for transporten med hestevogn, men behov og fortjeneste overvandt disse vanskeligheder.

Også Tønders købmænd bidrog til opgangstiden, idet de nu ikke længere fik deres forsyninger via Flensborg, der som kongelig by var blevet fjendtligt "udland." Dertil kom, at Tredivåarskrigen ikke gik så hårdt ud over Aabenraa, og at byen forholdsvis hurtigt kom på fode efter den forfærdelige bybrand i 1610. Selv Skibbroen blev genopbygget og forbedret i denne periode.

Det gottorpske styre var meget aktivt i dets bestræbelser for at fremme handel og vandel, og en strid i 1620 mellem Aabenraa og Tønder kom derfor meget ubejligt. Det var en indviklet og længe ulmende uoverensstemmelse om fragttrettigheder og -priser samt erstatninger for tab mellem de to byer. Da striden kulminerede med beslaglæggelsen af tønderske skibe i Aabenraa, måtte hertugen, Frederik III (1616-59), gribe ind ved at diktere et forlig, hvorefter Tønders gamle rettigheder blev stadfæstet, mod at byen forpligtedes til fortrinsvis at lade sine søtransporter foretage af aabenraaske skibe.

Denne sag viser, at aabenraaske skippere også gennemførte rene fragtopgaver for fremmed regning. Reglen havde ellers været, at skibsejeren var både kaptajn og købmand, der transporterede egne varer, eller at en købmand selv var reder for sine skibe og ansatte kaptajnerne. Det hertugelige dekret indebar faktisk, at Aabenraas skippere efterhånden mere og mere rettede deres virksomhed mod rene fragtopgaver. Dette system udvikledes yderligere frem til 1900, og sejladsen fandt efterhånden faste rammer på faste ruter, dog også for en stor del i den frie fart, trampskibsfarten, på verdenshavene.

Men i 1600- og 1700-tallet var det stadig kombinationen af kaptajn/købmand eller reder/købmand, der var det almindelige, og dette system var til gavn for byen Aabenraas vækst. Vinteren over var skibene lagt op, og når

farvandene atter var isfrie, indtoges ballast, og man afsejlede til Østersøhavnene, hvor fragterne havde hobet sig op på grund af de islagte farvande. Også København, Lybæk og Flensborg samt engelske og franske havne blev anløbet, alt efter fragtmarkedet.

1600-tallet blev en god tid for søfartsstaden Aabenraa. Det større fragtområde, hvortil også Norge og Holland måtte regnes, gav stigende og forholdsvis sikre indtægter. Dertil kom, at skibsbyggere begyndte egen virksomhed i den nu velindrettede havn. Disse værfter dækkede efterspørgslen efter ny tonnage, men der leveredes også nybygninger til udenbys redere, som dermed kunne tage konkurrencen op med de lokale skippere. Dette blev der sat en stopper for via et dekret fra hertug Christian Albrecht (1659-94), der hævdede afgifterne ved salg af nybyggede skibe. Det kom dog ikke til at skade værfterne, skibsbyggeriet blomstrede. De lokale redere nybygningsbehov var tilstrækkelige til at opretholde aktiviteten på værfterne.

Ved 1500-tallets udgang havde Holland overtaget Hansaens rolle som Europas vigtigste fragtmarked. Også de skibstekniske fremskridt kom nu fra dette land. En af disse fornyelser – omkring 1570 – var pælemasternes forlængelse med stænger. Stængerne forlænger masten over mærsen og giver mulighed for at forøge sejlfladen med mærssejlet. Mærsstængerne dukkede op på en ny skibstype fra Nordholland (Hoorn), der også på andre områder betød et nyt trin i udviklingen. *Fløjten*, som typen kaldtes efter nederlandsk *Fleute*, dvs. ”den flydende”, et navn som måske hentyder til en mere strømlinet skrogform. Lidt misvisende kan man synes, idet skroget, som på alle hollandske skibe, var ret fyldigt. Dette blev dog opvejet af den ringe dybgang, større længde i forhold til bredden (6:1) og undervandsskrogets slankere udformning. Hvorom alt er, så var denne skrogform særdeles rummelig – og fragten nem at stuve. De tre master havde alle mærsstænger med mærssejl. Også bovsprydet, der selv bar et råsejl, havde et lille mærs på spidsen, hvorpå der var anbragt en lille stang med tilhørende sejl. Disse meget forligt anbragte sejlflader gav sammen med mesanmastens let betjenbare latinersejl gode styreredskaber ved lav fart i snævre farvande, hvor rorets virkning var ringe.

Et sådant skib måtte blive en succes, og skibsbyggerne ved Østersøen kopierede snart typen, i Lybæk allerede i

1618. Sønderborg skipperlaugs sølvbøger fra 1672 viser også en fløjte, og det må være rimeligt at gå ud fra, at også de aabenraaske skippere og skibsbyggere efterhånden brugte og byggede typen. Fløjten udvikledes i 1700-tallet til *galioterne*, hvor skrogformen i sine grundtræk blev overtaget i såvel små en- og tomastede kystfarere som de tremastede fuld- og barkriggede højsøskibe. (Fig. 6 og 7).

Inden for navigationen skete der ligeledes store land-

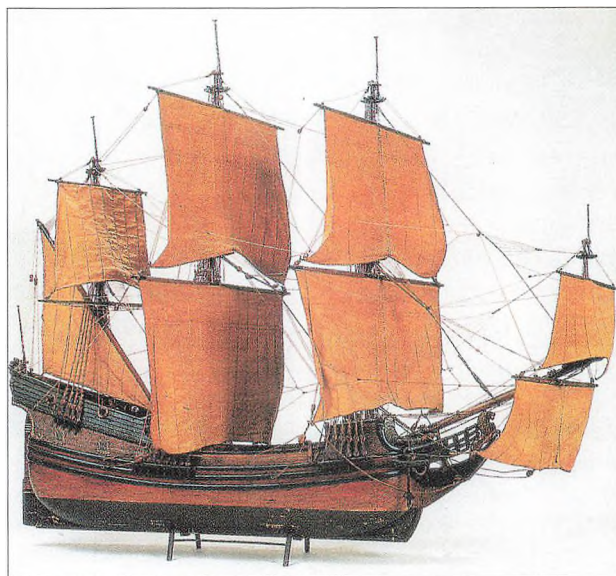

Fig. 6
Fløjten (1600-tallet)
Modellskib. Fra: Johannes Lachs, *Schiffe aus Bremen*.
Med venlig tilladelse fra forlaget Hauschild, Bremen.

Fløjten var igennem hele 1600-tallet det dominerende, store fragtskib i hele Nordeuropa. Den er først påvist i 1595 i Hoorn (Nordholland), og indvarslede en afgørende udvikling i handelskibenes historie, idet skroglængden var betydelig i forhold til bredde og dybgang. Nu havde alle tre master fået stænger med mærssejl.

Selv bovsprydet havde fået stang med råsejl, boven-blinden. Riggens betjening var effektiviseret, således at mandskabets antal kunne formindskes. Skroget indsnævredes op efter med et smallere dæk til følge, en fordel ved beregningen af Øresundstolden. Skrogformen var fyldig over vandlinjen, hæk og stævn runde, bunden flad. Fløjten blev navnlig for riggens vedkommende forløber for senere konstruktioner i denne størrelsesorden, især galioten.

Mål: Længde op til 45 m - Bredder o. 8 m - Dybgang o. 4 m. Bæreevne op til 1.200 t.

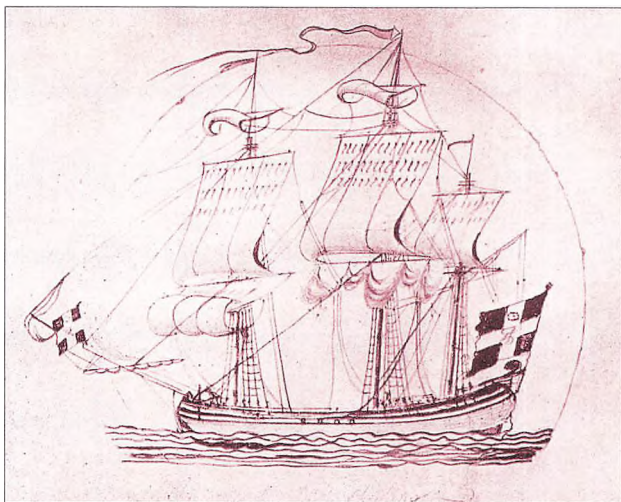

Fig. 7
 Den tremastede galiot Maria Christina, 1761
 Galioten blev ført af kaptajn Hinrich Bahnsen. Den var på 68 commercelæster
 Fra: Hans Schlaikier, Apenrader Schifffahrts-Chronik, Aabenraa Museum, 1929.

Den tremastede galiot ligger tids- og udviklingsmæssigt i forlængelse af fløjten. Den danner overgangen til det fuldriggede fregatskib, og havde træk fra en række hollandske kystfartøjstyper, eksempelvis de korpulente former ved hæk og bov, dog med væsentlig slankere undervandsskrog. Riggen var i forhold til fløjten udvidet med bramstænger og -sejl, bovsprydet forlænget med en klyverbom, mesanmast med gaffelsejl i stedet for latinnerrig. Enkelte sene galioter førte fuld fregatrig, dvs. at også mesanmasten var fuldrigget (med bramstang og -sejl).
 Mål: Længde op til 50 m - Bredde o. 8,5 m - Dybgang o. 4,2 m. Bæreevne op til 1.800 t.

vindinger, også her med Holland som foregangsland. Kompasset var nu alment udbredt, og man vovede sig ud på åbent hav. Afgørende betydning fik de nye søkort. Opdagelsesrejserne, hvor hollandske søfarere havde gjort sig stærkt gældende, havde indbragt viden og erfaringer, der muliggjorde udviklingen af ret præcise mercator-søkort, hvor længder og bredder var indtegnet så præcise, at kursen nu kunne sættes ganske nøjagtigt og holdes ved hjælp af kompasset, der løbende overvågedes ved solhøjdemåling. Hastigheden målt ved hjælp af log, og den tilbagelagte distance kunne udmåles således, at positionen med rimelig sikkerhed kunne bestemmes. Et væsentligt

moment af usikkerhed bestod dog stadig, idet en tilforladelig længdeberegning endnu ikke var mulig.

Aabenraas kaptajner udnyttede de nyvundne kundskaber og procedurer i skibsbygning og navigation, og i ly af den situation, som den vedvarende konflikt mellem Danmark og Sverige skabte, voksede den lille søfartsby ved fjorden sig større og mere velstående, som tiden gik. Fortjenesten ved handel, transport og salg af skibe mærkedes også i stadens kasse og blev investeret i bl.a. vedligeholdelse og udbygning af havnen. Således blev Skibbroen brolagt i 1640, og man planlagde opførelsen af en nordmole. Disse arbejder fuldførtes dog først i 1700-tallet.

De førende købmands- og kaptajnslægter udgjorde efterhånden et establishment, som århundredet ud prægede byens liv. De ledende kræfter arbejdede til alles bedste, handel og søfart virkede så meget hånd i hånd, at også ægteskabelige forbindelser blev almindelige.

Da de større og mere kostbare skibe, fløjterne, hen imod slutningen af 1600-tallet blev almindelige, blev også en ny finanseringsmodel indført: det såkaldte partsrederi. Et sådant oprettedes for hvert enkelt skib, som dermed finanseredes i anpartar, der kunne handles eller bruges som sikkerhed for lån. De kunne købes og sælges som vor tids aktier. Man valgte en såkaldt korresponderende reder, som blev forretningsfører for parthaverne. Engang om året, som regel om vinteren, når skib og skipper var hjemme, holdtes generalforsamlinger, hvor regnskabet blev fremlagt og overskuddet udbetalt. Kaptajnen var oftest selv parthaver, og dermed ekstra stærkt motiveret for at sejle et overskud hjem. Ofte var det familiemedlemmer, der holdt de forskellige parter, men ved større skibe også øvrige interessenter, mest venner og bekendte. Mange ejede parter i forskellige skibe, og spredte således risikoen.

Hidtil havde Aabenraa været noget ensidigt bundet til skibsfarten og de dertil relaterede erhverv. Samkvemmet med de omkringboende havde været beskedent. Nu blev vejene forbedret, og det nære opland rykkede ind i byfolkets bevidsthed. Der opstod stadig flere familie- og handelsforbindelser. Byen og halvøen Løjt indgik efterhånden i en art symbiose. De økonomiske forhold på Løjtland var gode, tildels fremragende. Allerede i 1597 havde den gottorpske forvaltning på Brundlund Slot givet tilladelse

til, at landsbyfællesskabet måtte opgives til fordel for en udskiftning af jorderne. Dette gav helt nye muligheder for den enkelte bonde, der via jordreformen kunne samle sine arealer og sine aktiviteter og lade "Flidens pris flyde i egen lomme", for så at "lade pengene arbejde" fx ved erhvervelse af skibsanparter. Herved voksede interessen for skibsfarten. De "overskydende sønner" begyndte at drage til søs, de dygtige gjorde karriere, blev kaptajner, efterhånden også på helt eller delvis eget skib. Det blev et mål at få eget dæk under fødderne – eller søstøvlerne.

Fra slutningen af 1600-tallet og helt ind i det 20. århundrede dannede Løjtland og Aabenraa by et maritimt interessefællesskab. Af skipperstaden bliver en skipperregion, og da det store antal værfter i byen, og senere på Kalvø, i løbet af 1800-tallet etableres, bliver regionen et stort søfartsorienteret samfund.

Ved århundredeskiftet fra 1600- til 1700-tallet havde udsigterne ganske vist ikke været for gode, idet Den store nordiske Krig brød ud i 1700. Men det lykkedes hertugdømmet at holde sig neutralt og bevare venskabet med svenskerne. Aabenraas skipperne drog naturligvis nytte af denne politik, og var i stand til at øge flåden betragteligt. Dermed fulgte også en opgangstid for skibsbyggeriet. I 1707 søsattes et skib på hele 60 commercelæster. Fartområdet var stadig især Østersøen, men der skete også en stigning i ommelandsfarten, dvs. rundt om Skagen og ud i Nordsøområdet. Man sejlede på Biscayen, hvor vin og salt var vigtigt gods. Skibsfarten blomstrede, og byens indbyggertal steg til over 1.300 personer.

Men i 1713 syntes de gode dage at være talte. Sveriges stormagtsstatus krakelerede efter en række nederlag mod de mange allierede. Det gik ud over det gottorpske hertugdømme, der blev besat og annekteret af den danske konge, Frederik IV (1699-1730). Aabenraa blev også besat, og store dele af handelsflåden blev beslaglagt. Borgernes bønsskrift udvirkede dog frigivelsen af skibene.

Freden kom i 1720, og Sveriges stormagtstid var endegyldigt forbi. Men det indebar ikke den ventede katastrofe. Man vænnede sig til at være "kongelig", Aabenraa blev en by i helstaten, der bl.a. ved at give afkald på genindlemmelse af Skånelandene sikrede freden i årtier.

Den aabenraaske skibsfart kunne fortsætte besejlingen af de traditionelle fartområder – under Dannebrog. Hertil kom tiltagende fragter for flensborgske og københavnske

handelshuse. Landbrugsprodukter fra hertugdømmerne blev bragt til hovedstaden, returladningerne bestod ofte af kolonial- og færdigvarer. Men Sverigesfarten fortsatte uformindsket, den var fortsat altdominerende, i alt fald til omkring 1750. Byggematerialer som træ og i stigende omfang natursten (sand- og kalksten til byggeri og gravsten!) dannede hovedparten af importen. Disse produkter var der god afsætning for i hele hertugdømmet, og det førte til øget velstand langt hen over 1700-tallets midte. Det er fra den tid, mange af de fine borger- og udlejningshuse, med inskriptioner over dørene, stammer.

Langsomt skete der dog en forandring, en forskydning til fordel for det store Flensborg, nu, hvor begge byer stod under samme øverste myndighed og havde samme kår. I 1769 var antallet af købmænd i Aabenraa skrumpet ind til ni, mens skibsfarten fortsat trivedes. I 1745 var der registreret 115 skibe med i alt 4.332 commercelæster samlet tonnage. Indtil århundredets midte var mange af disse skibe bygget i byen, men efter 1750 indtraf en afmatning. Det hang sammen med både svenske og engelske bestemmelser, der gik ud på, at transporten af varer fra deres havne skulle foregå på de respektive landes skibe. For Aabenraa betød det meget mørke udsigter, da byens skibe i høj grad havde været beskæftiget i den internationale fart og transithandel. Så udbrød Syvårskrigen (1756-63) – og i den tid kunne sejladsen under det neutrale Dannebrog afbøde katastrofen, men derefter slog de ulykkelige omstændigheder igennem, og tonnagen blev halveret i løbet af det sidste kvarte århundrede. De gode indtjeningsmuligheder på Østersøhandelen var på retur, og man måtte atter søge nye fartområder.

Det førte til en udvidelse mod syd. Spanien, Portugal og især Middelhavet blev de nye mål. Hertil kom enkelte togter til Vestindien. Men disse langfarter var risikofyldte. Barbaresk-staterne på Middelhavets sydkyst og pirateriet i Caribien var en plage for al "kristen søfart". Lånerenterne (bodmeri) til skibsejere, hvis fartøjer gik i langfart, steg op mod 15%!

Skibsbyggeriet i Aabenraa var ikke længere et erhverv med overskud. Der var perioder uden skibe på beddingerne, og nye skibe blev i stigende omfang kontraheret andetsteds. På trods af alt dette grundlagde en skibsbygger fra Kappel, Jacob Paulsen, i 1752 et nyt værft, som kom til at bestå helt frem til 1885, stadig ejet og drevet af

samme familie. I lange perioder må dette værft betegnes som byens førende.

Med sine 40 skibe var Aabenraa med Løjtland dog ikke degraderet til ubetydelighed, da århundredet randt ud, men blomstringstiden lå nu langt tilbage.

Som nævnt havde karakteren af Aabenraas søfart ændret sig i løbet af 1700-tallet. Kystfarten fandtes, men det var langfarten, byen var kendt for. Det var den oversøiske fart, der satte målestokken for kravene til skibene, og det førte til nyudvikling på fælles nordeuropæisk baggrund. Resultatet var, at fløjten blev afløst af den tremastede galiot, der i et og alt var større og mere effektiv end forængeren. Længde/bredde-forholdet var yderligere forbedret. Også denne type havde nederlandske aner, hvilket tydeligt fremgår af skrogformen, der stadig var udpræget rundbovet, men mere højbordet og især i agterskibet mere underløben, dvs. skarpere i undervandsskroget. Denne egenskab fremmer vandstrømmen og forhindrer at store vandmængder under fart "slæbes med" og bremser farten. Den største forandring skete dog i riggen, der øgedes betydeligt ved at fok- og stormast fik dobbelte stænger, de øverste kaldt bramstænger og de dertil hørende sejl bramsejl. Bovsprydet forlængedes med en klyverbom til et ekstra stagsejl, klyveren. Også mellemstagene, dvs. masters og stængers afstivninger forefter, begyndte man at bruge til anbringelse af mellemstagsejl. Hele denne revolution i sejlføringen blev overtaget fra tidens orlogsskibe, der allerede i nogen tid havde haft denne rigning. Hele fremtoningen minder om de kommende fregatskibe. (Fig 8).

For at føre et sådant skib, krævedes langt større skibsteknisk og navigatorisk kunnen, som dog stadig måtte erhverves ved praktisk oplæring. Men skipperne lod sig nu titulere "kaptajn"!

Især i forbindelse med de egentlige langfarter, fx til Vestindien, var den opnåelige hastighed af stigende betydning. Også her skelede man til tidens hurtigste fartøjer, orlogsfådernes fregatter, og handelsskibe med fregat-skrog dukkede op i 1700-tallets anden halvdel. I Aabenraas skibsværfters lister over nybygninger nævnes en *fregat* i året 1779. Et år senere afleverer skibsbygmester Marcus Bröcker handelsfregatten "Magdalene" på 106 commercelæster, og i 1782 afleverer skibsbygger Johann Heysel fregatskibet "Äolus" på 168 commercelæster. Det

Fig. 8
Fregatten Bernstorff (ca. 1770-1850)
Malet af Antoine Roux, 1805. Aabenraa Museum

Fregatten har som skibstype i den civile fart sine aner i orlogsfådernes fregatter, der allerede i 1600-tallet blev udviklet som lettere fuldriggede fartøjer, egnede til bl.a. konvoj- og rekognocerings-tjeneste. Typens hurtighed især gjorde, at det i handelsflåden blev det ideelle langfartsskib, ofte benævnt fregatskib. Riggen var dog ofte forenklet, idet mesanmasten manglede bramstang og -sejl, en forenkling, som fregattens afløser, barken, adopterede.

Skibsportrættet er malet til kaptajn og reder Jens Christensen Thyboe fra Løjtland af den berømte franske skibsportrætmaler, der hørte til Roux-dynastiet i Marseille, hvor malerfamilien var aktiv 1725-1882.

Mål: Længde op til 75 m - Bredde o. 12 m - Dybgang o. 4,5 m. Bæreevne o. 2.000 t.

var et skib på over 40 meters længde og en bredde på 8 meter. Et længde/bredde-forhold på 5:1 og derover var nu reglen for det store fartøj i oversøisk fart.

Der blev stillet store krav til skibsfører og mandskab, når sådanne komplicerede skibe drog ud på langfart. Problemet med længdebestemmelsen var løst, ved at englænderen John Harrison havde konstrueret et aldeles præcistgående urværk, kaldet "H5". Men der lurede mange uforudsigelige problemer på de lange rejser, særligt forårsaget af vind og vejr, der havde frit spil på de uendelige havflader.

Men søfolk og skibe fra Aabenraa var godt rustet. Igennem århundredgammel tradition for handlekraft og beslutsomhed, parret med solid teoretisk viden, overvandt man problemerne. Det var nu almindeligt at søge uddan-

nelse ved de private navigationsskoler og tage den afsluttende styrmandseksamen i København.

De alvorligste problemer opstod som følge af landets politik. Helstaten Danmark sluttede sig til Napoleon, et skæbnsvangert valg med katastrofale følger. Englænderne reagerede som bekendt prompte, og det fik yderst alvorlige følger, også for Aabenraas skibsfart

Men det er en lang historie, som jeg vil udskyde til en senere artikel med emnet: Aabenraas søfart i 1800-tallet.

Bringes med venlig tilladelse fra: Deutscher Volkskalender, Deutscher Schul- und Sprachverein für Nordschleswig, 2003. (Enkelte illustrationer er ændret).

Oversættelse ved Heinrich Behrendsen

Litteratur

Jørgen Bracker: Die Hanse. Lebenswirklichkeit und Mythos. Lübeck 1999

Hans V. Gregersen: Bidrag til Aabenraas økonomiske historie indtil 1730. Aabenraa 1949

Lars N. Henningsen: Sct. Nicolai kirke i Aabenraa, en bykirke gennem 750 år. Aabenraa 2002

Johan Hvidtfeldt/Peter Kr. Iversen: Aabenraa Bys Historie. Bd. 1, Aabenraa 1961. Bd. 2, Aabenraa 1967

Hans Kusk Jensen: Håndbog i praktisk sømandsskab. København 1995

Niels Knudsen: Sønderborg skipperlaug. Sønderborg 1970

Hans Fr. Lassen: Aabenraa Havns historie gennem 700 år. Aabenraa 1979

Det gamle Løjt: Bd. Iff, Aabenraa 1978ff

Ole Mørkegaard: Søen, Slægten og Hjemstavn. København 1993

Erik Møller Nielsen: Fra Klamp til Konstruktion. Aabenraa 2000

Eckardt Opitz: Schleswig-Holstein, Landesgeschichte in Bildern, Texten und Dokumenten. Hamburg 1988

Hanne Poulsen: Danske Skibsportrætmalere. København 1985

Birgitte Kragh Rasmussen: Mellem pulterkammer og Muse-Tempel. Aabenraa 1987

Hans Schlaikier Apenrader Schiffsahrts-Chronik. Apenrade 1929/Aabenraa Søfarts Historie. Aabenraa 1929

Kurt D. Schmidtke: Die Entstehung Schleswig-Holsteins. Neumünster 1992

Hans Fr. Schütt: Schifffahrt und Häfen im Bereich der Industrie- u. Handelskammer zu Flensburg. Flensburg 1971

Sønderjyllands Amt: Kulturmiljøer og kulturhistoriske enkeltelementer i Sønderjylland – en redegørelse. Aabenraa 2001

Hans H. Worsøe: Løjt Sogns Historie. Aabenraa 1988

Røde faner og billeder samt et arbejderbibliotek

Genstande til belysning af den tidlige arbejderbevægelse i Sønderjylland

af Inge Adriansen

Værdien af antikviteter og antikvariske bøger er helt afhængighed af deres udstyr, stand, sjældenhed og markedets efterspørgsel samt for bøgernes vedkommende også deres litterære indhold. Helt anderledes forholder det sig med hensyn til museumsgenstande i kulturhistoriske museer. Her spiller ingen af disse forhold nogen særlig rolle bortset fra bevaringstilstanden. Museumsgenstande får først og fremmest værdi i kraft af de fortællinger og perspektiver, som de rummer. Derfor har Museet på Sønderborg Slot for nylig erhvervet en samling bøger og andre genstande, der er masseproducerede, uden særligt udstyr eller kunstnerisk værdi, ej heller efterspurgt af markedet, og for bøgernes vedkommende uden litterær værdi. De enkelte genstande i sig selv er ikke enestående, men tilsammen belyser de en væsentlig faktor i Sønderjyllands historie gennem 1900-tallet.

I efteråret 2002 modtog Museet på Sønderborg Slot en henvendelse fra Fællesorganisationen i Sønderborg med anmodning om at se på en række ting, der stammede fra Bjerggården, de samvirkende fagforbunds fælles hus i Bjerggade i Sønderborg. Fagforbundene havde grundlagt en fællesorganisationen i oktober 1904, og opførelsen af

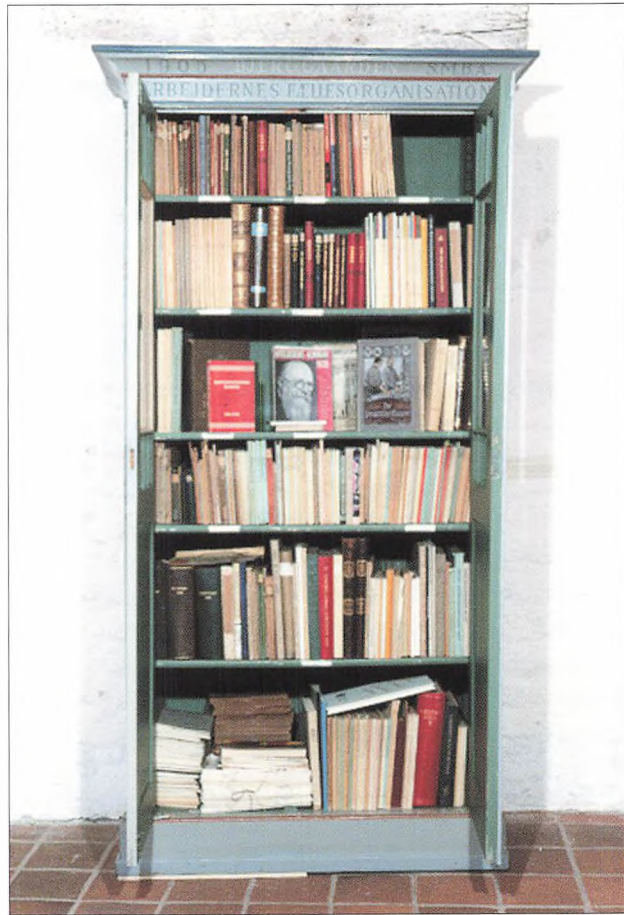
et fælles hus til byens fagforbund var den nye organisations første store projekt. I kraft af de forenede kræfter kunne byggeriet afsluttes allerede i 1905. Men trekvart århundrede senere var de fleste fagforbund for længe flyttet til større og mere velegnede lokaler, oftest i egne huse. Derfor var der ikke økonomisk baggrund for, at Fællesorganisationen i Sønderborg opretholdt egen bygning. I 1976 blev Bjerggården solgt og senere nedrevet. I forbindelse med salget blev to bogskabe med indhold, nogle faner og en række billeder anbragt i butikscenteret Ulkebøl i et lille lokale i tilknytning til det lokalhistoriske arkiv. I mange år blev der passet omhyggeligt på tingene af pensioneret snedkersvend Christian Thomsen, og han fortalte alle interesserede om fagbevægelsens betydning for Sønderborgs udvikling. Efter hans død var der ikke længere samme levende tradition omkring tingene, og pladsen var meget trang, hvis blot tre personer ville opholde sig lidt længere tid i det lille rum. Derfor anmodede Fællesorganisationen Museet på Sønderborg Slot om at vurdere, om der var ting fra Bjerggården, der eventuelt kunne være af interesse som museumsgenstande.

Sønderborg Slot har som sit særlige fagområde Sønderjyllands historie i nyere tid, og her mangler der i betydelig udstrækning genstande til belysning af arbejderbevægelsen, både på lokalt og regionalt plan. Ganske vist findes der to specialsamlinger i København, Arbejdermuseet samt Arbejderbevægelsens bibliotek og Arkiv (ABA), hvoraf kun den sidstnævnte er landsdækkende. Det er væsentligt, at en bevægelse med så stor samfundsmæssig betydning som arbejderbevægelsen ikke kun er repræsenteret i institutioner, som bevægelsen selv har skabt, men også indgår i mange andre sammenhænge. Efter gensidig forståelse med Arbejdermuseet og ABA tog Museet på Sønderborg Slot derfor med glæde mod tilbudet om at få overdraget genstandene fra Bjerggården.

Under registreringerne blev det hurtigt klart, at tingene ikke blot fortæller om Fællesorganisationens hus i Søn-

Foto af Bjerggården med rødt flag og Dannebrog vajende side om side. 1940.

Det gråmalede bogskab fra 1911. Heri er især bøger og skrifter erhvervet efter arbejderbibliotekets omorganisering i 1930.
Foto: Hans Arne Madsen, Sønderborg Slot.

derborg, men at de tillige afspejler vigtige træk af den sønderjyske arbejderbevægelses rødder og udvikling gennem det meste af et århundrede. Samlingen fra Bjerggården rummer fortællinger om de sønderjyske fagforbunds ændring fra at være en del af den tyske arbejderbevægelse til at blive integreret i den danske arbejderbevægelse og om Socialdemokratiets gradvise forvandling fra klasseparti til folkeparti.

Kundskab er magt – arbejderbiblioteket i Sønderborg

Den mest markante erhvervelse var to bogskabe, der ved første blik så ret traditionelle ud. Det ene skab er et gråmalet fyrretræsskab fra 1911. De to malersvende fra firma Fr. Witt, der i sin tid malede skabet, har sat deres

signaturer og en datering oven på skabet. Det er hensynsfuldt over for eftertiden og vidner om deres tilfredshed med det udførte arbejde. På lågerne er Sønderborgs byvåben og en fint malet indskrift "Fællesorganisationen i Sønderborg". Oprindeligt må denne indskrift have været på tysk, men må være fornyet på dansk i løbet af 1930'erne, og samtidig er byvåbenet blevet malet i den form, det fik i 1923. I skabet var der skrifter til udlån til medlemmerne af byens fagforbund. Der havde indtil 1911 været helt små samlinger med pjecer og håndbøger hos de enkelte fagforbund og på svendeherberget. De indgik nu i et "Zentralbibliothek", som fællesorganisationen, det såkaldte "Gewerkschafts-Kartell", lod indrette i Bjerggården.

I det tysksprogede rum var der allerede fra o. 1850 læsestuer i svendeherberger, og egentlige arbejderbiblioteker blev hurtigt udbredte i sidste halvdel af 1800-tallet. De var i reglen langt bedre forsynet med håndbøger og faglitteratur end de offentlige bibliotekerne, som dengang var baseret på underholdningslitteratur. Især Leipzig var foregangsby inden for arbejderbiblioteker, og her var omkring år 1900 64 samvirkende fagforeningsbiblioteker. Det tyske socialdemokrati drøftede bibliotekssagen på sin kongres i 1906 og opfordrede til en centralisering af fagforeningsbibliotekerne i de større byer under ledelse af Gewerkschaftskartellerne. I Danmark var arbejderbevægelsen derimod kun i meget ringe grad engageret i biblioteksarbejde, selvom Louis Pio udtalte i 1875, at der burde ofres ligeså mange penge på folkelige biblioteker som på Det Kongelige Teater og Det Kongelige Bibliotek. Fagorganisationerne gik ikke aktivt ind i arbejdet, og først under storlockouten i 1899 blev der oprettet en læsestue for arbejdere i København. Det grå bogskab fra 1911 viser, hvorledes man på det lokale plan har realiseret det tyske socialdemokratis kongresbeslutning fra 1906, og det fortæller om oplysningsarbejde blandt arbejdere på et tidligt tidspunkt.

Det andet bogskab er et mørkbejdset egetræsskab, oprindeligt en del af et spisestuemøblement fra o. 1930, men det var tæt forsynet med hylder indvendigt og bar udvendigt et metalskilt med indskriften "Bibliotek og Arkiv". Erhvervelsen af denne skænk og omdannelsen til bogskab viser et energisk forsøg på at genoplive tanken om et lokalt arbejderbibliotek i Sønderborg. Det skete på et tidspunkt, hvor AOF i Danmark var begyndt at interessere sig for dannelsen af folkebiblioteker. Initiativet kom fra formanden for Fællesorganisationen i Sønderborg, Anders Andersen, der senere blev borgmester. Han havde drøftet sagen med AOF, hvis leder Oluf Bertolt havde anbefalet initiativet, men også understreget, at skabe en materialsamling vedrørende de lokale fagforbund ikke måtte konkurrere med det lokale folkebibliotek.

I 1930 havde Socialdemokratiet for anden gang dannet regering, og det var klart for arbejderbevægelsen, at det nu gjaldt om at vinde indpas overalt i samfundet og ikke at isolere sig i særlige institutioner. Folkebibliotekerne skulle udbygges overalt, så de kunne blive "Rustkamre, hvorfra vi kan hente Vaaben og Styrke til vor Kamp for et

bedre Samfund, et Folkets Danmark." I sammenligning med denne store opgave var skabelsen af små lokale fagforeningsarkiver og håndbogssamlinger kun af mindre betydning, om end en agtværdig opgave. Anders Andersen gik ufortrødent i gang og skrev i 1930 rundt til de lokale fagforbund og bad dem levere materiale til Bjerggårdens Arkiv og Bibliotek. Der blev også lavet vedtægter for "Arbejdernes Fællesorganisations Haandbogssamling og Bibliotek". Men såvel tilvæksten som udlånet synes at have været ret begrænset, og i 1937 skrev Anders Andersen derfor atter til fagforbundene og opfordrede dem til at støtte sagen, og det resulterede i, at der indkom en række festskrifter fra de forskellige forbund, men ikke meget andet. Der var tilsyneladende ikke nogen større interesse for ønsket om skabelse af et særligt bibliotek og arkiv i fællesorganisationens regi.

Den person, der bidrog med mest til arbejderbiblioteket på Bjerggården, var initiativtageren selv. I en periode var Anders Andersen medlem af Folketinget, og han skænkede *Rigsdagens Årbog* og talrige socialdemokratiske pjecer til samlingen. Han havde lavet nye vedtægter for samlingen i 1930. Heraf fremgik det, at den skulle omfatte alt, hvad der angik arbejderbevægelsens historie, teori og praksis, og den skulle støtte studiekredse og diskussionskredse, men kun hvis disse var tilsluttede Fællesorganisationen. Det var således klart, at samlingen skulle kvalificere brugernes politiske holdninger i socialdemokratisk retning.

Der findes ikke andre eksempler på udbygning af et arbejderbibliotek i Danmark på dette tidspunkt. "Arbejdernes Fællesorganisations Haandbogssamling og Bibliotek" i Sønderborg blev da også hurtigt til en død sag, der blot henstod i de to skabe uden større interesse for medlemmerne. Årsagen til den manglende succes var imidlertid positiv. Den danske arbejderbevægelse havde engageret sig i den store udbygning af det offentlige biblioteksvæsen, som skete fra 1930'erne. Her kunne medlemmerne få opfyldt alle bogønsker både med hensyn til faglitteratur og underholdning. Folkets bibliotek blev således folkebiblioteket og ikke Fællesorganisationens bogsamling og denne udvikling kan vel siges at være helt i arbejderbevægelsens ånd.

Da det lille bibliotek på Bjerggården ikke har haft betydning siden 1930'erne, er det enestående, at såvel de

Portrætter af socialistiske pionerer Karl Marx, Wilhelm Liebknecht og August Bebel med skrifter fra bogskabet. Liebknecht stod oprindeligt Karl Marx nær, men stiftede i 1869 sammen med August Bebel SDAP, Socialdemokratiske Arbejderparti.

to skabe som en væsentlig del af deres indhold er blevet bevaret gennem trekvart århundrede. Desværre er der ingen oprindelig oversigt over samlingens indhold, men mange af de tysksprogede pjecer og bøger har stempler fra tiden før 1920. Udvalget af skrifter viser det tyske socialdemokratiske ideologiske oplysningsarbejde. Her er naturvidenskabelige, antireligiøse og økonomiske skrifter samt en række årgange af det socialdemokratiske ugeblad *Die Neue Zeit*, redigeret af Karl Kautsky og anskaffet i luksusudgave med guldsnit. Her er også pamfletter om den internationale fredsbevægelse m.v. Fra 1930'erne indgik der nyttige danske udgivelser i samlingen, fx *Karnovs Lovsamling*, *Lovtidende* samt bøger om socialreformen, arbejdsløshedsproblemer og socialt boligbyggeri. Hertil kom en række festskrifter udgivet i anledning af jubilæer i de forskellige fagforbund med de enkelte håndværks og forbunds historie.

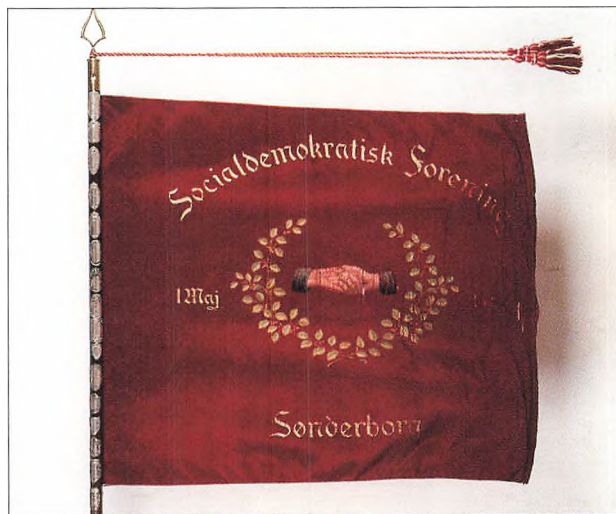
Fra kamptegn til fælles symbol – fire faner fra arbejderbevægelsen

Socialdemokratiets vej fra kamporganisation til folkeparti afspejler sig i fire faner fra Bjerggården, som fulgte med bogskabene. Oprindeligt har alle byens fagforbund opbevaret deres faner i Fællesorganisationens hus, men efterhånden som de enkelte forbund fik egne lokaler, blev

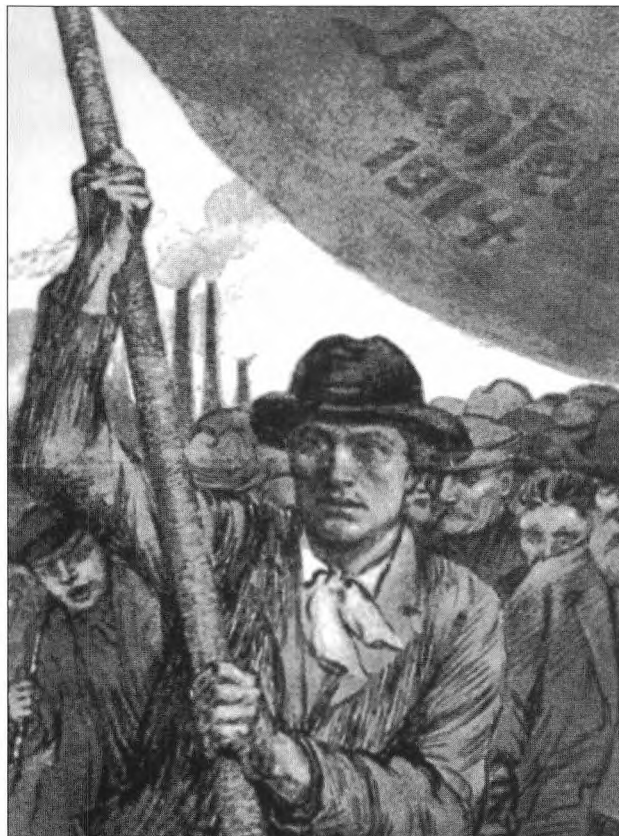
deres ejendele overflyttede hertil. Den ældste fane er en klassisk rød bomuldsfane på en kort simpel stang til at bære i optog og demonstrationer. Den er uden udsmykning af nogen art og stammer ifølge traditionen fra årene før Første Verdenskrig, hvor socialdemokraterne og fagbevægelsen var i opposition til det borgerlige styre både på rigsplan, i provinsregeringen og i byrådet. På fanestangen er et mærke fra Wien, så fanen har været medbragt til en socialistisk sammenkomst i den østrigske hovedstad.

Den næste røde fane er anskaffet af Socialdemokratiet i 1922. Den er syet af kraftig rød silke og prydet med malede billeder. På den ene side er der et fast håndtryk omgivet af grønne bølgeblade, på den anden side ses den opadgående sol, der stråler over mottoet fra den franske revolution: "Frihed! Lighed! Broderskab!" Det er den internationale arbejderbevægelses symbolik og slagord, der er kombineret med de "danske" bølgeblade. Den tredje røde fane er syet af uld i 1950 i anledning af 25 års-jubilæet for Kedel- og Maskinpasser-Forbundets afdeling i Sønderborg. Her er ingen spor af symbolsproget i den internationale arbejderbevægelse, kun forbundets logo og den danske fagbevægelses mememotto: "GØR DIN PLIGT – KRÆV DIN RET".

Fra omkring 1950 begyndte arbejderbevægelsen imidlertid i stigende grad at benytte nationens fælles flag, og

Fane fra Socialdemokratiet i Sønderborg 1922 med et håndtryk omgivet af bølgeblad, tilsammen et udtryk for socialistisk solidaritet.

1. maj fejring i billedkunsten. I samlingen på Bjerggården var disse litografier af kultegninger fra 1914 fra 1. maj fester i Tyskland med friheden i skikkelse af en ung kvinde og en fagligt aktiv ungarbejder, der stolt bærer fanen.

det afspejler sig i en Dannebrogfane, som partiforeningerne i Nybøl og Broager har skænket til Socialdemokratiet i Dybbøl i 1952. Her er ingen broderede slagord eller opadgående sole, kun partiforeningens navn. Socialdemokratiet havde været regeringsbærende parti så længe, at nationens fælles tegn nu kunne benyttes med største selvfølgelighed.

Der har været flere faner på Bjerggården samt to flag af samme størrelse til at hejse på flagstængerne, der flankerede indgangsdøren. Her havde der oprindeligt kun været én flagstang, hvor det røde flag vajede på alle mærkedage. Men fra slutningen af 1930'erne blev der rejst en flagstang mere, og nu blev også Dannebrog hejst ved Bjerggården. Markeringen af Fællesorganisationens hus som et dansk hus blev fremhævet ved at lade en fotograf tage et billede af de flag, der vajede smukt side om side jf.

s. xx. Motivet blev også gengivet på det lokale majmærke. Denne bevidste understregning af den dansk-nationale identitet var fremkaldt af udviklingen i Tyskland. Nazificeringen af hele det tyske samfund bevirkede, at den sønderjyske arbejderbevægelse måtte træde i karakter som et rent dansk parti. Også i almindelige arbejderhjem begyndte man at bruge Dannebrog fra 1933 til at markere det nationale tilhørsforhold.

Fra Karl Marx til J.P. Nielsen-billeder med socialistiske førere og motiver

Arbejderbevægelsens traditioner kommer til udtryk i tre tyske litografier fra 1914. De viser fejringen af den 1. maj, der siden 1890 har været arbejdernes internationale festdag. På to af billederne ses de klassiske symboler: En smuk ung kvinde med den frygiske hue og en energisk

6. Majmærker fra Sønderborg 1922-1955. I forbindelse med 1.maj-møder blev der solgt mærkater til påmindelse om festen og finansiering af den. I de første år var motiverne på Sønderborgs majmærker præget af symbolikken i den internationale socialisme: Friheden i form af en ung kvinde, arbejdere der demonstrerer for 8 timers arbejde, et ungt par der ser mod den gryende dag. Derpå bliver motiverne fordansket og afspejler det politisk urolige årti i 1930'erne. Efter besættelsen blev majmærkerne rent lokale.

ung mand med en rød fane med påskriften "Maifeier". Det tredje billede viser en majfest med ivrigt lyttende tilhørere omkring en talerstol med den tyske socialist August Bebel. Efter 1920 blev der købt billeder fra forlaget Fremad til udsmykning af Bjerggården. Det var raderinger med portrætter af seks tyske socialistiske pionerer: Karl Marx, Friedrich Engels, August Bebel, Karl Kautsky, Wilhelm Liebknecht og Ferdinand Lassalle. I håndbogssamlingens ældre del var der pjecer og andre skrifter af dem. Disse to billedserier viste arbejderbevægelsens tyske rødder.

Portrætter af danske socialdemokrater indgik i samlingen fra midten af 1920'erne. I 1924 fik Danmark for første

gang en socialdemokratisk regering. For at fejre dette blev der fremstillet en stor platte af kobber med portrætter af hele regeringen. Baggrunden var en opadgående sol, der skinnede over den gryende dag. I centrum var statsminister Stauning, og øverst var anbragt frihedssymbolet: Den frygiske hue. Det er et karakteristisk symbolsprog for arbejderbevægelsen i 1920'erne. Det ændredes først markant fra 1930'erne med vedtagelsen af partiprogrammet og sangen "Danmark for Folket". I midten af 1930'erne anskaffede Fællesorganisationen et portrætfoto af Thorvald Stauning. På dette tidspunkt havde han næsten fået status af landsfader. Portrætfotos af Stauning blev fremstillet i betydeligt omfang, og de hang i talrige arbejder-

hjem, enkelte steder helt frem til 1990'erne. Et helt tilsvarende foto blev således skænket til arbejderboligen på Cathrinesminde. Det havde hængt på væggen i et nordalsk arbejderhjem fra 1930'erne, indtil det i 1994 blev overdraget til museet.

Et billede af det lokale socialdemokratiske folketingsmedlem, J.P. Nielsen, fandtes naturligvis også på Bjerggården. Han var oprindeligt bagersvend med bopæl på Vesterbro, blev opstillet for Socialdemokratiet i Vestre Storkreds og valgt til Folketinget, hvor han tilhørte partiets venstrefløj og var en krads republikaner. I 1920 blev han efter Staunings ønske opstillet i Sønderborg-kredsen og flyttede til Broagerland. Her modtog J.P. Nielsen stærke indtryk af den nationale kamp og ændrede sine holdninger i overensstemmelse hermed. Hans store sociale engagement kom til udtryk i et omfattende hjælpearbejde blandt de ringest stillede. Hertil knyttede han den daværende kronprinsesse Ingrid og fik et nært forhold både til hende og til Frederik 9. På billedet ses den gamle republikaner med kongemærket på sin revers.

Majmærker fra internationalisme til lokalpatriotisme

I mødesalen på Bjerggården hang også et indrammet billede med såkaldte majmærker fra Sønderborg. Oprindeligt var majmærker små papskilte med et slogan, og de var beregnet til at anbringe under hattebåndet, når arbejderne gik i demonstrationstog gennem byen den 1. maj. Så kunne alle se, hvad de lagde vægt på at få gennemført. Den lovmæssige befæstelse af 8 timers arbejde var i mange år majdagens hovedtema, og dette krav satte sit præg på majmærkerne, der hovedsageligt har været et hovedstadsfænomen. I Sønderborg er der imidlertid blevet fremstillet lokale majmærker af en nogen anden karakter i tiden 1922-1956, under besættelsen dog kun i de første år. De sønderborgske majmærker havde størrelse som store frimærker og var beregnet til indklæbning. De blev anvendt til støtte for Fællesorganisationen og var tillige en dokumentation af, at den enkelte arbejder havde holdt fri 1. maj. I 1920'- og 1930'erne skulle 1. maj holdes for arbejdernes egen regning, da fridagen endnu ikke var med i de kollektive overenskomster.

Majfesten i Sønderborg foregik i mellemkrigsårene i Sønderkoven, og arbejderne gik i optog fra Bjerggården til festpladsen i skoven. Før festtoget startede, gik delta-

gerne ind i Bjerggården og købte majmærket, der blev klæbet ind i deres fagforeningsbøger. Herved kunne de enkelte forbund samtidig kontrollere, hvorvidt deres medlemmer deltog aktivt i 1. maj-fejringen. Sønderborgs majmærker var i 1920'erne tydeligt præget af forbindelsen til den tyske socialisme, men gradvist blev majmærkerne mere præget af dansk tradition. Denne udvikling kulminerede med majmærket fra 1940, der viser indgangen til Bjerggården flankeret af Dannebrog og en rød fane. Efter Anden Verdenskrig gik man over til kun at gengive logoer fra de enkelte fagforbund, og dermed visnede traditionen. Majmærket var et kamp- og solidaritetstegn, og hvis majmærket kun viser, at man især er solidarisk med sig selv, mister det sin betydning.

Borgmester Anders Andersen var en af hovedmændene bag udgivelsen af de særlige majmærker fra Sønderborg, og da traditionen forsvandt, sørgede han for at sikre et antal mærker fra alle årene. Han lod dem smukt indramme, så både Fællesorganisationen og et antal forbund kunne bevare skikken med majmærker i erindringen.

Sammenfatning

I Museet på Sønderborg Slot er tingene fra Bjerggården indgået som en værdifuld tilvækst til et hidtil underbelyst emne, og vi vil gerne supplere med flere genstande og billeder til at fortælle om den sønderjyske arbejderbevægelse fra 1870'erne til nutiden. Derfor opfordrer vi fagforbund i hele Sønderjylland til at være opmærksom på, at deres ældre arkivalier og fotos bør sikres for eftertiden ved at blive overdraget enten til de lokal- og byhistoriske arkiver eller til Landsarkivet. Genstande, plakater fra 1. maj-møder og større billeder kan tilbydes som deponering eller gave til det lokale museum eller Museet på Sønderborg Slot. Tingene vil naturligvis kunne udlånes til særudstillinger i Arbejdermuseet eller i andre museer.

Uanset om vi ønsker at indlemme tilbudte genstande i vore samlinger eller ej, vil vi meget gerne have mulighed for at se dem og tage stilling til dem. For selv uanselige og masseproducerede ting kan afspejle en meget væsentlig historie både på det politiske og kulturelle plan. Museumsgenstandene i kulturhistoriske museer har som nævnt deres værdi i kraft af de historier, de rummer. Tingene fra Fællesorganisationen i Sønderborg fortæller således om arbejderbevægelsens udvikling (glidning vil kritikere på

venstrefløjen nok sige) fra at være kamporganisation til at blive folkebevægelse. Undervejs er den gamle symbolik blevet opgivet, og skepsis over for Gud, konge og fædreland er blevet afløst af en neutral holdning til Vorherre og en positiv holdning til monarki og fædreland. Det skyldes den kulturelle og økonomiske udvikling, som arbejderbevægelsen har været med til at iværksætte. Arbejderbiblioteket blev overflødiggjort af folkebiblioteket, og 1.majfesternes paroler og majmærker blev overflødiggjort af det kollektive aftalesystem. De røde faner mistede herved efterhånden deres tiltrækningskraft for mange, og dannebrog blev fælleseje for hele befolkningen. Denne udvikling blev karakteriseret af Thomas Nielsen, da han forlod formandsstolen i LO i 1982, med de bramfrie ord: "Vi har sejret ad Helvede til godt!" Samlingen fra Bjerggården afspejler denne sejr og dens uundgæelige pris.

Litteratur og kilder:

Samtale med snedkervend Christian Thomsen i midten af 1980'erne.

Federspiel, Søren, Flemming Hemmersam, Margaret Nielsen og Anne-Lise Walsted: *Arbejdernes 1.maj. Arbejderbevægelsens internationale demonstrationsdag i tekst og billeder 1890-1990*. København 1990.

Kulturen for Folket. En Materialesamling til Brug for Oplysningsarbejdet. København 1938.

Sørensen, Henning: Bjerggårdens bøger. I: *Arbejderhistorie*, 26, 1986, s. 23-30.

Vodosek, Peter: *Arbeiterbibliothek und öffentliche Bibliothek*. Berlin 1975.

Om enkeltgravskulturen i Sønderjylland

af Stud. Mag. Esben Schlosser Mauritsen

Præsentation

Nærværende artikel skal ses som en foreløbig fremlægelse af et registreringsprojekt gennemført i perioden 2001-2002.

Formålet var at tegne et fornyet og mere detaljeret billede af enkeltgravskulturens udbredelse på baggrund af stridsøkseres udbredelse i tid og rum i Sønderjylland.

Projektet blev i 2000 belønnet økonomisk af "Projekt Forskerspire"; et samarbejde mellem det daværende Forskningsministerium samt Undervisningsministeriet med det formål at støtte unges forskning. Jeg takker for denne forskerspire-pris.¹ Derudover ønsker jeg at takke de ansatte på Haderslev Museum, ikke mindst Erik Jørgensen for råd og vejledning. Museet på Sønderborg Slot skal have en varm tak for hjælpen i forbindelse med min gennemgang af museets forhistoriske samling.

Den jyske enkeltgravskultur

Fra landbrugets introduktion ca. 4000 f.Kr. var Danmark beboet af jordbrugende folk, den såkaldte tragtbægerkultur opkaldt efter deres karakteristiske lerkar, tragtbægeret. Man lever af korndyrkning og husdyrhold og man bruger de store stengrave, dysserne og jættestuerne til opbevaring af de døde skeletterede knogler. Man fremstiller flintredskaber af høj kvalitet; især store velhuggede flintøkser har haft betydning i status- og kulthenseender.

Efter mere end tusind års kontinuerlig udvikling, sker der noget i årene omkring 2800 f.Kr.: Ude på den jyske hede fremkommer en ny stenalderkultur, den jyske enkeltgravskultur.

Hundrede af små lave gravhøje opførte man ude på de sandede jorder. I modsætningen til storstensgravenes mere "åbne" funktion beregnet til gentagne begravelser, var enkeltgravene kun beregnet til en person – én mand - én grav. Deraf navnet.

Dette betød imidlertid ikke, at der ikke kunne foretages flere begravelser i en allerede eksisterende høj. Ofte har

man begravet den døde på eller i en allerede eksisterende høj og blot tilført et nyt lag sand. Herved kunne en enkelt høj med tiden indeholde 3-4 begravelser (fig. 1) og nå en ganske betragtelig højde.²

Selvom kun få skeletter er bevaret i den kalkfattige jyske sandjord, vidner en mørk skygge af den døde eller et fedtet ligspor – i heldige tilfælde - om en fasttømret gravskik. Manden, kendelig ved stridsøksen, ligger på højre side, i hvilestilling med optrukne ben; ansigtet vender mod syd (fig. 6). Kvinden ligger i en tilsvarende sovestilling, men på venstre side i stedet og med hovedet i øst. Både mand og kvinde ser altså mod syd. Stolpehuller omkring gravene viser, at der i flere har været opført et "dødehus" over graven, inden højen byggedes.³

Også gravudstyret er af noget afvigende karakter fra tragtbægerkulturens. Mest iøjnefaldende er stridsøksen, som findes i mange grave. Den er ikke af flint, men af bjergart og forsynet med skafthul. Formmæssigt kan de tidligste stridsøkser ikke sammenlignes med noget tidligere i Danmark kendt. Tragtbægerkulturen har ganske vist sine stridsøkser, men de er af en anden mere "dobbeltægget" form og optræder langt fra så talrigt.

Økser af flint findes også i gravene, enten sammen med stridsøkser eller for sig selv. Rent teknisk ligger de nye flintøkser langt fra det tidligere kendte. Som nævnt producerede tragtbægerkulturen flintøkser af meget høj kvalitet, mens enkeltgravenes økser umiddelbart synes mere "sjuskede" og usikkert udført. Det samme gælder flintmejslerne. Ikke alle grave indeholder økser, men i stedet ravperler. Disse tolkes som kvindegrave. Den tidligste lerkarform man finder i gravene, det svajede bæger, er også meget forskellige fra de i Danmark hidtil kendte former, både formmæssigt og teknologisk. Derimod sammenfalder de fuldstændigt med hvad man kender på kontinentet. I løbet af enkeltgravstid udvikles det urtepottelignende retvæggede bæger, som med tiden bliver det dominerende gravbæger.

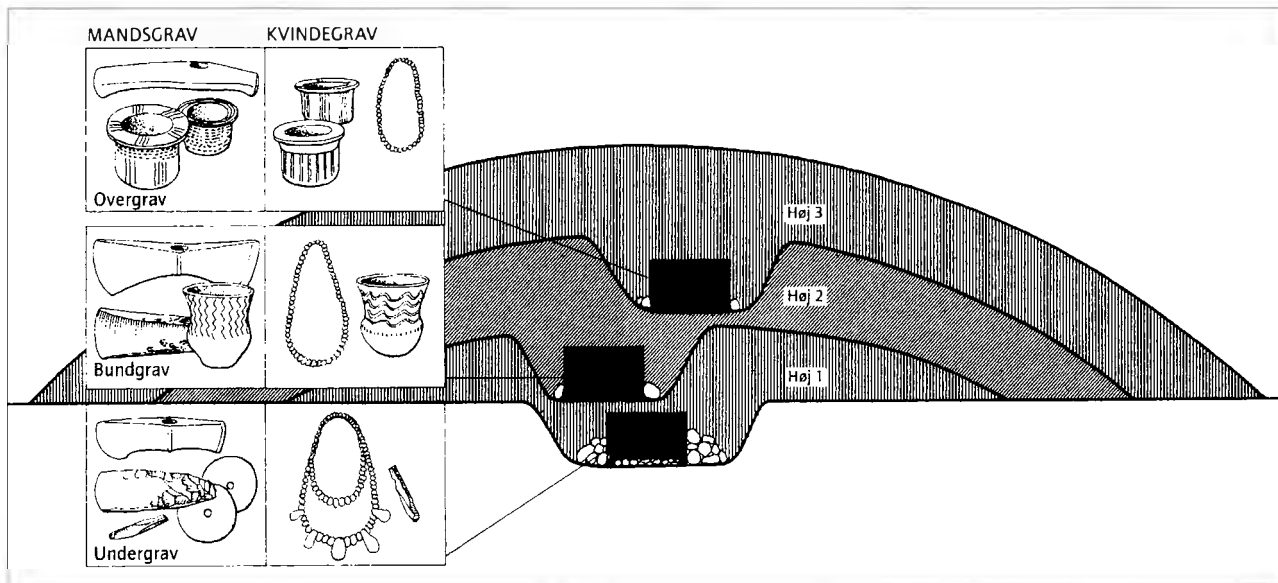

Fig. 1. Idealiseret snit gennem en gravhøj med grave fra enkeltgravskulturens tre afsnit: undergravstid, bundgravstid og overgravstid. Tegning efter Jørgen Jensen: *Danmarks Oldtid. Stenalderen 2001.*

Der kendes ikke mange bopladser fra den jyske enkeltgravstid. De få der kendes, viser imidlertid, at man har levet i små enheder, med kun et langhus pr. boplads.⁴ Pollenanalyser af bevarede jordlag under gravhøje og fund fra bopladser viser, at man har ernæret sig ved kvæghold og nogen korndyrkning af især byg. Lyngheden har man med jævne mellemrum afbrændt, for derved at sikre kvæget vintergræsning på de fremspirende lyngplanter, ganske som helt op til vor tid.⁵

Kulstof-14 datering har placeret enkeltgravskulturen omtrent i tidsrummet 2800-2400 f. Kr. Enkeltgravskulturen inddeles i tre underperioder, hhv. undergravstid, bundgravstid samt overgravstid, som den yngste.

Forskningshistorie

Enkeltgravskulturen er som defineret gruppe et relativt nyt fænomen inden for dansk arkæologi. Det er der flere grunde til, men frem for alt må den sene opdagelse tilskrives højenes placering i det midt- og vestjyske. Her var forskningsintensiteten lav, og først med opdyrkningen af heden sidst i det 19. århundrede begyndte der at ske noget.

I 1881 undersøgte to privatpersoner nogle gravhøje ved Nørre Vium, hvoraf den ene, Ulvehøj, dækkede over en enkeltbegravelse fra stenalderen. De to gjorde efterfølgende Oldnordisk Museum opmærksom på deres fund og anbefalede at museet i København undersøgte disse "afvigende" høje, som fandtes i hundredvis i området.

Kaptajn A. P. Madsen, Oldnordisk Museum, tog som den første udfordringen op. I perioden juli-september 1889 udgravede han en række enkeltgravshøje i det sydvestlige Jylland. Således kunne han i 1891 på baggrund af sine undersøgelser konkludere, at den hyppige forekomst af lave jordhøje i det vestlige Jylland beroede på "at der her findes få større stene",⁶ og at man derfor ikke havde været i stand til at bygge så mange dysser og jættestuer, som ellers fandtes i stort tal på det mere stenede Sjælland. Altså en meget praktisk forklaringsmodel.

Denne generelle opfattelse ændres i 1898, hvor Sophus Müller udgiver den første egentlige afhandling om "*De jydskke Enkeltgrave fra Stenalderen*".⁷ Værket omfattede præsentation, ordning og kulturhistorisk tolkning af det efterhånden store udgravede materiale, og den regnes i

dag som en klassiker inden for sit område. På baggrund af forskellen i begravelsesskik og de i enkeltgravene tilknyttede oldsagers udbredelse og udformning i forhold til det ellers kendte, opstillede Müller en ny hypotese:

De ældste enkeltgrave er samtidige med jættestuerne, men de to gravformers forskellige geografiske udbredelse skyldes, at der er tale om to forskellige folkeslag, og ikke antallet af sten i de respektive områder. Müller mener at indvandringen må være udgået fra det mellemtyske område til det sydvestlige og centrale Jylland.

Allerede året efter gør den tyske arkæolog Johanna Mestorf indsigelser mod Müllers hypotese. Hun konstaterer at enkeltgrave også findes i samme områder som jættestuerne. Hun mener derfor ikke, at der kan være tale om samtidige kulturer, men at enkeltbegravelserne blot er fællesbegravelsernes efterfølger. Altså er der sket en kontinuerlig udvikling, uden dramatiske invasioner og fremmede folkeslag.

Hermed blev startskuddet givet til den årelange diskussion om enkeltgravskulturens oprindelse.⁸

I 1945 publicerede den navnkundige P. V. Glob sin store afhandling "Studier over den jyske Enkeltgravskultur. Heri udarbejdede Glob blandt andet den kronologisk-ty-pologisk inddeling af enkeltgravskulturens stridsøkser, som benyttes af mange i dag."

Glob var som Müller tilhænger af indvandringsmodellen og mente at enkeltgravsskikken måtte skyldes en veritabel invasion "af beredne øksesvingende Nomadestammer", som under deres hurtige fremfærd udslettede eller fordrev de herboende tragtbægerbønder. Dog lykkedes det dem kun at trænge ind på de tyndt befolkede jorder i det sydvestlige og centrale Jylland; på den frugtbare jyske østkyst og på Øerne sad bønderne endnu for solidt. Glob's vigtigste begrundelse var, at det tidligste enkeltgravs-udstyr er helt forskelligt i forhold til det i Danmark hidtil kendte. I stedet knyttede han de første lerkar og økser (type A1 & A2) til en fælleseuropæisk horisont, muligvis udsprunget af det sydøstlige Europa. Samme synspunkter forfægtede Johannes Brøndsted i sit storværk om Danmarks Oldtid fra 1938. Han fremstiller, meget ma-lerisk, enkeltgravsfolket som "handlekraftigt, bevægeligt, krigerisk", og han slutter; "Et harmløst Hyrdefolk har de Fremmede næppe været, dertil har de efterladt sig for mange Stridsøkser!"¹⁰

Teorier i dag

Op igennem 60'erne og 70'erne gjorde en ny generation af forskere op med den traditionelle kultur-historiske opfat-telse af enkeltgravskulturen. Hvor den ældre arkæologi-ske forskning forklarede materielle og kulturelle foran-dringer som nye indvandrede folkeslag, opfattede man nu i højere grad oldtiden som en kontinuert udvikling. Derfor forlod mange også indvandringsteorien.¹¹

Diskussionen er imidlertid ikke død. Det viser hhv. Charlotte Damms og Kristian Kristiansen bidrag:

Charlotte Damm er erklæret tilhænger af den indre ud-viklingsmodel.¹² Hun forklarer den jyske enkelgravskul-turs oprindelse således:

Inden for tragtbægerkulturen opstår stigende social ulighed. En magtfuld ledende klasse forbeholder sig ret til begravelse i jættestuerne, mens flertallet må tage til takke med mindre monumentale gravformer. Det skaber uro. I Østdanmark løser man problemet ved at kollektivisere monumentalgravene, hvorved sammenholdet styrkes. I Vestdanmark vælger man en anden løsning. I stedet for at tilbyde flere en begravelse i megalitgravene, udvikler man de såkaldte stendyngegrave. Dermed modtager flere en formel begravelse. Men skellet er der stadig, og samfun-det er delt i to.

Med tiden forstærkes modsætningerne og en social gruppering udvander til de marginale jorder og begynder et nyt liv der. Man er samtidigt modtagelig for inspiration sydfra, alt imens man desperat forsøger at distancere sig fra tragtbægerkulturen i øst. Derved opstår en ny materiel og ideologisk kultur, den jyske enkeltgravskultur.

På den anden side står Kristian Kristiansen som til-hænger af indvandringsmodellen.¹³ Kristiansen opstiller følgende punkter i sin argumentation:

1. Enkeltgravskulturen optræder pludseligt og fuldt udviklet. Der er intet forbindelsesled mellem tragtbæger-kulturen og enkeltgravskulturen, mht. materiel kultur, re-ligion, social organisation og økonomi.

2. Enkeltgravskulturens primære beboelsesområde lig-ger i de fleste tilfælde uden for tragtbægerkulturens. De to kulturer udelukker altså hinanden, bortset fra et kort kro-nologisk overlap i ekspansionens periferi.

3. Hvor geografisk overlap finder sted brydes den kul-turelle konformitet og enkeltgravskulturen erstatter tragt-bægerkulturen.

4. Ingen kontakt mellem enkeltgravskulturen i vest og tragtbægerkulturen i øst: Rav forsvinder fra tragtbægerkulturen, imens importen af kvalitetsflint ophører i det midt- og vestjyske område.

5. I de efterfølgende århundreder efter indvandringen, breder enkeltgravskulturen sig mod øst, og der opstår en blandet kultur.

For at kunne tale om en indre udvikling forlanger Kristiansen som minimum et kendskab til tragtbægerkulturens demografi (mht. befolkningspres), forladte bopladser samt en hvis grad af kulturel og teknologisk kontinuitet mellem tragtbægerkulturen og enkeltgravskulturen. Men det findes ikke, mener Kristiansen. Derfor kan enkeltgravskulturen bedst ses som et indvandret folkeslag med rødder i et område strækkende fra Slesvig-Holsten til Holland og med fjernere kontakter i Karpaterne og det pontiske område.

Det kan undre, at to forskere kan opnå så vidt forskellige slutninger af selv samme fundmateriale. Men som det fremgår af ovenstående gennemgang har det jo nærmest været symptomatisk for diskussionen lige fra de første fund blev fremlagt tilbage i det sene 19. århundrede.

Analyse af enkeltgravskulturen i Sønderjylland

Som nævnt har formålet med mit registreringsprojekt været at skabe et fornyet overblik over enkeltgravskulturens udbredelse i Sønderjylland, på baggrund af et allerede eksisterende fundmateriale. Der har altså ikke være tale om nye ekspeditioner i felten, men nærmere en ”indendørsudgravning” i hhv. Haderslev Museum og Sønderborg Slots gemmer. Her findes et overdådigt væld af oldsager indsamlet især i 1800-tallet og 1900-tallets første halvdel.

Målet for eftersøgningen har primært været de kendetegnende stridsøkser fra enkeltgravstid. Da vi som ovenfor nævnt ikke kender andet end en håndfuld bopladser fra perioden, er stridsøksernes udbredelse i dag det bedste redskab til at skabe et overblik.

Haderslev Museum har gennem tiderne udgravet et antal grave med stridsøkser under arkæologisk forsvarlige forhold, men langt hovedparten af økserne er indkommet på anderledes tvivlsomme måder. En del økser er enkeltfundne, dvs. de er dukket op ved pløjning på markerne eller tørvearbejde i moserne. Nogle stammer fra private

Fig. 2. Enkeltgravskulturens ældste stridsøksetyper. Øverst type A, nederst type B. Foto Steen Hendriksen, Haderslev Museum.

samlinger skænket til museet, andre er købt ved professionelle opkøbere, som igen har erhvervet økserne hos private. Før fredningerne af fortidsminderne kunne f. eks. arbejdsmænd på gårdene tjene en god skilling ved at grave oldsager ud af højene og sælge dem til omrejsende opkøbere. Det er derfor forskelligt hvor mange oplysninger der er bevaret om de enkelte genstande. Det er naturligvis ikke særligt tilfredsstillende kun at vide, at en stridsøkse er fundet på f. eks. Langetvedegnen, men omvendt er det acceptabelt, når øksen inddrages i et større studie på regionalt plan. I dette tilfælde hele Sønderjylland.

Det er i nærværende artikel ikke muligt at gengive de metodiske overvejelser bag registreringen eller de opnåede resultater i detaljer. I stedet bringer jeg i det efterfølgende en sammenfatning af de vigtigste træk for enkeltgravskulturens udbredelse i Sønderjylland.

A-øksen, kendelig ved sit runde tværsnit og konvekse overside, blev af Glob regnet for at være den ældste af de jyske enkeltgravsstridsøkser (fig. 2). Netop derfor er den særligt interessant i diskussionen om den jyske enkeltgravskulturs oprindelse. Generelt fordeler den sig jævnt på det indre og vestlige Jylland, mens kun ganske få eksemplarer er fundet øst for Lillebælt.¹⁴ Men A-øksen er

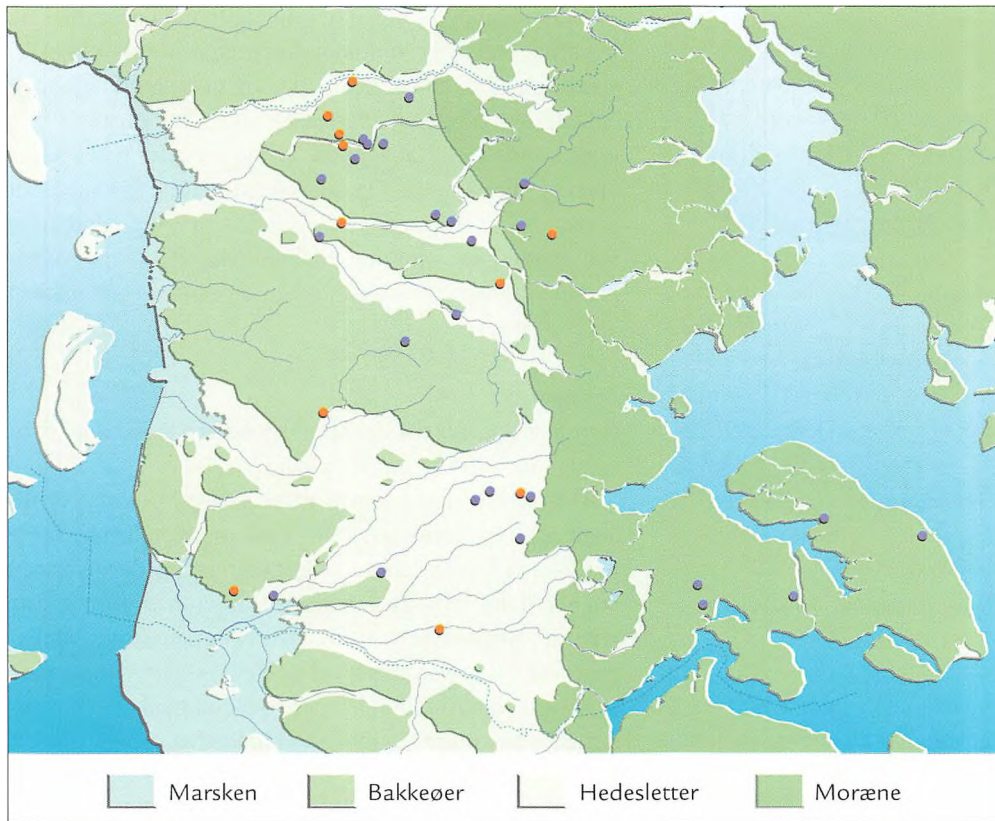

Fig. 3. Udbredelseskort over enkeltgravskulturens ældste stridsøksetyper i Sønderjylland. Type A er vist med røde signaturer, type B med blå. Tegning Jørgen Andersen, Haderslev Museum.

langt fra noget dansk fænomen: I stort set hele det central- og østeuropæiske område kendes fuldstændigt tilsvarende stridsøkseformer. Derfor kaldes A-øksen også for den europæiske type.

I 1945 havde Glob kendskab til 6 stedfæstede stridsøkser af A-type fra Sønderjylland. Med min nye optælling er antallet af sønderjyske stridsøkser af A-type kommet op på 16, hvoraf de 11 er stedfæstede. Altså knap en fordobling af materialet (fig. 3).

Hvor billedet i 1945 var mere diffust, så synes der nu at tegne sig en tendens i spredningen: Alle bortset fra én, befinder de sig vest for israndlinjen med størst koncentration omkring Rødding bakkeø. Jordbundsmæssigt befinder økserne sig i de fleste tilfælde ved overgangen mellem den fede moræneler og de ekstramarginale aflejringer fra istiden, bestående af sand og grus. Herfra har der sjældent været langt til eng og vandløb.

Det billede af spredningen, der tegner sig i Sønderjylland for A-øksernes vedkommende stemmer fint overens

med forholdene i resten af det jyske område.

Anderledes ser det ud for B-øksen. Og dog. B-øksen (fig. 2) dateres lige som A-øksen til ældre undergravstid, og vi genfinder den i selv samme områder som A-øksen. Tilmed er skikken med at bo ved ådalene på grænsen mellem moræneler og sand den samme; især omkring Rødding bakkeø er det meget tydeligt. Men hvor A-økserne udelukkende optrådte vest for israndlinjen, finder vi med B-øksen også en mindre koncentration af stridsøksefund på Als og Sundeved (fig. 3). Da Glob opgør B-øksernes spredning i Jylland slutter han at spredningen er omtrent den samme for A og B, men nævner dog, at der ganske vist kendes en enkelt sydøstlig B-økse. I dag er denne ene økse med den nye optælling blevet til fem, og det synes rimeligt at inddrage Als og Sundeved i enkeltgravskulturens udbredelse i undergravstid, allerede fra den ældre fase.

At det netop forholder sig sådan, bekræfter udbredelsen af de efterfølgende type fra yngre undergravstid, hhv.

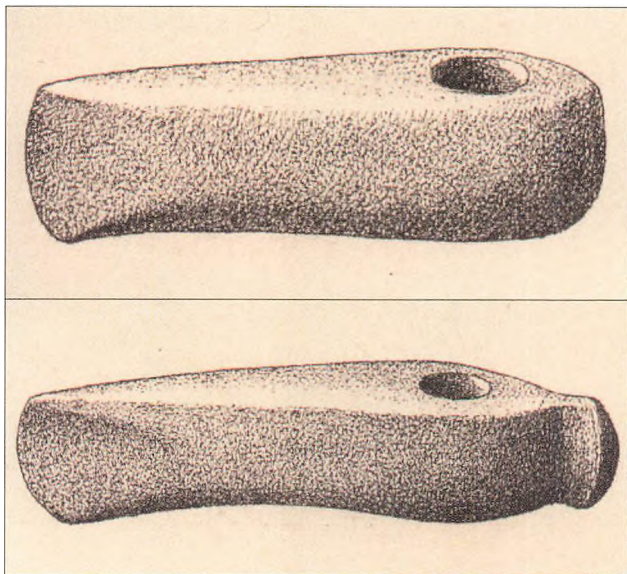

Fig. 4. Enkeltgravskulturens yngste stridsøksetyper af type K og L.

type C, D og E. Især sidstnævnte har en særligt iøjnefaldende udbredelse i netop Als/Sundeved-området.

Hermed stiller Sønderjylland sig i modsætning til resten af jyske område mht. til spredningen af enkeltgravskulturen fra vest mod øst, hvor denne udvikling reelt først optræder fra ældre Bundgravstid.

Fra yngre undergravstid er enkeltgravskulturens stridsøkser udbredt over hele det sønderjyske område. Udviklingen for de efterfølgende stridsøksetyper byder da heller ikke på meget nyt. Kun Globbs typer F og G fra ældre bundgravstid har en interessant fordeling. Hvor F er en anelse hyppigere end G i egnen omkring Rødding Bakkeø, synes den næsten at være helt fraværende i det sydøstlige Sønderjylland. En forklaringsmodel kunne være, at der er tale om regionale forskelle, ganske som det ved indgående studier er blevet erkendt andre steder.¹⁵ At det skyldes den typologiske inddeling af økserne, er desværre også en oplagt mulighed. Gennem arbejdet med de mere end 550 økser fra Sønderjylland har det gang på gang voldt problemer at adskille F og G typen, ikke blot fra hinanden, men også fra den ældre E-økse og den delvist samtidige H-økse. En revurderet typologi forekommer tiltrængt.

Hen i mod overgangen til senneolitikum i overgravstid, hvorefter stridsøkserne som foretrukne mandsvåben erstattes m. flintdolken, tegner der sig et tydeligt billede af enkeltgravskulturens udbredelse. Ikke mindre end 119 stedfæstede økser af typerne K og L er det lykkedes at opspore (fig. 4 og 5). Og deres udbredelse står klar: Hvor vi med A- og B-økserne havde en klart vestlig udbredelse ved engdragene omkring ådalene, placerer langt hovedparten af de sene stridsøkser sig i de østlige egne, på den fede muld.

Diskussion

Hvorledes passer det sønderjyske materiale ind det i forvejen kendte fra resten af Jylland?

Det afhænger jo i sagens natur af, hvorvidt man er tilhænger af den indre udvikling eller om man hælder mere til indvandringshypotesen. Klart vigtigst for diskussionen om den tidligste jyske enkeltgravskulturen er de to ældste typer af stridsøkser A og B, hvoraf førstnævnte tydeligt peger ud i Europa og har vid udbredelse der. Glob mente at økserne efterfulgte hinanden, om end med et vist overlapp, idet de to typer "greb" ind i hinanden.

Det er fornyligt blevet foreslået at de to typer skulle være samtidige på grund af en fælles udbredelse og fordi de ofte optræder i samme gravtyper¹⁶. Som påpeget i analysen passer det meget dårligt med de sønderjyske forhold: A og B økserne har *ikke* samme udbredelse. De findes begge på Rødding bakkeø, men B økserne breder sig også ud på Als og Sundeved. De er tilmed også mere talrige. Efter min opfattelse taler det ikke for samtidighed, men at B efterfølger A.

Hvad betyder det for den indre udviklings model?

Skal vi overføre C. Damms hypotese direkte på det sønderjyske område, betyder det at sønderjyderne ved overgangen til undergravstid forlader den fede muld for at begynde et nyt liv på de sandede jorder mod vest. De udvikler en ny gravform og en ny økonomi. Ændrer hele deres redskabsinventar og alle mændene begynder at bære rundt på stridsøkser. Alt sammen blot for at vandre tilbage igen umiddelbart efter! Man kan naturligvis forestille sig, at det kun er idéerne, der vandrer tilbage; det er trods alt ikke mange kilometer, der er tale om. Men det rejser blot nye spørgsmål – f. eks. hvorfor sker denne udvikling

Fig. 5. Udbredelseskort over enkeltgravskulturens yngste stridsøksetyper i Sønderjylland. Type K er vist med røde signaturer, type L med blå. Tegning Jørgen Andersen, Haderslev Museum.

så tidligt kun i Sønderjylland – og hvorfor finder den ikke sted i resten af Jylland? Kan man forestille sig, at der har været kræfter i det østjyske, som har udøvet decideret modstand mod stridsøkserne og den bagvedliggende ideologi? Den eneste anden logiske forklaring er, at det østjyske område har været mennesketomt i undergravstid. Eftersom bebyggelsen netop her var overordentlig tæt i de foregående århundreder, synes den forklaring usandsynlig.

Det er efter min mening derfor mere rimeligt at anse den jyske enkeltgravskultur som værende båret af et nyt indvandret folk, som har bosat sig i tyndbefolkede egne i det Midt- og Vestjyske især. På østkysten hvor tragtbægergruppen sad stærkt mødte man modstand; kun i Sønderjylland, hvor presset sydfra var stærkere, lykkedes det enkeltgravfolket at slå sig ned på den frugtbare lerjord ved østkysten, allerede fra ældre undergravstid.

Noter:

1. Se www.forskerspire.dk
2. P. V. Glob: Studier over den jyske enkeltgravskultur. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1944.
3. Mogens Hansen & Hans Rostholm: Grave fra enkeltgravstid og sen-neolitikum. *Da klinger i muld. 25 års arkæologi i Danmark*.
4. John Simonsen: Settlements from the Single Grave Culture in North-West Jutland. A Preliminary Survey. *Journal of Danish Archaeology* vol. 5, 1986.
5. Bent Odgård & Hans Rostholm: A Single Grave Barrow at Harreskov, Jutland. Excavation and Pollen Analysis of a Fossil Soil. *Journal of Archaeology* vol. 6, 1987
6. A. P. Madsen: Undersøgelser i Ribe Amt, med særligt Hensyn til Stenalderen. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1891.

Fig. 6. I de ældste enkeltgrave kan ofte iagttages spor af den gravlagte person. De mørke aftegninger i denne grav viser en mandsperson anbragt liggende på højre side, med optrukne ben og med hovedet i vest. Foran den dødes bryst ligger en stridsøkse af type B. Foto Haderslev Museum.

7. Sophus Müller: De Jydske Enkeltgrave fra Stenalderen, efter nyeste Undersøgelser. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1898.

8. Hilde Rigmor Amundsen: Teori og data i et forskningshistorisk perspektiv. *Varia* 51, 2000.

9. Se note 2.

10. Johannes Brøndsted: Danmarks Oldtid, I: Stenalderen. København 1938.

11. Se note 8.

12. Charlotte Damm: The Danish Single Grave Culture – Ethnic Migration or Social Construction? *Journal of Danish Archaeology* vol. 10, 1991.

13. Kristian Kristiansen: Prehistoric Migrations – the Case of the Single Grave and Corded Ware Cultures. *Journal of Danish Archaeology* vol. 8, 1989.

14. Karsten Davidsen: Undergravstid på de danske øer. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1980.

15. Palle Siemen: Probleme der älteren jütischen Einzelgrabkultur. I: Early Corded Ware Culture. The A-horizon – Fiction or Fact? *Arkæologiske Rapporter* nr. 2., 1997. Esbjerg Museum.

16. Se note 15.

Hvorfor et museum for uddøde havdyr?

af Ella Hoch

Det ville være fejlagtigt at tage museumsvæsnet for givet. Det blev til i den vestlige kultursfære, blev efterlignet andre steder, og kan forsvinde igen. Kultur er levende og foranderlig.

Museum, musernes hus, er i sin essens en samling af genstande, der inspirerer til funderen, udvider grænserne for erkendelse og beriger iagttageren gennem æstetisk nydelse. Det kendetegner universitetsmuseerne, fra Ole Worms på Christian IVs tid til nutidens tre og et halvt århundrede senere, at genstandene er belæg for påstande i forskning og undervisning. Stadig forbliver objekterne det egentlige. Forklaringerne derimod - tolkningerne, hypoteserne, teorierne – kan blive ændret med tiden, afhængigt af måden vi ser på og baggrunden for vore ræsonnementer. Museerne som psykens åndehuller vil i en tidsalder, hvor teknomaterialismen sættes i højsædet, provokere ved ikke at give synligt udbytte, og betragtet som budgetudgiftsposter kan de med fordel reduceres. Således viser den demokratiske materialisme sig at rumme farer for civilisationens erkendelsesmæssige udsyn.

Det organisk sunde vokser, undertiden gennem asfalt som mælkebøtter og græsplanter. Mens skolerne i disse år bestræber sig på at gøre eleverne praktisk overlevelsesdygtige i det komplekse moderne samfund og bruger megen tid – nogle vil mene for megen af den korte undervisningstid - dels på at give dem hverdagskunnen inden for felter som færdselslære, computer-teknik, engelsk og talbehandling, dels på så at sige at holde deres skrue i vandet, når de kommer uforberedte på alt relevant, tager museerne en stadig større del af det på sig, der har med vor kulturelle dannelse at gøre. Det noteres, f.eks., i en lederartikel af direktøren for det unge kunstmuseum Arken syd for København, at museumsverdenen både her og i udlandet ”for alvor er begyndt at fokusere på sin oplysende og almindendannende forpligtelse” (Gether, 2003). Artiklen begynder med: ”Vor tid er på mange måder præget af historieløshed og overfladiskhed”. Herimod sættes

ønsket om ”at forstå tingene i deres helhed, hvilket også omfatter deres sammenhæng med den omgivende verden”. Dette ønske er vægtigt ved at udtrykke de seneste 600 års intellektuelle stræben i Europa.

Renæssancen

Genfødselen af Antikkens tanker og dens idealer om det fri menneske synes at kunne føres tilbage til osmannernes (tyrkernes) invasion af Det østromerske Rige, der jog græske intellektuelle på flugt til det gamle moderland omkring Rom. Kulturstrømningens begyndelse tidsfæstes retrospektivt til 1300-tallet i Italien og 1400-1500-tallene i fjernere dele af Europa. Renæssancens største filosof, Giordano Bruno, hævdede i slutningen af 1500-tallet den kopernikanske hypotese om, at Jorden er rund, forkastede forestillingen om Jorden som universets midtpunkt og mente, at verden er uendelig. Hans ukuelige forsvar for den fri erfaringsvidenskab bragte ham på Inkquisitionens bål på Campo di Fiore i Rom i året 1600. Fremskridt inden for astronomisk forskning, navigationsinstrumenter og oceangående skibe, og stadig bedre kendskab til havdybder, strømforhold, kystformer, mulige ankerpladser med ferskvand, m.m., bidrog til at give europæerne et væld af impulser og oplysninger om hidtil ukendte dyre- og plantearter, exotiske menneskeracer og fremmede naturfænomener.

Genoplivelsen af Antikkens førkristelige naturnære og rationelle livssyn og den hastigt voksende erfaringsmængde kolliderede med ånden i Middelalderens kristne troslære og dogmatik. Kirken nedvurderer traditionelt naturen – som selvransagende erklæret af teologen C.E. Raven i et værk om 1600-tals naturforskeren John Ray (Raven, 1950/1986) –, og kirken var imod analytiske studier af naturen og organismerne. At spise af kundskabens træ var syndigt. Middelalderen bliver hyppigt kaldt mørk, men snarere var den voldsomt, for vort veldresserede blik fra det 21. århundrede nærmest grotesk farverig, livsbe-

kræftende, storslået, introspektiv og fabulerende, plaget af sygdomme, krige, korstog og menneskelig grumhed, og frygtindgydende poetisk i naturens delvise uberørthed, med emmende sumpe og moser i vidtstrakt forgrenede dale og vanddrukne lavninger, og tætte, vanskeligt gennemtrængelige skove med farlige dyr som bjørne, ulve, uroksere, ørne og ravne. Angsten var allestedsnærværende - hos den navnløse almue, hos søfolk og lejesoldater, hos fødende kvinder og vogterdrengene, der gik ude med fårene i al slags vejr som deres beskytter mod rovdyr og tyveknegte. Uvidende om elementære fysiske sammenhænge befolkede sindene naturen med magter og væsner, der

ville menneskene ondt eller godt. Mennesker og tamdyr, fra hyrdehunde og trækokser til kampheste og jagtfalke, samarbejdede tæt og stod hinanden nærmere i opgaven at leve og overleve, end nutidens vesteuropæere almindeligvis gør sig klart. Kristendommen forpligtede mennesket til at leve på denne verdens betingelser og modtage belønningen efter døden. - Den arabiske falkoner vækker en dulgt erindring om det gamle Europa (fig. 1).

Den kristne kirke var Middelalderens og de nærmest følgende århundreders vigtigste åndelige og sociale institution med større indflydelse og magt over sindene end mange fyrstehuse. Den vægtede mennesket som skabningens ypperste, men forlangte tro, ydmyghed og næstekærlighed til gengæld for løftet om et evigt liv og syndernes forladelse. Filosofisk nysgerrighed og værdifri forskning var kættersk, thi sandheden findes i Biblen og de hellige skrifter. Af den førkristelige viden om naturen anerkendtes Aristoteles' lære, der ligesom religionen blev formidlet i læresætninger, som skulle modtages i tro. Skolastikkens undervisningsmetoder var doceren og repetition, og eleverne skulle lære udenad. Der var ingen kritisk debat. Tro var for den tids mennesker, hvad skepsisbaseret viden er for vor tids.

Renæssancens Leonardo da Vinci dissekerede lig bag lukkede døre for at lære om kroppens struktur og virkemåde. I 1543 udkom det epokegørende værk af Andreas Vesalius om anatomi, *De humani corporis fabrica libri septem*, Syv bøger om menneskekroppens opbygning, og få år senere, i 1557, blev den ældste kendte illustration af et fossil, en forstenet muslingeskal, publiceret (Gould, 2002). Den blev vist som figur 1 i *De Re Metallica, hoc est, de Origine, Varietate, & Natura Corporum Metallorum, Lapidum, Gemmarum* [og andet der kunne være anvendeligt til medicinsk brug] af Christophorus Encelcius. Titlens *metallica* er afledt af ordet *metallum*, der betød både metal og en grube, hvori der graves efter metaller og deslige, et bjergværk. *Condemnare ad metallum* betød at dømmes til arbejde i bjergværkerne. *De re metallica* betyder altså ikke nødvendigvis om tingen af metal, men titlen skal forstås som Om det, der er fundet i jorden: om oprindelsen, varieteten og naturen af legemer af metal, sten og ædelsten [og andet ... etc]. Som Renæssancemenneske bestræbte Encelcius sig på at forstå verden gennem Antikkens erfaringer. Den omtalte figur er hans op-

Fig. 1. Falkoner med sin falk i Qatar. Hætten, som dækker øjnene under transport, ligger på jorden, mens falken bliver fodret med kød. Araberne har bevaret falkejagtkunsten, som europæerne nu kun dyrker som isoleret sportsgren (forbudt i Danmark). Mindre falke som tårnfalken, der kan ses "musende" i luften over åbne strøg nær byer i Danmark, har vist ikke været tæmmede. Jagtfalken, den største af falkene, er den foretrukne. Ligesom dygtige heste og hunde var og er dresserede falke (og høge og ørne) højt respekterede dyr, der i Europa blev afbildet hyppigt og i ærefulde situationer, som siddende på den beredne adelsdames skulder eller frembåret til jagten af kongens falkoner. Under moderne rejser i Arabien har falke eget sæde i flyet ved siden af ejeren. (Fot. Ella Hoch, 1998).

fattelse af en jordfunden genstand af typen, som Plinius den Ældre havde kaldt chelonitis. Encelcius havde muligvis uret i denne tolkning (jvf Gould, 2002), men af større interesse i vor sammenhæng er, at han afbildede et fossil. Han skrev ikke, at det havde organisk oprindelse, kun, at det lignede en Sct Jakobs-skal (en nulevende, stor kammusling). Ole Worm havde såkaldte glossopetrae eller

Fig. 2. Store tungesten fra tredje tavle i Stenos afhandling fra 1667. - Små tungesten hængt på kunstfærdige stativer i form af små træer hørte i Middelalderen til opdekningen på adelens middagsborde. Tungestenene ansås for at kunne neutralisere gift og blev brugt til at dyppe i vinbægeret som sikkerhedsforanstaltning. - Tungesten er forstenede hjænder som påvist af Steno i to afhandlinger fra 1667 og 1669 (begge oversat til moderne sprog, jævnfør, f.eks., Scherz, 1969).

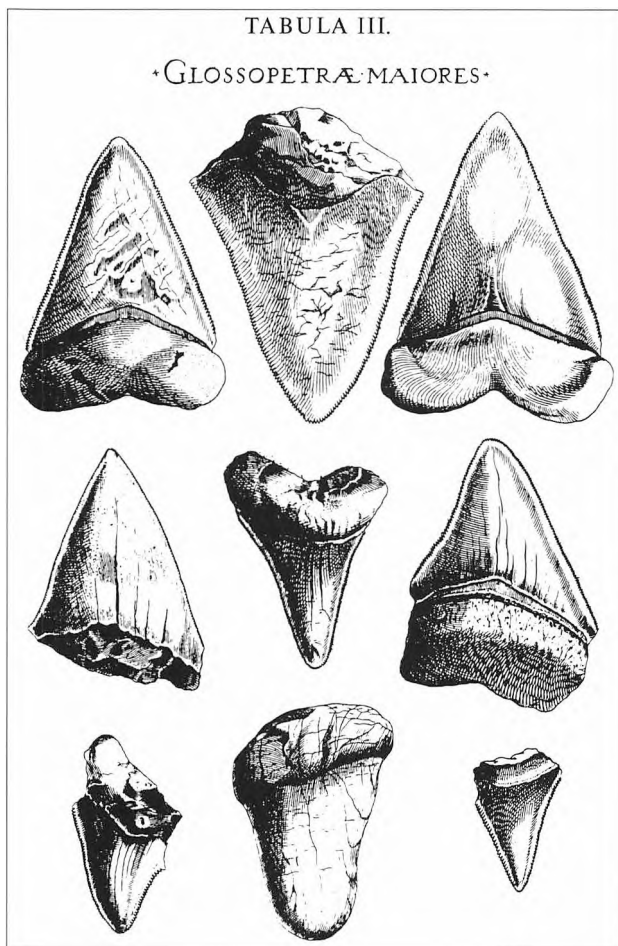

Fig. 3. Enhjørning afbildet i udsnit fra en af de store franske Middelalder- og Renæssance-gobeliner (rekonstrueret i moderne vævning; findes på Nationalmuseet). Enhjørningen symboliserede i Middelalderen renhed. Man fortalte, at enhjørningen var et sky og farligt dyr i skovene, men når den mødte en jomfru, ville den blidt lægge sit hoved i hendes skød. - Flere moderne leksika beskriver kort enhjørningen som en hest med et langt, snoet horn i panden. Som det ses af det middelalderlige billede, er enhjørningen mere komplekst sammensat og endnu fjernere fra virkeligheden, i harmoni med Middelalderens anaturalisme.

tungesten i sit museum, som Niels Stensen, den senere Steno, besøgte som dreng. Han anså dem for at være sten, men vidste, at mange naturforskere betragtede dem som tidligere tænder fra en haj (jvf, f.eks., Scherz, 1969:269, 9.). Godt en halv snes år efter Worms død konkluderede Steno, nu i Firenze, på baggrund af sine videnskabelige undersøgelser, at tungesten er forstenede hjænder (Steno, 1667 og 1669) (fig.2). Det var Stenos indlæg i tidens levende debat om glossopetrae, der også af visse italienske forskere før Steno var forklaret som fossiler (Buf-fetaut, 1987).

Få grænser i de historiske videnskaber er skarpe, og Middelalderen ophørte ikke brat ved den moderne tids begyndelse. Der er stadig Middelalder i vor dagligdag, så som ugebladenes horoskoper og troen på helbredende

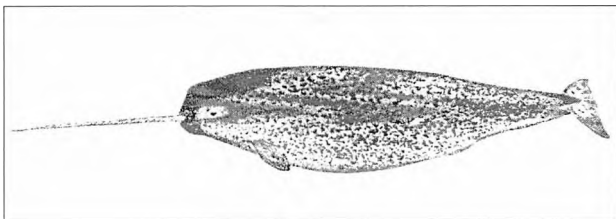

Fig. 4. Narhval, han, en arktisk tandhval, der kan blive op til 5 meter lang. Hunnen har en lille, skjult stødtand i venstre side af overkæben svarende til hannens store. Det sker, at narhvalhanner får både en venstre og en højre stødtand. Der er ingen andre tænder i munden. Narhval og hvalros er traditionelle fangst dyr i Grønland, deres elfenben har siden Middelalderen været eftertragtet af europæerne, og elfenben i gamle adelige og kirkelige utensilier og dekorationer er ofte fra disse havpattedyr. Narhval-tænder blev bragt til Europa uden resten af dyret. Her fortæltes det, at det kostbare, snoede "horn" var fra enhjørningen.

sten. Dogmatisk tro og undertrykt spørgelyst må have afstedkommet en ringe udviklet evne hos mange til at skelne mellem virkeligt og uvirkeligt, og sandsynligvis havde både Middelalder-mennesket og mange senere en uklar opfattelse af, hvad der var dyr i naturen til forskel fra fabeldyr. Enhjørningen (fig.3) findes endnu i nutidens begrebsverden. Den har indtil for nylig optrådt middelalderligt ved at have samme troværdighedsstatus som delfiner i henholdsvis Unibanks (nu Nordea) og Sonofons logo. Ole Worm forsøgte ellers at aflive fabeldyret i 1600-tallet ved at bede en grønlandsfarende kaptajn hjembringe et narhvalkranium. Ved hjælp af det demonstrerede han, at enhjørningens snoede pandehorn i virkeligheden er narhvalhannens tand i overkæben (fig.4) (Hoch, 1994). At enhjørningen "overlevede" skyldes vel dens skønhed, og at kristendommen lod den være symbol for Kristus.

Livet omkring den tidlige naturvidenskab

Gennem flere århundreder efter Middelalderen, og endnu i vor tids krigshærgede dele af Europa, var det normalt, at mennesker og dyr sultede og led nød, når vejret artede sig ilde. Flokke af fattige med tøjbylter og tynde, blege unger trak om på vejene, når vinteren var længere og hårdere end vanligt, eller når uvejr forvoldte uoverskuelige ødelæggelser. Der var også jordfaste folk blandt dem, nøden

tvang ud. Gode aristokrater på godserne bespiste dem, så længe de kunne, klostre åbnede dørene til varrestuer af kristen pligt, men nøden overgik som oftest de lokales formåen. Landevejstrøvere var der altid i fattige egne. Blev de fanget, blev de klynget op i træerne langs rejseruterne og hang dér til skræk og advarsel og til føde for fugle. Disse dinglende, ildelugtende rade blev set af alle, børn som voksne. Andre ballademagere risikerede galejerne. Flere europæiske stater havde galej-flåder i 1700-tallet, Danmark i Østersøen (men her fik de ikke nogen nævneværdig historisk betydning). Folket, i særdeleshed fattigfolk, måtte udnyttes, skamferes og slås ihjel i den lokale rets navn, og skulle beskyttes mod ydre og indre fjender, herunder tvivlen og det tunge ansvar. Præsterne vogtede sjælene. Analfabetismen var udbredt, også i Oplysnings-tiden (1700-tallet). Hos protestanterne kunne tjenestepiger læse, men kvinder fik ingen akademisk uddannelse, hvorfor mange i katolske lande indgik i klosterlivet og underkastede sig kirkens forskrifter. Kvinder nød borgerlige rettigheder, forskellige fra land til land, adelige kvinder modtog dannelsesundervisning, og de interesserede var belæste og kulturelt ligestillede med deres stands mænd. Selskabelighed var en væsentlig side af aristokratiets liv, man dansede menuet og gigue, og man – i særdeleshed i hofkredse - intrigerede og politiserede. Hvad børnene angik, blev de betragtet som ufærdige voksne. Adelenes børn blev mestendels passet og opdraget af ammer, tjestefolk og huslærere; jævne folks børn var arbejdskraft. Barndommen blev opdaget af Rousseau, hvis Emile kom på mode i overklassen i 1700-tallets senere del. Bogen gav stødet til, at det blev fashionabelt at amme sine småbørn, at lytte til børns behov og at tilnærme sig det naturlige og Naturen.

Renæssancens intense dyrkelse af Antikken gav sig udslag i litteraturen i tiden derefter. Racine, der som ung kommenterede Odysseen, skrev og fik opført Andromaque hos den franske dronning i 1667, og tragedien blev trykt og udgivet i 1668. Det var samtidigt med Stenos berømte påvisning af, at fossiler har organisk oprindelse. Andromache er den dræbte Hektors hustru, der så sin mands lig skændet ved at slæbes efter Achilleus' stridsvogn uden for Trojas mure, og hun tænkte på hævn gennem sønnen Astyanax. Tragediens Andromache-Astyanax-forhold er blevet brugt som skabelon for et mor-søn-

forhold i Oplysningstiden af en moderne forfatterinde, Françoise Chandemagor (1995), der skriver med en enestående indsigt i epoken og menneskesindet. Ovenstående kortfattede skitse af tidens forhold er inspireret af hendes bog. Det var i Oplysningstiden, naturvidenskaben trådte i karakter på vej mod sin moderne form, på godt og ondt. Her vendte europæerne ryggen til Achilleus, symboliserende Middelalderens mandskraft, troskab og ridderlighed. Her tog vi, billedligt talt, den smarte Odysseus til forbillede.

Naturvidenskaben og kristendommen

Oplysningstiden dyrkede forstanden som menneskets vigtigste egenskab, og viden blev akkumuleret på filosofisk

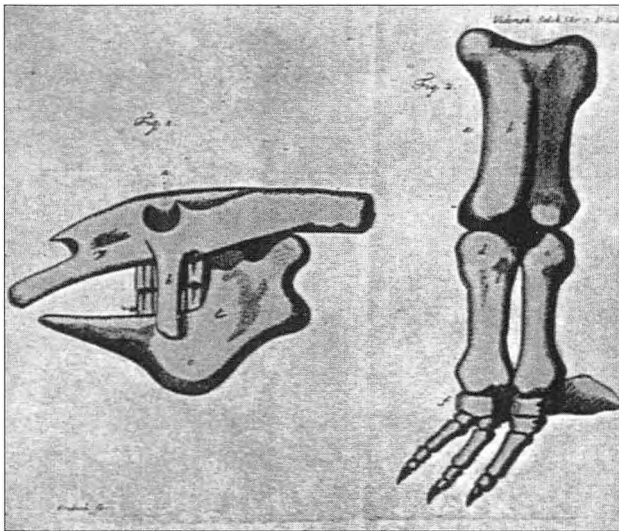

Fig. 5. Peter Christian Abildgaards illustration af kranium og bagben af skelettet af et stort, ukendt pattedyr udgravet i Sydamerika, som han så på Det kongelige Raritetskabinet i Madrid i 1794. Det var forbudt at gøre notater eller tegne på museet, så Abildgaard tegnede efter hukommelsen og publicerede sine observationer i Videnskabernes Selskabs Skrifter i 1799, hvor han omtalte dyret som en edentat eller gumler i slægt med myreslugerne. Forinden, og Abildgaard uafvidende, havde Georges Cuvier i Paris beskrevet fossilet som det første kendte kæmpedovendyr. Dovendyr og kæmpedovendyr er nærmeste slægtninge til myreslugere og bæltedyr. Abildgaards kapacitet som sammenlignende anatom blev senere rosende omtalt af Cuvier (1808/1827). (Billedet er gengivet fra Andersen, 1985, p 50).

grundlag. Grundforskning og praktisk anvendelse af forskningsresultaterne florerede inden for alle naturvidenskabelige felter, herunder også lægevidenskaben og hvad der havde med landbrug og veterinærkundskab at gøre. Den danske Veterinærskole blev planlagt og oprettet på Christianshavn ved P.C. Abildgaard, læge, dyrlæge og naturforsker (fig.5), i begyndelsen af 1770'erne, støttet af Struensee (Andersen, 1985). Oplysningstidens intellektuelle forfægtede med iver antikristelige meninger ikke mindst i Frankrig, der blev ledende inden for zoologien og beslægtede videnskaber. Palæontologien, læren om de uddøde dyr og planter, er af særlig interesse i vor sammenhæng. Dog endnu midt i 1700-tallet havde teologerne ved Sorbonne så megen magt, at den store Buffon kunne kaldes til rette af dem for sine påstande om Jordens alder og dens og organismernes udviklingshistorie (Hoch, 1996). Men den franske revolution (fra 1789) fejede den sidste rest af religion ud af forskningsinstitutionerne (og af de franske skoler i øvrigt) og moderniserede museerne i Paris til kraftcentre for de biologiske videnskaber. Georges Cuvier ved Muséum National d'Histoire Naturelle i Jardin des Plantes, Paris, grundlagde palæontologien som en videnskab udsprunget af zoologien, den sammenlignende anatomi og geologien.

Der er særlig grund til at hæfte sig ved religionens status i samfundet, når man søger en raison d'être for et palæontologisk museum. Palæontologien lige så lidt som de øvrige naturvidenskaber "tager stilling" eller "formulerer sig" i religiøs henseende. Naturvidenskaben er, om man billedligt må personificere den, principielt indifferent, hvad angår humanistiske værdier. Steno i 1600-tallet var et dybt religiøst menneske. Han var opdraget i København i den protestantiske tro, som han vedkendte sig både som anatom og som naturvidenskabsmand hos Medicierne i Firenze, hvor han studerede geologiske og palæontologiske emner (ingen af de to fagbetegnelser eksisterede på Stenos tid). Han konverterede til katolicismen, mens han var naturforsker, men hindredes sidenhen i at dyrke naturvidenskaben af et overvældende arbejdspress som biskop, der efterlevede kristendommens budskab om næstekærlighed til yderste konsekvens. Men religionen i overordnet forstand satte grænser, når meningerne syntes den at udfordre Biblens ord. Det viste sig, bl.a., i censur på videnskabelige skrifter, som Steno var underkastet i Italien.

Inkquisitionen blev styrket som kirkens svar på den voksende filosofiske frigjorthed.

Det virker sandsynligt, at en lysende intelligens som Steno ville have gjort sig tanker om varigheden af geologiske processer i forbindelse med erkendelsen af det geologiske superpositionsprincip (det, at lag af aflejringer i naturen, som f.eks. sand og grus, er ældst nederst og yngst øverst i en lagserie, der ikke har været forstyrret af andre geologiske processer; illustreret i Steno, 1669). Denne erkendelse var baseret på Stenos observationer i Toscanas natur. Videre tanker om Jordens alder ville måske have ført ham til en anden opfattelse end de gammeltestamentelige seks årtusinder, dersom emnet ikke havde været tabuiseret af kirken. Nu skal det dog siges, at mange iøjnefaldende geologiske processer, så som vulkanudbrud og hævnings/sænkning af partier af jordskorpen, kan foregå hurtigt i Middelhavs-området, der hører til det alpine foldbælte, en af Jordens særligt urolige zoner (grænseområde mellem to kontinentplader). Under de givne omstændigheder kunne Steno forsvare videnskabeligt at lade emnet hvile.

Mindre sandsynligt, eller usandsynligt, er det derimod, at Steno ville have foreslået, at de fossile rester af dyr kunne stamme fra uddøde arter. Hans kristne tro på Guds ufejlbarlighed ville udelukke forestillinger om, at arter ikke er fuldkomne og ukrænelige som skabt af Gud. Kendskabet til de dengang eksisterende arter på Jorden var desuden alt for ringe til, at nogen på Stenos tid kunne vide, om fossilerne ikke blot repræsenterede organismer, der nu levede et andet sted på kloden. Dertil kom det forhold, at alle de fossiler, Steno synes at have kendt til (de omfattede også muslinger og andre invertebrater), var fra forholdsvis unge geologiske aflejringer og lignede, stort set, de nulevende dyr. Rester af dinosaurer og andre distinkt anderledes fortidsdyr var ukendte.

Den første, der med videnskabelig pondus hævdede, at arter er uddøde, var Buffon i det førrevolutionære Paris. Netop de kolossale mængder af indsamlet naturvidenskabeligt materiale og dokumentation kunne nu øjensynliggøre, at forstenede rester af dyr og planter fundet i geologiske lag fra forskellige aldre forud for den nyeste tid så godt som alle tilhører uddøde arter. Nøje studier af fossillernes former sammenlignet med alle kendte anatomiske strukturer afslørede forskelle og ligheder, der begrundede

bestemmelsen af dem, dvs. til hvilke overordnede systematiske grupper de hører, og hvilke særegenheder der karakteriserer de arter, de repræsenterer. Kirkens dogmatiske og reaktionære standpunkt over for Buffon, som omtalt ovenfor, bidrog til at gøre den ilde lidt. Få decennier og en revolution senere kunne Cuvier uantastet regne arters uddøen for givet. Evolution eller udvikling af arterne anerkendte Cuvier derimod ikke, men hævdede, at det skifte i former, der kan konstateres op igennem geologiske lagserier, kan forklares ved katastrofer og nyindvandring fra egne af Jorden, der ikke har været berørt af omvæltningerne. Cuvier tog afstand fra sin kollega Lamarcks meninger om en mulig ændring af arter gennem tid ved påvirkning fra omgivelserne. Først Darwins bog *Om arternes oprindelse* (1859) havde tilstrækkelig gennemslagskraft til at forårsage paradigmeskiftet.

Viise kristne har nu for længst indset betydningen af at skelne mellem Biblens hovedbudskaber og dens reminiscenser af gamle forestillinger om naturen, der næppe heller blev nedfældet som andet end foreløbige meninger. Det ville være at nedvurdere de skriftkloge fædres åndskraft at mene, at de ikke var klar over, at viden om det observerbare kan øges. Til hvad skulle det vel tjene en civilisation at benægte, f.eks., opdagelsen af Amerika, fordi Amerika ikke er omtalt i Biblen?

Museernes væsen

Reaktionen på Oplysningstiden kom – som forventeligt – i Oplysningstiden. Jean-Jacques Rousseau, som nævnt, var en markant, særegen ånd, hvis ideer synes at have svaret på et uudtalt behov i tiden. Han åbnede til ”det naturlige”. Forstand og nøgternt ræsonnement bragte Europa langt og forberedte de store civilisatoriske landvindinger, så som vaccinationerne og jernbanerne, for slet ikke at tale om betydningen af at kunne brødføde befolkningerne og frigøre menneskelig virkelyst til mere avancerede beskæftigelser end elementært slid for føden. Men Immanuel Kant i det dengang kultiverede Königsberg udgav *Kritik der reinen Vernunft* i 1781 (*Kritik af den rene fornuft*, oversat og udgivet af Claus Bratt Østergaard i 2002). Afsnittet *Om at mene, at vide og at tro* indledes med: ”Godtagelse af noget som sandt er en begivenhed i vor forstand, der kan bero på et objektivt fundament, men som også kræver subjektive grunde i sindet hos den per-

son, der dømmes". Det ny, der fik store konsekvenser for eftertiden, følger efter ordet men: Kant pegede på individets indre, dets sind, dets følelser, dets psyke, som medvirkende i dets vurdering af omverdenen. Psykologien blev udviklet i 1800-tallet. Romantikken dyrkede følelserne og naturens drama og skønhed.

Det gælder for de omtalte europæiske kulturstrømninger eller "tider", Renæssancen, Oplysningstiden og Romantikken, at de gjorde os til individualister med personligt ansvar for vore handlinger (hvad enten vi vil tage det eller ej). Og de gjorde os (igen) bevidste om og interesserede i naturen i betydningerne: hvorledes den er struktureret, hvad den kan bruges til, og hvordan den kan beherskes. Ingen anden civilisation har udforsket, udnyttet, udbyttet, manipuleret og dyrket i mental forstand naturen så intenst, så omfattende, så respektløst og så tiltagende selvkritisk som den vestlige. Museerne er brikker i dette mønster.

Samlingernes stabilitet

Museerne nyder respekt i befolkningen, kærlighed om man vil - der laves vittigheder om museer som om gamle onkler man holder af -, og vi tager børnene med på museum for at lære dem noget om dem selv, om os, om verden og vore enestående muligheder som mennesker. Alligevel er der sider af museernes væsen, vigtige sider, de fleste ikke kender noget videre til. Udstillingerne, tror mange, er museet. Men udstillingerne er i virkeligheden kun som facaden og indsatsen, borgeren viser på sin arbejdsplads, der, selv om den er nok så betydelig og livsnær, ikke viser personen i sit fulde menneskelige omfang. At besøge en kollega hjemme rummer ikke sjældent berigende overraskelser.

Et museum i sin helhed er et deponarium for en del af nationens kulturarv, herunder for videnskabelige objekter, og bidrager derved til vor civilisations hukommelse. Museernes magasiner rummer almindeligvis hovedparten af deres objekter. Bag facaden er der også arbejdsrum, hvor objekterne renses, styrkes og beskyttes (præpareres/konserveres), og andre, hvor de studeres. "Rå" objekter kan være fascinerende at se på, men holder ikke opmærksomheden fangen, hvis man ikke ved, hvad det er man ser. Det gælder for det palæontologiske museum, at fossile rester af organismer, ikke mindst de komplekse hvirveldyrfos-

siler, i ubearbejdet tilstand som regel hverken er særligt æstetisk indbydende eller særligt begribelige for andre end de specialiserede forskere. Det, der glæder alle, fra den lille pige eller dreng til den bedagede professor, og som kan bruges i videre sammenhænge, er resultaterne i form af rekonstruktioner af de dele af sandheden, fossilerne repræsenterer, først de anatomiske detaljer, siden hele dyr eller planter, deres tilpasninger svarende til de fortidige miljøer, eller deres beslægtethed og udviklingshistorie. Men vejen til dem er lang og tortet og kostbar, og hvor meget fagfolkene end er dygtige og gør deres bedste, kan de ikke præstere mere, end tiden sætter dem i stand til. Ny tider, ny muligheder. Derfor skal museerne have lang og stabil eksistens, og samlingernes integritet skal respekteres gennem mange generationer af menneskeliv, så at forskere og andre interesserede kan komme tilbage igen og igen og revurdere objekterne. Det følgende er et eksempel på dette.

På Københavns Universitets Zoologiske Museum, til daglig kaldet Zoologisk Museum, findes der en samling af skeletter og knogler fra Brasiliens kalkhuler foræret til Christian VIII nær midten af 1800-tallet af naturforskeren P.V. Lund. Sammen med Lausens Samling fra Argentina i samme museum gør den Danmark til et af de betydelige lande for udforskningen af Sydamerikas fortidige dyreverden. Fossiler i Lunds Samling blev grundlag for beskrivelsen af den uddøde slægt af kæmpedovendyr *Nothrotherium*, men der var tvivl om antallet af arter. Zoologen J. Reinhardt, der også havde besøgt Lund i Lagoa Santa, hævdede i slutningen af 1800-tallet, at der er to arter, ud fra en forskel i formen af bageste kindtand i overmund, som han mente på afgørende vis afspejler dyrenes levevis. Andre forskere betvivlede betydningen af denne enkelte karakter.

Det falder nemt for den uindviede at mene, at problemet er ret ligegyldigt. Men går vi tæt på vor egen tid og sted og forestiller os, at vi i en dansk grusgrav finder en tand eller en knogle af et elefantlignende dyr, hvad der kan ske, er det ikke ligegyldigt, om den er fra en elefant eller en mammut. Sidstnævnte viser, at der har været istidslignende kuldeforhold i Danmark for ikke så længe siden, og det kan der komme igen; førstnævnte, derimod ville være tegn på, enten at klimaet har været tropisk for relativt nylig, eller – og det er mere sandsynligt ud fra,

hvad vi ellers ved - at en død elefant, måske fra et omrej- sende cirkus, engang er blevet begravet i grusgraven. Dy- re- og plantearter kan være specifikt tilpassede bestemte klimaer (eller andre naturforhold), så at fund af deres fos- sile rester giver os en viden om fortiden, vi ellers ikke ville kunne få.

Kæmpedovendyrene var en stor og mangeartet gruppe af planteædere i Sydamerika gennem flere millioner år frem mod istiderne. Alle er uddøde, men dels fordi dyre- ne var store, dels fordi flere af arterne levede i miljøer med bevaringspotentiale for knogler og tænder, i nogle til- fælde endog for pels og ekskrementer, giver de os mu- lighed for at lære meget om Sydamerikas fortid. I forbin- delse med sådanne studier besøgte en fransk palæontolog, Francois Pujos, P.V. Lund Samlingen og kunne, med ana- tomisk erfaring fra nulevende dyr og fra et stort fossilma- teriale indsamlet af ham selv og andre og sammenligning med de gamle, tidligere studerede stykker, godtgøre, at Reinhardt havde ret (Pujos, 2001). Francois Pujos har si- den hædret Norden ved at opkalde et hidtil ukendt kæm- pedovendyr, hvis rester han har udgravet i hulen Cueva del Diablo højt i Perus Andesbjerge, efter den svenske opdagelsesrejsende N.E.H. Nordenskiöld. Denne hjem- bragte fra en rejse i Peru-Bolivia omkring 1904 en knog- le af arten, førend (det meste af) skelettet var kendt. Knoglen har ligget som en kuriositet på det naturhistori- ske museum i Stockholm siden da, men har nu fået viden- skabelig forklaring og betydning i forbindelse med omtal- te fund. Det forhold, at der kendes rester af mere end ét individ, godtgør, at der er tale om en ny art og ikke kun om et enkelt sygt og deformt dyr. (Artsnavnet kan ikke gengives her, da det endnu kun foreligger i en upubliceret, men offentligt forsvaret thesis).

Fossile hvaler i Midtsønderjyllands Museum

Sønderjyllands fossile hvaler fra Sen Miocæn (for om- kring 8 millioner år siden) imponerer ikke ved deres størrelse – flere af nutidens hvaler er større – men fasci- nerer ved deres lidenhed, som det fremgår nedenfor. Antallet af arter af hvaler og andre havdyr fra Gram Gam- le Teglværksgrav er anseligt, når lokaliteten sammenlig- nes med andre fossil-lokaliteter af samme størrelse; og for hvalerne gælder, at hver art er interessant ved specialise- ringen, der tyder på anderledes tilpasninger end de nu

kendte. Størsteparten af hvalfossilerne repræsenterer bar- dehvaler. Sønderjyske Museer har tidligere bragt artikler om nogle af dem (Roth, 1994; Steeman, 1999; Hoch, 2002a), og præparations- og forskningsarbejdet fortsætter i samme spor.

En af nyhederne fra Midtsønderjyllands Museum i det forløbne år har været præsentationen ved et internationalt symposium til ære for Georges Cuvier af fem halshvirv- ler, numrene 3-7 af halsens syv hvirvler, fra en lille tand- hval (fig.6) (Hoch, 2002b) . Til forskel fra de fleste nule- vende tandhvaler, der har ekstremt kort hals med flere af halshvirvlerne sammenvoksede, havde denne miocæne hval en ret lang, bøjelig hals. Dette ses af, at hvirvlerne er relativt lange og er indbyrdes fri med funktionelt udvikle- de ledflader imod hinanden. Hvalen, der havde en længde på 1-2 meter, var udvokset da den døde (angives af de

Fig. 6. Fem bageste halshvirvler af lille tandhval fra den mari- ne Gram Formation eksponeret i Gram Gamle Teglværksgrav, Sønderjylland. Alder: Sen Miocæn, Tortonien, omkring 8 millio- ner år. Tilhører Midtsønderjyllands Museum (MSM 1561). Fra højre mod venstre: tredje til syvende halshvirvel. Alle hvaler har syv halshvirvler, hvoraf de to forreste, atlas og axis, der bærer hovedet, er store og stærke. Hvalers halshvirvler er korte svarende til kroppens fiskeagtige form, og ekstremt korte og sammenvoksede hos de i evolutionsmæssig betydning mest avancerede arter, så som døglingen og vort hjemlige marsvin. De fossile halshvirvler tiltager i længde bagud, og med mel- lemliggende bruskskiver har de udgjort en usædvanlig lang og bøjelig hals. Størrelsen fremgår af følgende billede. (Fot. Martin Abrahamsson).

Fig. 7. Femte halshvirvel af lille tandhval fra Sen Miocæn (MSM 1561), den midterste i rækken vist på foregående billede, set bagfra. En fuldt tilvokset og stærkt udformet bageste epifyse eller "endeske" på hvirvellegemet viser, at dyret var fuldvokset, og at der var bevægelighed imellem hvirvlerne. Hos levende hvaler ligger rygmarven, kroppens hovednervestreg, over hvirvellegemerne beskyttet af hvirvelbuerne. De fossile hvirvler mangler øvre del af hvirvelbuerne, der var spinkle eller uforbenede (brusk) og er gået tabt. Ufuldstændige halshvirvelbuer kendes også hos nogle nulevende tandhvaler. Målestokkens centimeter viser, at der er tale om en meget lille hval, ikke større end et marsvin. (Fot. Martin Abrahamsson).

Fig. 8. Komplet række af halshvirvler af ung hvidhval eller beluga, med forreste ende (atlas og axis) til venstre. Syvende og sjette halshvirvel er væltet bagud og har eksponeret bagenden af femte halshvirvel, til sammenligning med den fossile hvirvel vist i fig. 7. Epifyser mangler på sjette og syvende og ses at sidde løst på femte hvirvel, som karakteristisk for unge pattedyr. Veludviklede parapofyser, som er knogleudvæksterne nederst til højre og venstre på femte og sjette halshvirvel, adskiller formen af disse hvirvler fra formen af de fossile. Hvidhvalens halshvirvler er indbyrdes fri, men er kortere end de fossile og har bevarede hvirvelbuer. Nedre fortykkede "hjørner" på den fossile femte halshvirvel (fig. 7) er eneste spor af parapofyser hos denne hval. En ung hvidhval er omkring 4 meter lang. (Fot. Ella Hoch).

fuldt tilvoksede epifyser eller "endeplader" på hvirvellegemerne; fig.7). Særlig interessant er det næsten fuldstændige fravær af parapofyser, dvs knoglefremspring for neden på siderne af hvirvlerne, hvis hovedfunktioner er fæste for en del af halsmuskulaturen og beskyttelse af luftrør m.m. Foredraget ved Cuvier-mødet lagde vægt på den sammenlignende anatomiske og funktionelle tolkning, svarende til Cuviers berømte arbejds metode. Den foreløbige konklusion af studiet var, at hvalen – ved sammenligning med relativt langhalsede hvaler inden for flere nulevende systematiske grupper – var en kystnær form med en vis adfærdsmæssig lighed med det finneløse marsvin (*Neophocaena phocaenoides*, en af de mindste nulevende hvaler, omkring 1,50 meter lang), der "går og roder" i mangroven og flodmundingerne i Sydøstasien. Ingen hurtigtsvømmende, havgående hvaler af delfin-typen har "lange", bøjelige halse. Hvidhvalen ved Grønland er kendt for at kunne bøje nakken, når den stikker hovedet op og kigger sig omkring. Den har forholdsvis lang hals,

men har tydeligt udviklede parapofyser på halshvirvlerne (fig.8).

Det er også af interesse at finde ud af, hvilken slags hval i systematisk henseende halshvirvlerne repræsenterer. Erfaringsmæssigt ved man, at halshvirvlernes form hos hvaler i så høj grad afspejler arternes funktionelle specialisering, så som hvalernes måde at svømme på og deres behov for at dreje hovedet under fødesøgning, at den kun regnes for en middelgod indikator for beslægtethed. Visse kraniekarakterer er mere stabile gennem udviklingshistorien og benyttes hellere til afgørelse af slægtskab. Der må altså søges en supplerende måde til systematisk bestemmelse af den lille fortidshval, som hvirvlerne stammer fra.

Fordi europæerne igennem så mange generationer har interesseret sig for naturen og har samlet på anatomiske præparater, skeletter, sten, fossiler m.m., har bevaret dem

med relevante oplysninger (om findested, geologisk formation og alder, finder, publikationer om dem o.a.), har beskyttet dem mod handelsinteresser, politiske tiltag, krige, tyveri og andre farer, men har åbnet dørene for seriøse forskere uanset alder, køn, sprog og økonomisk og politisk baggrund, - : fordi der findes museer for uddøde havdyr, har to palæontologer nu kunnet skrive en værdifuld artikel om de miocæne tandhval-faunaer i Middelhavet og den nordatlantiske region (Bianucci & Landini, 2002). Ved at samle al eksisterende viden på dette felt kan de se, at der næppe levede delfiner, marsvin eller hvidhvaler i vor del af verden før Pliocæn, som er den geologiske tidsalder efter Miocæn. Fund fra aflejringer omkring det nordlige Stillehav kunne tyde på, at disse moderne familier af tandhvaler blev udviklet i Stillehavet, efter al sandsynlighed fra kentriodonterne. Det var en stor og varieret gruppe af små, under to meter lange, "gammeldags" tandhvaler, der havde vid udbredelse i Miocæn. Der var også kentriodonter i Atlanterhavet og Middelhavet gennem størstedelen af Miocæn (kendt fra nogle millioner år efter Miocæns begyndelse indtil kort før slutningen af Miocæn). Fossile knogler fra en lille hval fundet i Gross Pam-pau i det nordlige Tyskland i samme type aflejringer fra den senmiocæne Nordsø, som vi kender ved Gram (Gram Formationen), repræsenterer en kentriodont (meddelt af Dr. Oliver Hampe, Humboldt Museum, Berlin). Tilsammen peger disse oplysninger imod, at de fossile halshvirvler fra Gram-leret repræsenterer en kentriodont. Det vil i så fald være den første erkendte kentriodont i Danmark.

Miocæn var en lang tidsalder i Jordens nyere historie, knap 20 millioner år, fra for omkring 23 til 5,2 millioner år siden. Til sammenligning kan nævnes, at istiderne og efteristiden i Danmark har varet omkring to millioner år. Slutningen af Miocæn kan regnes for begyndelsen på menneskenes udviklingshistorie. Vore stamformer blandt primaterne eller de abelignende dyr i Miocæn havde ikke kulturspecialiseringer i retning af brug af ild og fremstilling af redskaber. Miocæn var en relativt varm tid, der blev køligere mod slutningen, med store mængder is på Antarktis og begyndende isdannelse i de nordlige polare områder. Havstrømmene omkring det kolde Antarktis med næringsrig upwelling (opstigende vand med mineraler fra dybet) menes ved deres fødemængder i form af krill og småfisk at have betinget udviklingen af bardehva-

lerne i tiden før Miocæn, Oligocæn (eller muligvis allerede i seneste Eocæn); tidlige bardehvaler kendes som fossiler fra den sydlige halvkugle og Stillehavet. Hvalfossiler fra danske aflejringer fra den oligocæne Nordsø repræsenterer tandhvaler (f. eks. Hoch, 2000).

I løbet af Miocæn nåede bardehvalerne vor del af kloben. Gram-leret eller Gram Formationen er Nordsø-aflejringer fra et underafsnit af Sen Miocæn betegnet Tortonien. Bardehval-fossiler fra Middelhavets miocæne aflejringer er også hovedsageligt fra Tortonien, der strakte sig over knap 4 millioner år (Bianucci & Landini, 2002). Bardehval-fossilerne fra Gram-leret bidrager til europæisk erkendelse ved at vidne om et leben af forskellige arter af små bardehvaler i Nordsøen i nævnte tidsalder (Hoch, 2002c).

Der var ingen "indre danske farvande" dengang, eftersom landet bestod af vældige flodsletter for foden af de skandinaviske bjerge (jvf, f.eks., Hoch, 2002a; Huuse, 2002, med palæogeografisk kort, der tilnærmet angiver Nordsøens form i Sen Miocæn). Mængder af skaller af snegle m.fl. i Gram-leret viser, at havbunden havde føde til alle disse dyr. Gram-området lå ikke langt fra kysten, og flodernes udløb med næring fra landjorden prægede miljøet. Under analyse af Nordsøens aflejringer må ændringer som følge af variationer i havniveauet betinget af klimaet (Huuse, 2002) og mulig indsykning/hævning af havbunden og omgivelserne (Japsen, 2000) over de lange tidsspand tages i betragtning. Midtsønderjyllands Museums samling af bardehval-fossiler gør det klart, at vi har at gøre med uddøde arter, der har visse ligheder med finhvalerne, Balaenopteridae, er ganske anderledes end rethvalerne, Balaenidae, og er forskellige fra gråhvalerne, Eschrichtiidae (bardehvalernes indbyrdes slægtskabsforhold er dårligt kendt; en analyse omkring et fossil fra Gram-leret er udført af Lindow, 2002). De ovenfor omtalte fem små halshvirvler af en lille "langhalset" tandhval er en yderligere støtte for forestillingen om et kystnært, næringsrigt blødbunds-havområde.

Det palæontologiske museums overordnede roller

Det senmiocæne miljø i den østlige Nordsø, hvor Danmark sidenhen blev formet af istidernes gletschere, og tilhørende afsnit af hvalernes og andre havdyrs udviklingshistorie er Midtsønderjyllands Museums emner i

snæver forstand. Der er to andre palæontologiske specialmuseer i Jylland, begge beliggende i molér-området ved den vestlige Limfjord og omhandlende molerets fossiler og miljø. Danmarks (og indtil videre Grønlands og Færøernes) geologiske miljøer og deres organismers udviklingshistorier er hovedemner for det nationale palæontologiske museum, Københavns Universitets Geologiske Museum. Emnerne sættes ind i større naturvidenskabelige sammenhænge, ultimativt i Jordens og livets udviklingshistorie. Det palæontologiske museum bidrager dermed til Vestens naturvidenskabelige filosofi. Den daglige arbejdsopgave for museet er gennem objekterne at udtrykke denne filosofi på alle forståelsesplaner, snart til skolebørn, snart til besøgende familier, snart til lærerstuderende eller gymnasieelever, snart til inden- eller udenlandske forskere, der benytter museet som en af kilderne i deres videnskabelige undersøgelser. Den palæontologiske forklaring af et fossilt sneglehus eller et fossilt hvalkranium implicerer vort verdensbillede, således som det er blevet til gennem vor historie siden Antikken.

Vor kulturelle udviklingshistorie har ført os frem til at blive nogle af de frieste mennesker, der har eksisteret. Frigjort fra knugende overtro, frigjort fra mange livstruende sygdomme, næsten uafhængige af vejrets luner, med individuel retsbeskyttelse og mulighed for at planlægge vore børns fremtid i tiltro til skolers og uddannelsessteders åbenhed, upartiskhed og meningsfuldhed. Betydningen af mænds og kvinders lige ret og lige muligheder under personligt ansvar i samfundet og af voksnes og børns fysiske ukrænkelighed indses måske bedst, når vi møder blodige eksempler på det modsatte ved kontakt med mennesker fra andre kulturer. Vore palæontologiske museers rolle er at bidrage til at give de mennesker, der bor i vort land, åndsfriheden til at tænke over livets historie ud fra de håndgribelige spor af den fjerne fortid, museerne kan vise, og give dem respekt for menneskers, dyrs, planters, Jordens liv. Det må være på sin plads i et museumstidskrift at gøre opmærksom på vigtigheden af, at teksterne, der ledsager udstillingsstykkerne, både de talte og de skrevne, er forståelige og vedkommende og også tilpasses, nok fremmede som englændere og tyskere, men i særdeleshed vore medborgere med anden kulturel baggrund. Det er vigtigt for vor fremtidige familie-, miljø- og retspolitik og for samfundets harmoniske udvikling.

Rollen som beskytter og formidler af landets kulturarv, den naturvidenskabelige så vel som den humanistiske, må selvsagt bestrides af personer, der har kendskab til den. Universitetsverdens åbenhed for fremmede akademikere, når det gælder ansættelser, er prisværdig set i forlængelse af vore behov for udveksling af viden og for idé- og erfaringsmæssige impulser i forskningen og undervisningen. Universiteterne er principielt universelle, videnskab har ingen nationalgrænser. Alligevel, i særdeleshed i museal sammenhæng, er der grund til at overveje forholdet med nogen skepsis. H.C. Ørsted skrev i et brev i året 1800, i forbindelse med muligheden for, at man ville ansætte en tysk professor i fysik: "[Den danske Professor Münther] troer, at vort Universitet vilde erhverve sig den Glands, det saa meget savner, ved at erholde berømte Lærere udenlands fra. Heri maa jeg tilstaae, at jeg er meget uenig med ham; thi deels er det ikke at haabe, at en berømt Mand, der rimeligviis vil være aldeles ubekjendt med Landets Sprog og Universitetets Indretninger, i de første Aaringer vil være i Stand til at udrette noget for Universitetet, og desuden kan dette Institut jo ikke have nogen Ære af, at det ikke har kunnet opdrage en duelig Lærer i sit eget Skjød." (Meyer, 1920:XIII-XIV). Fremmede på bestemmende poster i universitetsmuseerne, de være sig nok så meget "berømte Lærere" eller geniale forskere, kan gøre skade ved deres ukendskab, ikke alene til sproget, men til den virkelighed, de gives ansvar for at forvalte. At implantere "nytænkning" i en kulturinstitution svarer til at introducere "ny" arter i et økosystem. Palæontologien er også læren om arters gensidige påvirkning gennem Jordens historie. Palæontologien indeholder tidsdimensionen, i modsætning til biologien. De geologiske lagserier med deres indhold af organismerester, fra ældre tider nederst til yngre tider øverst, giver mulighed for at følge "livets gang" gennem tid. Et kendt eksempel er de elefantagtige dyrs invasion af de nordlige kontinenter i Miocæn, da Afrika-Arabien stødte imod Europa-Asien. Det synes ikke, som om gomphothererne (de elefantagtige dyr, der indvandrede fra syd) forårsagede større uddøen på de nordlige kontinenter, men de berigede faunærne ved en vældig udvikling af former, heriblandt mammutten under sidste istid. Anderledes da sabelkatte og andre avancerede rovdyr invaderede Sydamerika fra Nordamerika ved de to kontinenters indbyrdes kontakt for

et par millioner år siden: da udslettedes mange sydamerikanske arter. Introduktion af et fremmedelement i et system indebærer ændring. I museal sammenhæng gælder, at følsomhed for landets natur, for dets historie og for dets mennesker er nødvendig, men kan ikke erhverves på fremmede skoler.

Et museum spiret og groet fra en lergrav med uddøde havdyr i midten af en landsdel stor nok til, at der er langt til havet fra museet, er enestående og dybt betagende for de mennesker, der lever af jorden og dens frembringelser, i sidste instans for os alle. Ude i verden tales der om vore fortidige hvaler, fordi de er hidtil ukendte led i hvalernes udviklingshistorie. Denne har stået på igennem over 50 millioner år. Danmark har flerehundredårige traditioner i hvalforskningen (f.eks. Fabricius, 1780), og vi har igen de senere år bidraget med grundige undersøgelser til vore farvandes hval marsvinets trivsel, bl.a. ved analyser af sygdomme og følger af miljøforurening og med praktiske forsøg på at hindre marsvinet i at drukne i fiskegarn (f.eks. Kinze & Sørensen, 1984). Vor kultur er farlig for vore medorganismer. Et af vore mål er gennem viden og oplysning at bekæmpe farene for det levende.

Københavns Universitets Zoologiske Museum, ved Mogens Andersen og kolleger, takkes for beredvillig tilladelse til sammenlignende studier i Hvalsamlingen.

Bibliografi

- Andersen, S. (editor), 1985. P.C. Abildgaard (1740-1801). Biography & Bibliography. For The Faculty of Veterinary Science, The Royal Danish Veterinary and Agricultural University. In collaboration with Niels Haarløv, Ivan Katic and Peter Nansen. Kandrups, Copenhagen.
- Bianucci, G. & Landini, W., (in print). Change in diversity, ecological significance and biogeographical relationships of the Mediterranean Miocene toothed whale fauna. *Geobios*.
- Buffetaut, E., 1987. A short history of vertebrate palaeontology. Croom Helm, London.
- Chandernagor, F., 1995. *L'Enfant des Lumières*. Editions de Fallois.
- Cuvier, G., 1808. Rapport historique sur les progrès des sciences naturelles. Nouvelle édition 1827. J.-B. Baillière, Paris.
- Darwin, C., 1859. On the origin of species by means of natural selection. J. Murray, London.
- Fabricius, O., 1780. Fauna Groenlandica, systematice sistens animalia Groenlandiae Occidentalis ... Hafniae et Lipsiae, impensis Ioannis Gottlob Rothe, Aulæ atque Univers. Reg. Bibliopolæ.
- Gether, C., 2003. Museet i dialog. KlubARKEN 7, p 3.
- Gould, S.J., 2002. Both neonate and elder: The first fossil of 1557. *Paleobiology* 28(1), pp 1-8.
- Hoch, E., 1994. Museerne som arnen for det evolutionære verdensbillede. *Nordisk Museologi* 1994, 2, pp 3-20.
- Hoch, E., 1996. Fra drømmetid til geologiske epoker: opdagelsen af Jordens evolution. *Geologisk Tidsskrift* 4, pp 1-7.
- Hoch, E., 2000. Olfaction in whales: evidence from a young odontocete of the Late Oligocene North Sea. *Historical Biology* 14, pp 67-89.
- Hoch, E., 2002a. En lille ny bardehval fra den gamle Nordsø. *Sønderjyske Museer* 2001, pp 61-69.
- Hoch, E., 2002b. Reading animal from fossil – a new Tortonian delphinoid from five cervical vertebrae? *Resumé. 3ème Symposium international "Georges Cuvier", Château de Montbéliard, 28-31 octobre.*
- Hoch, E., 2002c. Cetacea geologisk set, og funktionel analyse af fossiler. Pp 4-11 i: B.E.K. Lindow (red.), *Hvaldag 2002. 24. september 2002. Midtsønderjyllands Museum, Gram.*

Huuse, M., 2002. Late Cenozoic palaeogeography of the eastern North Sea Basin: climatic vs tectonic forcing of basin margin uplift and deltaic progradation. *Bulletin of the Geological Society of Denmark* 49, pp 145-170.

Japsen, P., 2000. Fra Kridthav til Vesterhav. Nordsøbassinets udvikling vurderet ud fra seismiske hastigheder. *Geologisk Tidsskrift* 2000, 2.

Kinze, C.C. & Sørensen, T.B., 1984. Marsvinet. Truede Dyr i Danmark. Danmarks Naturfredningsforenings Forlag.

Lindow, B.E.K., 2002. Bardehvalernes indbyrdes slægtskabsforhold - en foreløbig analyse. Pp 12-19 i: B.E.K. Lindow (red.), Hvaldag 2002. 24. september 2002. Midtsønderjyllands Museum, Gram.

Meyer, K., 1920. H.C. Ørsteds Arbejdsliv i det danske Samfund. Pp XI-CLXVI i H.C. Ørsted. *Naturvidenskabelige Skrifter*. Udgivet til Minde om 21. Juli 1820. Vol.III. Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, København.

Pujos, F., 2001. Nouvelles données sur le genre *Nothotherium* Lydekker, 1889 et validité des espèces *N. maquinense* (Lund, 1839) et *N. escrivanense* (Reinhardt, 1878). *Geobios* 34(3), pp 349-356.

Raven, C.E., 1950 (anden udgave; første udg. 1942). John Ray, Naturalist. His Life and Works. Cambridge University Press. Cambridge Science Classics series, 1986.

Roth, F., 1994. Hvalernes hjemsted - lergravene ved Gram reetableres. *Nordslesvigske Museer (forløber for Sønderjyske Museer)* 19 (1993-1994), pp 45-52.

Scherz, G. (editor), 1969. Steno. Geological Papers. Odense University Press.

Steman, M.E., 1999. En bardehval i Gram-leret. *Sønderjyske Museer* 1999, pp 27-34.

Steno, 1667. (Nicolai Stenonis) Elementorum myologiae specimen seu musculi descriptio geometrica. Cui accedunt *Canis Carchariae* dissectum caput et dissectus piscis ex canum genere. Florentiae.

Steno, 1669. (Nicolai Stenonis) De solido intra solidum naturaliter contento dissertationis prodromus. Florentiae.

Vesalius, A., 1543. De humani corporis fabrica libri septem. Basel.

Vig bag mig!

af Helle Kersting og Bendt Gammeltoft-Hansen

På samme måde som smeden i middelalderen anses som lokalsamfundets mechanicus, bliver klokkestøberen for sin omverden en anerkendt mysticus, der udover Fadervor formår endnu langt mere end selv smeden.

Klokkestøberen formodes at stå i pagt og samarbejde med tilværelsens allerhøjeste autoritet, så sandt som han har til opgave at forme og skabe de allervigtigste redskaber og våben i kampen mod middelalderens største svøbe: dæmoniet.

Dæmonerne truer fra alle sider: Misvækst, tørke, pest, kalvekastningsfeber, øsevejr gennem hele høsttiden, mund-og-klov-syge, svinepest, sterilitet og lynild er klare eksempler på den Onde og hans håndlangeres evige overfald på den lidende menneskehed.

Mennesket er en hjælpeløs kastebold mellem Himlens og Helvedes magter.

Men selv om Djævlens lakajer er mange og ondskabsfulde, så findes der gudskelov en anden og endnu stærkere magt i sognet:

Gud er repræsenteret ved selve kirkens fysiske placering i bygden, samt, selvfølgelig, ved Vor Far, den stedlige sognepræst (Vor-Far-benævnelsen daterer sig iøvrigt fra det førreformatoriske pater), og Vor Far kan selvsagt med alle sine bogstudier bag sig også adskilligt mere end sit Fadervor.

Og mon dog ikke også diakonen, denne langt lavere uddannede hjælpepræst, som er fast inventar siden den nordiske kirkes første begyndelse, magter en lille smule mere end sit Fadervor? Læg forresten mærke til, at når man siger diakon hurtigt nok, så bliver det til degn; først med hårdt og siden med blødt g.

De lokale repræsentanter for de himmelske magter kan i menigmands øjne kun fungere efter hensigten, når de er forsynet med deres nødvendige redskaber, og her kommer kost og spand med vievand, dåbsfad, kalk og disk til nadverelementerne, røgelseskar og klokker ind i billedet. Klokkerne – både de store i stablen, der kan høres over

den ganske landsby, og de små håndklokker, der bruges såvel stationært i kirkens kor som ambulante ved visse kirkelige handlinger – er diakonens/degnens redskaber.

Dæmoner kan ikke fordrage klokkeklang. Dét får vi forøvrigt manifesteret i vore folkeeventyr, hvor trolde altid flygter for livet, når der er klokker i farvandet. Når præsten i slubrende messeskjorte og flagrende stola styr-

Procession gennem landsbyen til en døende. Forrest præsten i messehagel bærende et monstranshus med hostien. Efter ham diakonen iført messeskjorte og svingende med en håndklokke. Bagest en følgesvend med håndlygte og vievandspand. Træsnit fra Thomas Garzonus: Piazza Universale

Miniature i
den krakauske
Behaim-Codex
fra sidst i
1400-tallet.
Klokkestøberens
præsenterer et
sæt klokker for
køberen. I for-
grunden en
alterklokke.
Svenden til
højre er i færd
med at støbe
mindre gen-
stande; lysesta-
ger og kander.

ter afsted til en døende med den sidste olie, må diakonen nødvendigvis med i den lille procession med sin svingende håndklokke – tintinnabulum – og med dén forjage alle de dæmoner, der ligger på lur langs ruten, parate til, hvis der undes dem lejlighed, at snuppe den rejseklare sjæl.

Ikke engang, når man er død, kan man vide sig sikker mod dæmonerne. Når vi graver vore grave på kirkegården, bryder vi direkte ind i dæmonernes underjordiske rige, og djævelskabet må omhyggeligt forjages. Oprindeligt sker det vistnok med den lille håndklokke; senere med den store klokke – campana - i stablen, og idag, hvor skikken ikke få steder har overlevet i bedste velgående, hedder det at ringe over kastet grav.

Det kan således ikke undre, at der ofres sagen en så stor opmærksomhed, når det drejer sig om udsmykning af en klokke eller formulering af en indskrift.

Finder man ordene

hielp maria

på en klokke, kan man være forvisset om, at alle bygdens gravide kvinder trækker vejret lettere, når de hører denne klokke, thi Maria, der jo selv kom så godt over sin fødsel, formodes at drage omsorg for alle senere medsøstre, der er i samme situation.

Et tilsvarende budskab kan udgå fra denne klokke, hvor indskriften er en blanding af rebus og forbogstaver; men som i fuld udstrækning bliver til

Melchior, Kaspar og Balthasar siger:
Hil dig, du Guds føderinde

men faktisk kan indskriften også betyde, at de hellige tre konger, der efter middelalderlig overbevisning beskytter hus og hjem mod lynilds fare, og som lovpriste Jesusbarnet i krybben, ibor denne klokke og derved beskytter den meget højtliggende Mariakirke og det temmelig højtliggende sogn.

Når teksten på en klokke fra 1443 siger:

Jeg hedder Maria;
min vellyd besejrer dæmonerne

så er der for det første ikke tvivl om, at klokken og dens

iboende Maria-kraft skal beskytte sognet, så langt klokken kan høres, og for det andet, at klokkestøberen har gjort sig ekstra anstrengelser for at forsyne netop denne klokke med stærke, klanglige egenskaber. Det sidste understreger klokkestøberen selv diskret ved på den pågældende klokke at angive, hvor meget tin og hvor meget kobber der er brugt til den.

De efterstræbte, klanglige egenskaber er først og fremmest en lang efterklangstid; jo længere klokken klinger efter, jo mere sjæl er der i den og jo stærkere dens åndelige kraft.

De små klokker har sjældent indskrifter; men i fjortenhundredetallet betjener man sig hyppigere og hyppigere af symboler, og ofte indgår både klokke og ophæng i en samlet komposition.

For nogle år siden anskaffede Dansk Klokkemuseum en lille klokke med ophængsanordning. Den er i sig selv ingen kostbarhed; der er tale om en – forøvrigt meget omhyggelig – afstøbning. Originalen er formodentlig en rota; d.v.s. den klokke, der har sin stationære plads umiddelbart ved siden af døren ind til kirkens sakristi, og den ringes,

når præsten træder ind i kirken, og messen tager sin begyndelse.

Klokke og ophæng er formodentlig fransk og hidrører fra tiden omkring 1400. Den har følgende tekst:

QUI ME TANGIT VOCEM MEAM AUDIT

hvilket i oversættelse bliver til: Den som rører mig, hører min røst. Nuvel, tilsyneladende ikke overvældende originalt. Det turde vel være indlysende, at man, hvis man da ikke er døv, vil komme til at høre klokken, når man sætter den i bevægelse.

Betragter man de mange ornamentter, lægger man med det samme mærke til to dragelignende uhyrer på væg-

stykket. Et tilsvarende uhyre er formet i den bærende konsol, og på trækstangen brøler en helt ubeskrivelig og skrækindjagende dæmon – muligvis af basilisk-familien – i frygtelig pine.

Ophængets forreste del er en engel, og når man aflæser og tyder hele kompositionen under ét, så fortæller den, at klokken – sammen med ærkeenglen Michael, der har speciale i slagsmål med onde magter – vil bortjage alle dæmoner og bane vej for evangeliet – repræsenteret ved præsten, der er på vej ud til menigheden.

Også teksten får en yderst fornuftig mening, når man sammenholder den med det lille drama i bronze: I VÈD, HVAD I HAR I VENTE, ALLE I ONDE ÅNDER, DER-SOM I SÅ MEGET SOM RØRER VED MIG!

Mordet i Sarajevo, Sønderjylland og den serbiske myte. Kosovo Polje 1389 og Sarajevo 1914.

af H. E. Sørensen

Det var det tyske nederlag i Første Verdenskrig, der førte til folkeafstemningerne i Sønderjylland den 10. februar og den 14. marts 1920 og dermed til Nordlesvigs tilbagevenden til Danmark. Men krigen havde sit udspring langt fra Tyskland og Sønderjylland. Den udbrød i august 1914, godt en måned efter at den østrig-ungarnske tronfølger var blevet myrdet i den bosniske hovedstad Sarajevo den 28. juni og som en direkte følge af dette attentat. For at forstå, hvad der egentlig skete den sommerdag i 1914 i Sarajevo, er det nødvendigt at gå tilbage til 1300-tallet, for begivenhederne havde rod i de kampe, der fandt sted på Balkan i middelalderen mellem tyrkere og serbere og i den serbiske frihedskamp i 1800-tallet.

I

Solsortemarken.

Mange sønderjyder kender den mørkerøde, kraftige og ganske velsmagende rødvin, der forhandles i de tyske grænsebutikker under navnet Amselfeld. Navnet betyder "Solsortemarken". Men det er nok de færreste, der forbinder navnet med en højslette i Kosovo i det tidligere Jugoslavien - mellem byerne Pristina og Kosovska Mitrovica - og som ved, at stedet har været skueplads for en af de mest afgørende begivenheder i Balkanhalvøens historie.

"Solsortemarken" hedder på serbisk Kosovo Polje (kos = solsolt; polje = mark), hvilket er det samme som Amselfeld på tysk. Når området på dansk ofte benævnes "Solsortesletten" er det ikke helt korrekt, idet "slette" på serbisk hedder ravanica. Navnet Kosovo betyder frit oversat Solsorte(landet).

Den flade slette på Kosovo Polje domineres af et 24 meter højt tårn med en parkeringsplads foran. Fra tårnet har man en fremragende udsigt over terrænet, og kort og indskrifter på udsigtsplatformens gelænderkant oplyser om, hvad man ser. De, der er fortrolige med historien, vil her få et lige så instruktivt indtryk af begivenhederne, som

den, der kender Dybbølslaget, får ved at besøge skanseområdet.

En lille kilometer fra tårnet ligger et beskedent, men meget velproportioneret mausolæum. Et fint lille stykke tyrkisk arkitektur. Her er sultan Murad I begravet. Han faldt her den 28. juni 1389. Selv om sultanen blev på slagmarken (i bogstaveligste forstand), var det hans hær, der sejrede, og Balkanhalvøens erobring var en kendsgerning. Det varede derefter næsten 500 år, inden Europas sydøstlige halvø igen blev befriet fra det tyrkiske herredømme.

Tyrkernes fremtrængen.

Allerede i profeten Muhameds levetid havde hans tilhængere indledt det erobringstogt, som i de følgende århundreder skulle udbrede muslimernes både religiøse og verdslige herredømme fra Indien til Atlanterhavet og fra Afrikas østkyst til Poitiers i Midtfrankrig, hvor de blev slået tilbage af Karl Martel i 732. Allerede få årtier efter profetens død løb hans hære stormløb mod Det Østromerske Riges hovedstad Konstantinopel, men efter svære tab - og efter at en af Muhameds nære slægtninge, Eyüb, var faldet - måtte araberne i 675 trække sig tilbage over Bosporus og derefter forlade Lilleasien for denne gang.

Men drømmen om at trænge mod nord blev ved at være levende, og i århundredernes løb erobrede de muhamedanske hære den asiatiske del af Det Østromerske Rige. 1337 nåede de igen frem til Bosporus efter at have underlagt sig alt land på sydsiden af Marmarahavet og Dardanellerstrædet. Konstantinopel var nu direkte i farezonen, og fra den byzantinske (østromerske) fæstning, der i dag bærer det tyrkiske navn Rumelihisar, ved Bosporus kunne byens forsvarere holde øje med deres tyrkiske modstandere på borgen Akhisar på den asiatiske side af strædet.

Konstantinopel holdt dog stand i mere end hundrede år (til 1453). Men 1346 havde tyrkerne overskredet Dardanellerne og begyndt erobringen af byens opland mod nord

og vest, så Konstantinopel snart lå som en isoleret enklave omgivet af tyrkiskbesatte områder på alle sider.

Længere mod nord og vest var der opstået unge bulgarske og serbiske riger, der havde løsrevet sig fra det smuldrende og døende Østromerske Rige.

Zar Stefan Dusan. Freskomaleri i Decani-klosterets kirke, Kosovo. (Pavle Mijovic: Decani).

Serbien regeredes på dette tidspunkt af den legendariske fyrste Stefan Dusan, der som purung overtog magten i 1331. I Det Østromerske Riges svageste periode, mens Konstantinopel var trængt af tyrkerne, skabte han et betydeligt rige på Vestbalkan. Det strakte sig fra floderne Sava og Donau i nord - med Smederevo som den vigtigste grænsefæstning (ruinerne af den mægtige borg ligger der endnu) - til Thessalonikibugten i syd og fra Adriaterhavet omtrent til den jugoslavisk-bulgarske grænse. Hans rige

omfattede således den nordlige del af det græske fastland samt Makedonien, Serbien og dele af Bosnien. Som kronen på værket lod han sig i 1346 i sin hovedstad Skopje udråde til "zar over alle serbere og grækere."

Slaget på Kosovo Polje.

Det lykkedes ham at holde den tyrkiske agression stangen, selv om tyrkerne vandt det første store slag mellem dem og serberne i 1352. Men kort efter hans død 1355 kom det til kamp på liv og død for de kristne riger på Balkan.

Sultan Murad I indtog på få år omkring 1360 de serbiske og bulgarske riger, som blev gjort til tyrkiske vasalstater og dermed skatskyldige til og afhængige af sultanen uden dog direkte at være underlagt Tyrkiet. Men serberne, der ikke havde opgivet drømmen om et selvstændigt rige, rejste sig 1389 under ledelse af Stefan Dusans søn, zar Lazar, til et oprør, som fik følger for Balkanhalvøens skæbne i et halvt årtusind.

Sultan Murad ledede selv felttoget mod oprørerne, og den 28. juni (15. juni efter den julianske kalender, som man anvendte på Balkan helt til Første Verdenskrig) stødte den osmanniske hær sammen med de forenede serbiske og bulgarske styrker på Kosovosletten. Murad var en dreven general, der forstod at udnytte sine veltrænede professionelle soldater mod den mere tilfældigt sammensatte modstander.

Sultan Murads mausoleum på Kosovo Polje.
Foto: Carsten Ingemann, Jyllandsposten, 1999.

*Sultan Murads kiste i mausoleet på Kosovo Polje.
Foto: Carsten Ingemann, Jyllandsposten, 1999.*

Resultatet var da også klart og definitivt. Serberne og bulgarerne blev så effektivt og uigenkaldeligt nedkæmpet, at der faktisk skulle gå over 400 år, inden et alvorligt oprør igen rejste sig mod tyrkerne på Balkan.

Murad fik som nævnt ikke selv mulighed for at nyde eller udnytte sejren. Han blev dræbt, og et sagn vil vide, at det var en serbisk ridder ved navn Milos Obilic, som foregav at være gået over til tyrkerne, der stak sultanen ned. Det findes der folkesange om, som priser den tapre renegat. En anden version siger, at sultanen blev dræbt om morgenen før slaget, men at man holdt det hemmeligt for ikke at ødelægge de tyrkiske soldaters kampånd. Endelig fortælles der, at Murad blev hårdt såret i kampen, men levede længe nok til at høre budskabet om sejren, og at han i sine sidste minutter kunne fryde sig ved synet af zar Lazars halshugning. Lazars stolte tapperhed ved den lejlighed er også blevet genstand for følelsesladede sange. Men hvad enten det ene eller det andet er rigtigt, er det en kendsgerning, at begge fyrster døde i forbindelse med slaget. Og at Obelic fik status som serbisk nationalhelt.

Under tyrkisk styre.

I de områder, Murad havde erobret i årene forud for Kosovo Polje-slaget, havde han indført et styre, som tog rimeligt hensyn til den lokale befolkning. Han vidste godt, at en alt for hårdhændet undertrykkelse kun ville avle bitter modstand, og derfor lod han de kristne folkeslag på Balkan beholde deres religion og kultur, selv om sty-

ret, administrationen og militæret naturligvis var tyrkisk og muhamedansk. Denne politik blev fulgt af hans efterfølgere.

Selv om den kristne kirke således i vidt omfang fik lov til at fungere videre, var det selvsagt velset, hvis især folk i ledende positioner gik over til islam. Og som man kender det andre steder fra, kunne det være en både materiel og politisk fordel at være på magtens side. Især byerne blev stærkt muhamedaniserede. Men de kristne klostre fik lov at bestå som åndelige kraftcentre, og de fleste af dem ligger endnu rundt i det serbiske landskab, ofte på afsides og svært tilgængelige steder. Det skyldes dog ikke udelukkende den tyrkiske forfølgelse, men i lige så høj grad, at klostre i den ortodokse kirke som regel byggedes fjernt fra verdens larm.

Det tyrkiske åg var ikke let at bære for de frihedsel-skende folk på Balkan, men det må også pointeres, at de henvend 500 år under fremmed herredømme langt fra altid var ubærligt hårde. Det afhang i høj grad af to faktorer, dels af det tyrkiske riges almindelige politiske forhold, dels - og ikke mindst - af de lokale statholdere. Egentlige undertrykkelser var sjældne, men når de fandt sted, skete det med konsekvent grusomhed. De tyrkiske straffe var barbariske, selv i sammenligning med de ikke specielt blide metoder, vi kender fra Vesteuropa i middelalderen. Tænk blot på Riber ret.

Den jugoslaviske nobelpristager Ivo Andric har således i romanen "Broen over Drina" givet en minutiøs og rystende skildring af, hvorledes en ung mand, der havde saboteret broarbejdet i Visegrad, henrettes, ved at en tilspidset pæl slås gennem hans krop fra skrævet, til den stikker ud af skulderen, hvorefter stagen rejses, så han hænger til skræk og advarsel for hele egnen. Arbejdet var udført med en sådan præcision, at manden i lang tid hang levende og ved fuld bevidsthed på pælen over Drinaflo-den, skriver Andric.

En anden måde at kue de slaviske folkeslag på var at afhente et kontingent drenge fra en egn, føre dem til Konstantinopel og uddanne dem til tyrkisk-muhamedanske elitesoldater, de såkaldte janitsjarer, der i påkommende tilfælde kunne sættes ind mod serberne - og blev det. Som regel anvendtes de dog til andre formål, bl.a. krige langt fra deres hjemstavn og som livvagt for sultanen. Professor Johannes Østrup mener i bogen "Det moderne Tyrki" fra

Udsigt over Sarajevo. Den tyrkiske tid har sat sine tydelige spor i de bosniske byer og landsbyer. Postkort.

1927, at fattige forældre ikke har haft så meget imod at få drengene forsørget på den måde. Og faktisk er da også, at mange janitsjarer opnåede høje stillinger. I det hele taget var militæret overklasse i det tyrkiske soldaterdiktatur.

Samtidig vandt islam frem især i de sydlige og centrale bjergegne. Der er således et stærkt muhamedansk befolkningsslæt i Makedonien, Kosovo og Bosnien, mens det egentlige Serbien samt Hercegovina og Crna Gora (Montenegro) i højere grad bevarede den kristne kultur.

Overklassen var tyrkisk eller i hvert fald muhamedansk, og de fez-bærende bey'er ejede næsten al jord og alle andre produktionsmidler i landet. De følte sig som herrer og herskere, men også i ret udstrakt grad som patriarkalske overhoveder og velgørere for deres undergivne - fæstebønder, tyende og skyldnere -, hvad der dog ikke for-

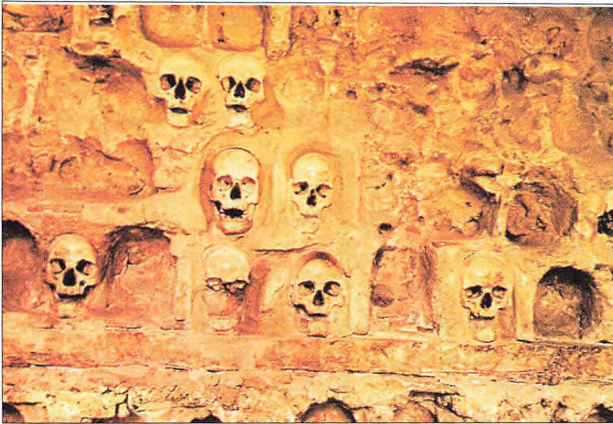
hindrede dem i en ublu økonomisk udbygning. Den jugoslaviske politiker og forfatter Vladimir Dedijer giver i sine erindringer "Mit elskede land" en yderst levende skildring af, hvorledes dette praktiseredes i hans egen slægt helt op imod 1900 i en afsides egn af Bosnien.

Det serbiske oprør.

I 1804 rejstes det store serbiske oprør under ledelse af bl.a. Karadjordje Petrovic og Stjepan Sindelic, og efter langvarige og blodige stridigheder - også indbyrdes - opnåede serberne at blive et selvstændigt fyrstendømme 1830, men først 1867 lykkedes det at få fjernet de sidste tyrkiske tropper fra landet, og 1876 resulterede en blodig og udmattende krig med Tyrkiet i en befrielse af de sydlige egne af Serbien. I den såkaldte Anden Balkankrig 1912 erobrede Serbien bl.a. Kosovo.

Frihedshelten Karadjordje Petrovic. Mosaik i slægtens mausoleum ved Topola syd for Beograd. Postkort.

Cele Kula, Kranietårnet i Nis, Serbien. Det makabre tyrkiske monument over sejren ved Nis og massakren på Stjepan Sindelic og hans oprørere 1811. Efter halshugning af både de tilfangede og dræbte serbere blev deres hoveder indmuret i et tårns ydermur lige uden for byen Nis, hvor de kranier, der er tilbage, stadig kan ses. Den franske forfatter Alphonse de Lamartine gav allerede 1835 en levende skildring af tårnet i sin bog "Voyage en Orient", på dansk 1838 som "Reise i Østerland". Postkort.

Efter selvstændigheden rejstes monumenter på de vigtigste historiske lokaliteter, således Kranietårnet (Cele Kula) ved Nis, hvor Stjepan Sindelic og hans oprørere blev massakreret og halshugget 1811, og tårnet på "Sol-sortemarken".

Den 28. juni er helgenen Sankt Vitus' dag. Dagen kaldes derfor Vidovdan (serbisk for Sankt Vitus' dag). Han er livets og lysets helgen, hvorfor Vidovdan også betyder "den lysende dag", hvor man mindedes serbernes tapperhed over for overmagten, som aldrig måtte glemmes. En dag helliget sorgen og eftertanken, en smertens, men også en håbets dag. Den dag begræd alle serbere deres døde og den tabte selvstændighed samt bekræftede deres nationale identitet og kultur som modsætning til den tyrkiske besættelsesmagt - og senere til alle andre reelle og indbildte modstandere.

Det er serbernes vigtigste nationaldag og har været det nu i mere end 600 år. En dag, hvor man mindes, og hvor man bekræfter sin samhørighed som folk og nation.

Omkring 1850 havde fyrstbiskoppen af Crna Gora (Montenegro), Petar Petrovic Njegos, skrevet det serbiske nationalepos "Bjergkransen" med udgangspunkt i den

kristne serbiske modstand mod tyrkere og muhamedanere. Det blev af stor betydning for skabelsen af en national identitet og en vigtig inspirationskilde for unge nationalbevidste serbere i de kommende årtier.

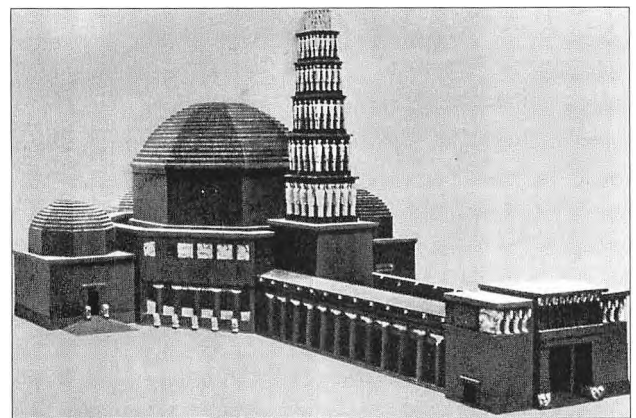
Så tidligt som i 1907-12 udkastede den berømte billedhugger og arkitekt Ivan Mestrovic planer om et vældigt monument, Vidovdantemplet, på Kosovo Polje. Det blev dog ikke til noget, da det fattige land ikke havde råd til et så kostbart projekt, men forarbejderne kan ses på Mestrovic-Museet i Split.

Vidovdan.

Hvor levende mindet om slaget på Kosovo Polje er i den serbiske hverdag, fik jeg et ejendommeligt indtryk af, da jeg fik følgende fortalt af en veninde i Beograd i 1962:

Da den congolesiske statsminister Patrice Lumumba var blevet myrdet i 1960, arrangerede studenterne ved Beograds Universitet et protesttog til den belgiske ambassade, hvor der bl.a. blev knust nogle ruder. Nogle af dem var ved at vælte en bil, da en diplomat pludselig kom løbende og råbte: "Det er ikke en belgisk bil, den tilhører den tyrkiske ambassade." En af dem svarede da: "Så kan vi jo passende vælte den for Kosovo Polje!" Bilen blev dog stående.

- Men blot det, at man kunne finde på at sige det, viser de dybe rødder, som disse fjerne begivenheder har i den serbiske sjæl.

Billedhuggeren og arkitekten Ivan Mestrovic's udkast til et monument (Vidovdantemplet) på Kosovo Polje, 1907-12. Aldrig udført. Fra Grum: Ivan Mestrovic.

Det var derfor med velberåd hu, at præsident Slobodan Milosevic på 600-årsdagen, den 28. juni 1989, kaldte til mønstring af den serbiske nationalisme netop på Kosovo Polje. Ca. en million mennesker mødte op, og selv om Milosevic ved den lejlighed var rimelig moderat i sin tale, var budskabet til de øvrige jugoslaviske folk - og resten af verden - klart: Se, hvor let jeg kan mobilisere serberne! Beograd-avisen "Politika" mindedes i et særnummer dagen, hvor "sværdene klirrer, og de serbiske og tyrkiske hære støder sammen". Artiklen sluttede, så ingen kunne være i tvivl: "Med den serbiske hær som et bolværk for civilisationen, et forsvar for serbisk ære og for det europæiske kristne kors. For det var ikke (kun) Serbien, vi forsvarede, men Europa."

Også derfor var det ikke så lidt af en provokation, da den østrig-ungarnske tronfølger, ærkehertug Franz Ferdinand, i 1914 bebudede sit besøg for at inspicere de østrig-ungarnske besættelsestropper i Bosnien netop på denne dato.

II

Østrig-Ungarn annekterer Bosnien.

1830 var Serbien - som nævnt - blevet et selvstændigt fyrstendømme, men området mod vest, først og fremmest Bosnien og Hercegovina, som også var delvist serbiske, forblev under tyrkisk herredømme indtil Berlinkongressen 1878, hvor de af de europæiske stormagter tildelte Østrig-Ungarn som mandat- og forvaltningsområde. Dette skete i øvrigt også den 28. juni. Samtidig fik Serbien en udvidelse mod syd på ikke mindre end 11.000 kvadratkilometer, ligesom også det selvstændige fyrstendømme og senere kongerige Crna Gora (Montenegro) fik tildelt et betydeligt landområde.

Østrig-Ungarn besad i forvejen de nordlige og vestlige dele af det, som senere blev Jugoslavien: Dalmatien, Slovenien, Kroatien og Vojvodina. Det østrig-ungarnske dobbeltmonarki (hvor kejser Franz Joseph II også var konge af Ungarn) havde to regeringer og to forvaltninger i hver sin hovedstad, en for de østrigske kronlande, herunder Tjekkiet, Slovakiet, det sydlige Polen og Sydtyrol, der styredes fra Wien, mens de slaviske områder sammen med bl.a. Transylvanien (nu i Rumænien) styredes fra Budapest. Bosnien og Hercegovina var dog ikke inkorporerede

dele af det østrig-ungarnske kejserrige, men nærmest at betragte som et mandatområde, men dobbeltmonarkiet optrådte, som om området helt og fuldt var en del af riget. Der blev anlagt jernbaner og opført "hæslige jernbanestationer på linjer af først og fremmest strategisk betydning, enorme militærkaserner (blandt de største i Europa) og smagløse administrationsbygninger", som dem jugoslaviske historiker Milorad Ekmečić skriver.

I 1908 tog Østrig-Ungarn skridtet fuld ud og annekterede hele det besatte område, som blev underlagt Kroatien, der var den sydligste administrative helhed (det sydligste "land") i den multinationale fællesstat og som

Den serbiske nationaldigter, fyrstbiskoppen af Crna Gora (Montenegro), Petar Petrović Njegoš, der 1846 skrev det romantiske epos "Bjergkransen" med motiv fra bl.a. Kosovo Polje-sagnene. Postkort.

nævnt underlagt regeringen i Budapest. Det betød f.eks., at der indførtes ungarsk som forvaltnings- og embedssprog på de kroatisk-jernbaner! Og ungarsk er lige så uforståeligt for de serbokroatisktalende folk, som det er for os.

Det vakte voldsom harme både i Serbien og i den bosnisk-serbiske befolkning. Der er ingen tvivl om, at en meget betydelig del af bosnierne følte sig nærmere knyttet til Serbien end til Østrig-Ungarn, og at de langt hellere så en sammenslutning med serberne end med østrigerne og ungarerne.

Modstand mod den østrigske besættelse.

Det betød, at den modstand mod østrigerne, som hele tiden havde været til stede, nu blussede op og fik ny næring især blandt unge intellektuelle og studenter, som dannede forbundet "Mlada Bosna" (Det Unge Bosnien), der havde centrum i miljøet omkring gymnasiet i Sarajevo og blandt de bosniske studenter i Serbien, specielt på universitetet i Beograd. Medlemmerne diskuterede lidenskabeligt deres lands fremtid og lagde planer, og i deres idealisme anså de intet offer for at være for stort - eller nogen forbrydelse for grov -, hvis det kunne fremme målet, en befrielse af Bosnien fra det forhadte østrig-ungarske overherredømme.

I Serbien - og blandt de serbere, der boede uden for kongeriget Serbien - havde der allerede i en del år eksisteret en slags hjemmeværnsforening, "Narodna Odbrana" (Det Nationale Forsvar). Det var en halvofficiell organisation, der støttedes af regeringen, og som bl.a. havde stillet frikorps i Balkankrigene 1912-13. Men ved siden af den fandtes en hemmelig organisation, der egentlig hed "Mjedinjenje ili Smrtj" (Enighed Eller Død), men som mest var kendt under navnet "Crna Ruka" (Den Sorte Hånd). Den havde tilhængere ikke mindst blandt officerer og lærere. Denne gruppe var det åndelige og materielle bagland for en terrorvirksomhed, der især var vendt imod den østrig-ungarske besættelse af Bosnien og Hercegovina, og som havde støttet sabotager, attentatforsøg og uroligheder i de besatte områder, bl.a. ved at forsyne de aktive "frihedskæmpere" (terrorister) med våben, sprængstof og penge. Bl.a. havde man planlagt et attentat mod kejser Wilhelm i Norge 1911 og udført to mordforsøg mod østrig-ungarske guvernører (1910 og 1914) i

Bosnien, dog uden held. Endvidere opereredes med planer om drab på den græske kong Konstantin og kong Ferdinand af Bulgarien.

I begyndelsen af foråret 1914 kom den 19-årige gymnasieelev Gavrilo Princip til at spille en rolle inden for "Mlada Bosna". Han var en spinkel og let sygelig ung mand med hang til tuberkulose, der var blevet afvist, da han forsøgte at melde sig frivilligt til den serbiske hær. Vel

Studenten Gavrilo Princip (1894-1918), der skød det østrig-ungarske tronfølgerpar den 28. juni 1914 i Sarajevo. Foto efter arrestationen. (Olsson).

derfor søgte han trøst og styrke i nationalistisk helte dyrkelse, bl.a. gennem litteraturen. Hans kammerater fortalte, at han kunne hele Njegos's "Bjergkransen" udenad og gerne reciterede derfra. I hans logi fandtes et eksemplar af "Mlada Bosna"-chefideologen" Vladimir Gacinovic's skrift om den unge digter Bogdan Zerajic, der var blevet dræbt 1910 efter et mislykket attentat mod den østrig-ungarnske militærguvernør. Det var på det nærmeste læst i laser. Måske havde han en hemmelig drøm om at blive en ny Obelic (eller Zerajic), der ved at ofre sig selv indlagde sig uvisnelig hæder i fædrelandets tjeneste.

Østrig-ungarnsk besøg på Vidovdan.

Da det blev bekendt, at den østrig-ungarnske tronfølger, den 51-årige ærkehertug Franz Ferdinand, ville besøge Sarajevo, besluttede Den Sorte Hånd at slå til. Tre medlemmer af "Mlada Bosna", Princip, typograflærlingen

Tre sammensvorne i en park i Beograd, foråret 1914. Til venstre Trifko Grabez, til højre Gavrilo Princip. Manden i midten er ukendt, men sandsynligvis et medlem af "Mlada Bosna"-gruppen. (Würthle).

Major Voja Tankosic, der træned de tre attentatmænd i Beograd i foråret 1914. (Olsson).

Nedejlko Cabrinovic og gymnasiasten Trifko Grabez, blev kaldt til Serbiens hovedstad Beograd. De var alle bosniere og således østrig-ungarnske statsborgere. Her blev de trænet og instrueret af den serbiske major Voja Tankosic, som også forsynede dem med våben (fire bomber og seks pistoler). Tankosic var højrehånd for "Crna Ruka"s leder, oberst Dragutin Dimitrijevic-Apis, der som leder af den serbiske generalstabs efterretningsvæsen var en af landets højest placerede officerer med direkte adgang til regeringen. De unge mænd smuglede selv våbenerne ind i Bosnien ved øde grænseposter, som kommanderes af Dimitrijevic-Apis' folk. Bomber og pistoler blev skjult hos sympatisører i grænseegnene og senere bragt til Sarajevo af en kurer.

De tre rejste derefter hjem til Sarajevo for at planlægge attentatets detaljer sammen med gruppens leder, læreren og digteren Danilo Ilic, og de øvrige medlemmer.

I begyndelsen vidste de ikke, nøjagtig hvilken dag ærkehertugen ville komme til Sarajevo, men i maj blev det bekendtgjort, at besøget var fastlagt til den 28. juni, på selveste Vidovdan. "Beslutningen om at besøge Sarajevo på Kosovo-festdagen den 28. juni 1914 var lige så dristig, som hvis f.eks. den engelske konge, George V, havde besluttet at besøge Dublin på St. Patricks dag i 1917," skriver Vladimir Dedijer.

Selv om datoen næppe - i hvert fald i begyndelsen - spillede den samme rolle for østrigerne, som den kom til at gøre det for serberne og bosnierne - i hvert fald efter

Oberst Dragutin Dimitrijevic-Apis, chef for den serbiske generalstabs efterretningsvæsen og ansvarlig for planlægningen af attentatet i Sarajevo. I foråret 1917 blev han anklaget for at have planlagt at myrde den serbiske kronprins Alexander og henrettet. (Würthle).

attentatet -, er der ingen tvivl om, at den ikke var tilfældig valgt. Ganske vist søger den østrigske diplomat og historiker Friedrich Würthle i sin meget grundige gennemgang af begivenhederne og deres forudsætninger ("Die Spur führt nach Belgrad") at bevise, at dagen var helt vilkårlig valgt, og at man i Wien knap anede dens betydning. Men det er at undervurdere det østrig-ungarnske bureaukrati og efterretningsvæsen, som selvfølgelig har vidst, hvad det var for en dag, så meget mere, som der var planlagt og annonceret serbiske mindehøjtideligheder, ikke alene på selve den gamle slagmark (Kosovo Polje), men også i den serbisk-ortodokse menighed i Sarajevo.

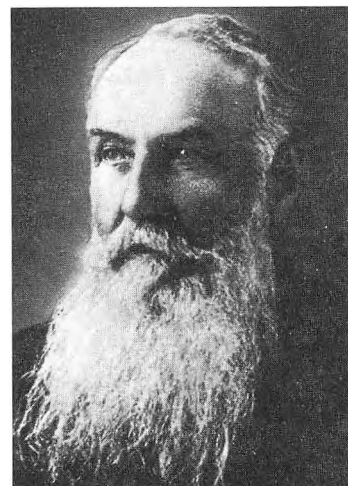
Der kan således ikke herske tvivl om, at da det endelige tidspunkt blev fastsat, var man fuldt ud klar over, hvil-

ke følelser det kunne udløse i den bosniske og serbiske befolkning. Men de østrig-ungarnske myndigheder valgte alligevel Vidovdan, netop for at demonstrere deres uigenkaldelige tilstedeværelse i landet. Det skulle en gang for alle gøres klart, hvem der havde magten, og at den østrig-ungarnske hær og regering var kommet for at blive, uanset hvad folk i Bosnien mente eller ikke mente herom. Besøget i Sarajevo netop den 28. juni 1914 - på 525-årsdagen for slaget på Solsortemarken - kan kun opfattes som en tilsigtet demonstration, tilrettelagt og timet med velberåd hu.

Og den personligt modige ærkehertug Franz Ferdinand, der selvfølgelig ikke kan have været uvidende herom, havde indvilget i at medvirke.

Serbisk advarsel.

Der havde været advarsler. Allerede den 5. juni - altså i så god tid, at besøget kunne have været aflyst eller udskudt, uden at ærkehertugen eller hæren ville tabe alt for meget ansigt - havde den serbiske gesandt i Wien, Jovan Jovanovic, opsøgt den østrig-ungarnske finansminister, under hvis ministerium forvaltningen af Bosnien hørte, og advaret imod besøget. Jovanovic, der selv var godt fedtet ind i Den Sorte Hånd, havde fået et tip fra den serbiske statsminister Nikola Pasic om, at en sammensværgelse var mulig, hvilket han skulle lade "sive" til regeringen i Wien. Imidlertid var Jovanovic personligt i det dilemma, at han vidste, at Dimitrijevic-Apis og hans folk forberedte et statskup, som skulle afsætte Pasic, og at han selv var

Nikola Pasic, Serbiens statsminister, der kendte til attentatplanerne. (Würthle).

Ærkehertug Franz Ferdinand. (Sket, 16).

udset til en ministerpost i den nye regering. Derfor sagde Jovanovic ikke noget til den østrigske minister om en sammensværgelse, da det ville belaste de mennesker, der gik med planer om at gøre ham til regeringsmedlem, men advarede i almindelige og noget forblommede vendinger om den fare, der generelt kunne ligge i et fyrstebesøg netop på Vidovdan. Han skal også have nævnt det over for andre landes diplomater. Men den østrigske finansminister tog næppe advarslen særlig alvorligt. Der foreligger ikke noget om, at han protokollerede den serbiske gesandts udtalelser eller lod dem gå videre. I øvrigt blev det planlagte statskup i Beograd ikke nogen succes. Jovanovic blev ikke minister i denne omgang, og regeringen Pasic fortsatte.

Det er derfor et spørgsmål, om advarslen overhovedet blev forlagt for Franz Ferdinand. Men han må alligevel

have været urolig ved tanken om besøget, for et par uger, før han skulle rejse, spurgte han kejseren, hvad han mente. Skulle han gennemføre besøget eller aflyse? "Det må du selv om," svarede den 84-årige Franz Joseph.

Og Franz Ferdinands overtroiske hustru, ærkehertuginde Sophie, drømte, at noget frygteligt ville ske, og tryglede sin mand om ikke at tage af sted. Tronfølgeren lo ad hendes fantasier og fastholdt planen. Som en god hustru ledsagede hun ham på rejsen, angst for udfaldet og med et halvt kilo amuletter om halsen for ved deres hjælp at afværge det onde.

Mere håndfast end ærkehertugindens drømmesyner var det, at politiet i Sarajevo havde holdt øje med "Mlada Bosna" og udarbejdet en rapport, som de forelagde for militærguvernøren, Bosnienarméens øverstkommanderende general Oskar Potiorek, som imidlertid bad dem lade være med at spilde hans tid og bruge deres egen til noget mere fornuftigt. De fik rent ud sagt en skideballe for at "være bange for børn". Og da politifolkene så sent som om aftenen den 27. juni endnu en gang advarede imod besøget, fik de denne afvisning fra den officer, der var ansvarlig for besøgets tilrettelæggelse og dermed tronfølgerens sikkerhed: "Vær ikke bekymret, mine herrer! Disse mindreårige vil ikke vove at gøre noget."

Politimanden, der havde opsøgt den ansvarlige officer, rettede sig op og svarede: "Sikkerhedsforanstaltningerne for i morgen ligger i forsynets hænder."

Han kunne ikke ane, hvor meget ret han havde.

Ganske vist var hele politistyrken i Sarajevo på stikkerne næste morgen, da ærkehertugen og hans gemalinde kørte ind i byen. Men dels var der kun 120 mand til at overvåge den kilometerlange rute, dels blev de så benovede over synet af en ægte prins og prinsesse, at de glemte at bruge øjnene til ret meget andet end at beskue al denne herlighed. Da kejseren fire år tidligere besøgte Sarajevo, havde gaderne været kantet af en dobbeltrække af soldater. Nu var der ikke opstillet en eneste militærperson som vagt langs hele ruten, skønt der opholdt sig omkring 25.000 mand østrig-ungarnske tropper på kaserne i Sarajevo og i lejre uden for byen, hvor de i de forudgående dage havde deltaget i den militærmanøvre, som kronprinsen havde overværet.

Beskyttelsesforanstaltningerne var således så mangelfuldt arrangeret, at politimanden havde haft ganske ret:

Hertugparret på forsiden af "Illustrierte Zeitung". (Olsson).

Kronprinsens sikkerhed lå i forsynets hænder. Og ikke andre steder.

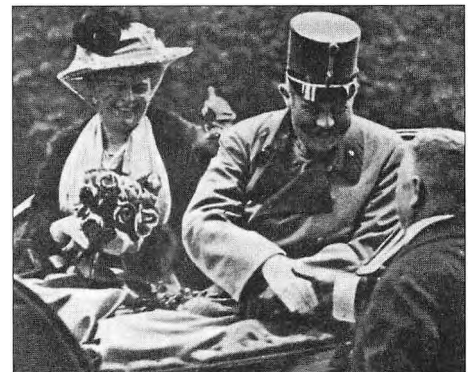
Tronfølgerparrets besøg.

Den 23. juni kom tronfølgerparret fra deres slot på landet til Wien, hvorfra Franz Ferdinand om aftenen fortsatte med tog til Trieste. Her gik han om bord i slagskibet "Viribus Unitis" (Med forenede kræfter) for at sejle til den dalmatiske kyst, hvor han gik i land ved byen Metkovic ud for Neretvaflodens munding om morgenen den 25. Her ventede generalguvernør Potiorek for at modtage ham og ledsage ham i toget via Mostar til Sarajevo og kurbadet Ilidze, hvor parret skulle bo på Hotel Bosna. Da han nåede frem, var ærkehertuginde Sophie allerede ankommet. Hun havde rejst med toget ad en anden rute. Sidst på eftermiddagen foretog parret en ret så uofficiel udflugt ind til Sarajevo for at gå i butikker.

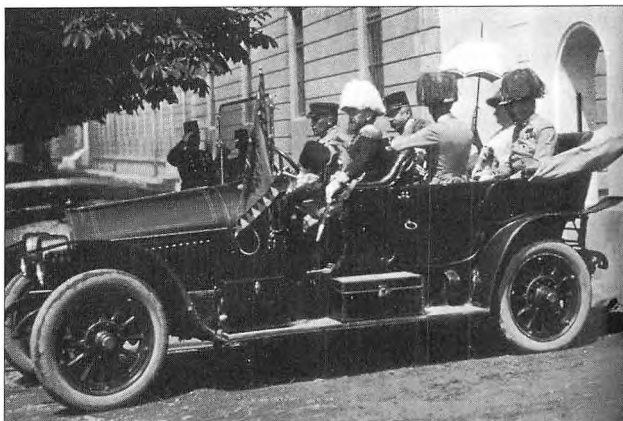
I de følgende to dage overvågede ærkehertugen som østrig-ungarnsk øverstkommanderende militærmanøvrerne, der var af et ret beskedent og rutinemæssigt omfang. Ca. 20.000 mand fodfolk med ret få køretøjer indøvede en fremmarch fra kysten gennem de temmelig vildsomme bjergegne mod landets indre. Der var således ikke, som serbiske kilder hævder, tale om voldsomme troppekonzentrationer, der indøvede angreb på nabostaten. De kunne derfor heller ikke opfattes som en trussel mod Serbien endsige som opmarch forud for et egentligt angreb, som det er blevet påstået af jugoslaviske historikere. Om afte-

Gaden Obola Vojvode Stepe, Sarajevo, der løber langs nord siden af Miljacka-floden (til venstre). Hertugparret kørte ad denne gade ind i byen. Til højre udmunder Franz Joseph-gaden. Huset yderst til højre rummer Mlada Bosna Museet. Foto: H. E. Sørensen, 1970.

Hertugparret hilser på Sarajevos borgmester inden køreturen ind i byen. (Olsson).

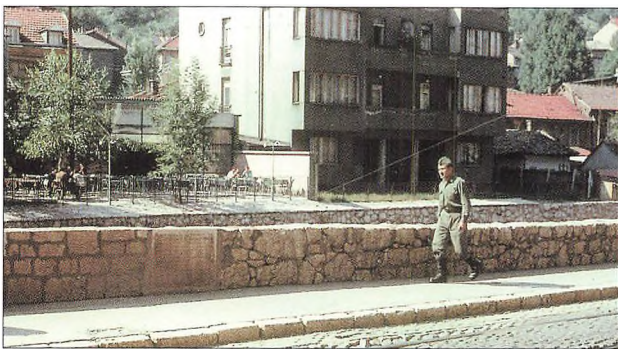

Hertugparrets bil ved begyndelsen af køreturen ind til byen. På de bagerste sæder Franz Ferdinand og hertuginde. Foran dem general Potiorek (med uniformskasket) og grev Harrach. (Würthle).

den 27. vendte Frans Ferdinand tilbage til hustruen på Hotel Bosna i Ilidze.

Den 28. juni var så afsat til det officielle besøg i den bosniske hovedstad.

Om morgenen tog tronfølgeren og ærkehertuginde med toget det korte stræk fra Ilidze til Sarajevo, hvor de på banegården blev modtaget af general Potiorek og byens borgmester. Generalen viste dem nogle nybyggede kasernebygninger over for banegården, hvorefter man satte sig i de ventende biler, der skulle køre dem ind til byen. I den første bil sad ærkehertuginde sammen med borgmesteren, så denne kunne komme først til rådhu-

Mindeplade på muren langs Obola Vojvode Stepe, hvor Cabrinovic stod, da han kastede sin bombe. Floden løber mellem murene bag soldaten. Foto: H. E. Sørensen, 1970.

Da Cabrinovic tog af sted om morgenen den 28. juni, iførte han sig sit bedste tøj og gik undervejs til attentatstedet ind hos en fotograf for at få taget et billede til sin mor. Fotografen kunne se, at tøjet hang skævt på grund af noget tungt i venstre inderlomme. Det ses tydeligt på fotografiet. Han bad derfor Cabrinovic om at tage det ud for at gøre billedet pænere, men det sagde Cabrinovic af gode grunde nej til. Det var bomben, han havde i inderlommen. (Olsson).

set for at modtage gæsterne. I den anden bil, som var en særlig stor vogn, der ejedes af en grev Harrach, havde kronprinseparret plads sammen med Potiorek og greven. Derefter fulgte vogne med officerer og honoratiore samt tronfølgerparrets følge.

Den første bombe.

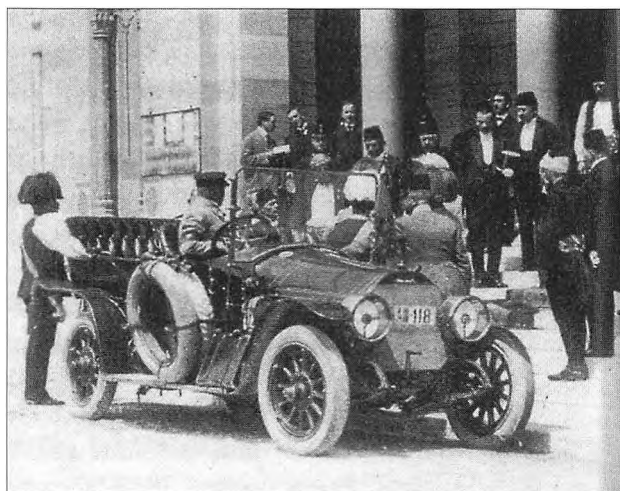
Mens kortegen kørte ad gaden langs Miljacka-floden ind mod Sarajevo's rådhus, hvor den officielle modtagelse skulle finde sted, var attentatmændene på plads på de aftalte steder. Den første var tømrersvenden Mohammed Mehmedbasic, der dog ikke fik kastet sin bombe. Han forklarede bagefter, at der havde været så tæt trængsel, at han ikke havde kunne tage bomben frem og aktivere den, ligesom han ikke kunne se noget klart og derfor var bange for at komme til at ramme uskyldige mennesker. Et par hundrede meter før rådhuset stod Cabrinovic, og da vognen

med kronprinseparret passerede, kastede han sin bombe. Den ramte ikke sit mål, men prellede af på bilens kalesche og faldt ned bag køretøjet, hvor den eksploderede under den efterfølgende vogn og dræbte og sårede omkring tyve mennesker. Blandt de sårede var en østrigsk officer, der straks blev kørt til militærhospitalet.

Cabrinovic sprang øjeblikkeligt efter at have kastet bomben over rækværket ned i den lavvandede flod, som han begyndte at vade over skarpt forfulgt af politibetjente og tilskuere. Efter ordre skulle han i en sådan situation tage noget gift, som han bar på sig, for at begå selvmord, men i sin forfjamskelse tabte han giften ned i vandet og blev kort efter arresteret.

Straks efter eksplosionen gav tronfølgeren - noget uforsigtigt - ordre til at standse, så han kunne få at vide, hvad der var sket, mens hofmarskallen yderst oprevet kom løbende fra den forreste vogn og råbte: "Nicht stehen bleiben! - Nicht stehen bleiben!"

Princip, der stod nogle meter længere fremme, løb også til gerningsstedet. Da han blev klar over, at prinsen og ærkehertuginde var udskaede, var det imidlertid for sent. Vognen var kørt videre. Han bestemte sig derfor til at tage stilling ud for Schillers Levnedsmiddelbutik på hjørnet, hvor Franz Joseph-gaden ud for Latinerbroen (i dag Princip-broen) løber ud i gaden Obala Vojvode Stepe, der strækker sig langs flodens nordre bred. Her skulle bilerne

Hertugparret ankommer til rådhuset og modtages af borgmesteren. (Olsson).

Sarajevo rådhus, nu ødelagt i Bosnienkrigen. Foto: H. E. Sørensen, 1970.

efter besøget på rådhuset i henhold til planen dreje ind i byen. Da Princip nåede hertil, mødte han tilfældigvis en skolekammerat, Ferdo Behr, der ikke var med i komplotet, og de begyndte at snakke sammen.

Hverken Ilic eller Grabez, der stod mellem Cabrinovic og rådhuset, fik skudt eller kastet bomber, og bilen med prinseparret nåede rådhuset, uden at videre skete.

På rådhuset.

Byens officielle modtagelse af tronfølgerparret fandt sted i det nyopførte rådhus i "maurisk" stil, hvor garnisonens officerer og byens honoratiores var samlet i den store hall. Alle åndede lettet op. Bomben var kastet. Attentatet var mislykkedes. De høje gæster var ikke kommet noget til. Faren var drevet over.

Franz Ferdinand var forståeligt nok oprevet og begyndte straks at skælde borgmesteren ud: "Her kommer man på besøg, og så modtages man af bomber!" Men hans hustru lagde beroligende en hånd på hans arm: "Bitte, Franz!" Herefter fattede han sig og påhørte den officielle velkomsttale i ro. Da borgmesteren omtalte byens glæde over hans besøg og henviste til de hurraråb udenfor, som de kunne høre, havde Franz Ferdinand overskud til tørt at bemærke, at han snarere opfattede hurraråbene som et udtryk for glæde over, at attentatet var mislykkedes.

Under receptionen efter talen spurgte Franz Ferdinand general Potiorek: "Hvad med disse bomber? Vil det gentage sig?"

Militærguvernøren svarede: "Deres kejserlige Højhed kan ganske roligt køre. Jeg tager ansvaret."

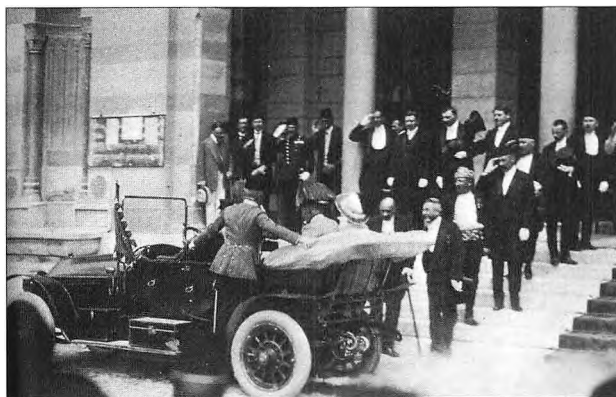

Hertugparret forlader rådhuset. (Verdenskrigen I).

Det havde i øvrigt nær kostet ham livet.

De ansvarlige officerer forsøgte at overtale ærkehertugen til i stedet for den planlagte køretur gennem de smalle gader i byens centrum, hvor han skulle have besøgt det nyindrettede nationalmuseum, at tage direkte til frokosten på guvernørpaladset. Franz Ferdinand indvilgede, men insisterede på først at besøge den sårede officer på militærhospitalet, der lå på vejen. Kortegen skulle derfor køre ad den samme rute tilbage, som den var kommet. Det er en lige strækning, og bilerne kunne derfor bevæge sig med langt større hastighed end gennem bymidten, hvor man også måtte forvente, der stod tæt med folk, mens kajgaden langs floden nu var stort set mennesketom, da ingen ventede prinsen her.

Et forslag om at tilkalde soldater fra kasernerne og stille dem langs ruten blev afvist af generalen. De havde ikke

Hertugparret i bilen parat til at køre fra rådhuset. (Würthle).

Schiller Eck. Hertugparrets bil holdt omtrent, hvor den unge mand krydser gaden, da Princip skød. Huset med relieffet er Mlada Bosna Museet. Foto: H. E. Sørensen, 1966.

paradeuniformer, så de kunne ikke tage sig fornemt nok ud!

Attentatet.

Imidlertid glemte officererne at give chaufførerne besked om den ændrede rute. Da kortegen var nået omkring hundrede meter fra rådhuset, tog føreren af den første bil, hvor borgmesteren igen havde taget plads, farten af og drejede om hjørnet ved Schillers butik, således som oprindeligt planlagt. Prinseparrets bil, der igen var nr. to, foretog samme manøvre, men netop, som man var kommet om hjørnet, vågnede general Potiorek op og råbte til chaufføren, at han skulle bakke, så bilen kom tilbage på den rette vej.

Chaufføren bremsede og satte vognen i bakgear. Et øjeblik holdt bilen næsten stille.

Da skete det.

En årvågen politimand så Princip springe frem. Han greb ham i armen, men fik i det samme et slag i ansigtet af en person, som ikke senere blev identificeret. Om det har været en af de sammensvorne - eller blot en tilfældig tilskuer, der har løftet armen for at vinke til de kejserlige højheder, er aldrig opklaret. Derved fik Princip et par sekunders "arbejdsro".

Han sprang op på trinbrættet og rettede en pistol mod ærkehertug Franz Ferdinand på under en meters afstand. Han affyrede to skud, og ved et næsten usandsynligt held præsterede han to fuldtræffere. Det første ramte tronfølgeren i halspulsåren, mens det andet, som var tiltænkt general Potiorek, i stedet ramte ærkehertuginde i underlivet. Den store hovedpulsåre blev revet over, og hun døde

Reportagetegning af mordet, udført 30. juni 1914 af Felix P. Warmstadt. (Verdenskrigen I).

næsten øjeblikkeligt af svære indre blødninger. De mange amuletter lå virkningsløse på hendes bryst.

Hun sank sammen over sin mands knæ, og Potiorek hørte den dødeligt sårede prins hviske: "Sofferl, dø ikke, lev videre for vore børns skyld."

Kort efter så både generalen og grev Harrach, der havde stillet sig på trinbrættet som et levende skjold for ærkehertugen, men uheldigvis på den forkerte side af bilen, at der løb blod ud af prinsens mund og et hul i halsen. Greven bøjede sig ned over ham og spurgte med iagttagelse af al hofetikettens ceremoniel: "Leidet Eure Kaiserliche Hoheit sehr?" (Lider Deres Kejserlige Højhed meget?). Det eneste, Franz Ferdinand kunne hviske, var: "Es ist nichts."

Prinsen levede endnu, da kortegen nogle minutter senere nåede guvernørpaladset, hvor han blev bragt ind og lagt på en seng. Der var dog intet at gøre, og få minutter senere udåndede han. Ligene førtes til Østrig, hvor de få dage senere under næsten demonstrativ stilhed blev bisat på

Gavrilo Princip (til højre) arresteres. (Verdenskrigen I).

deres yndlingslot, Artstetten ved den lille by Pöchlarn mellem Wien og Linz.

Retssagen mod attentatmændene.

Princip blev straks pågrebet og ført bort. En årvågen fotograf stod på stedet, og det lykkedes ham at tage et af verdenshistoriens mest berømte øjebliksbilleder: arrestatio-

Attentatmændene Grabez, Cabrinovic, Princip, Ilic og Vejtko Cubrilovic for retten, efteråret 1914. (Würthle).

nen af tronfølgerens morder midt i den totale forvirring på fortovet i Sarajevo. Würthle hævder dog, at billedet forestiller arrestationen af den uskyldige Ferdo Behr, som Princip havde stået og snakket med i minutterne forud for attentatet.

Mehmedbasic havde indtaget en ny position på tronfølgerparrets annoncerede rute et halvt hundrede meter længere fremme end Princip. Da han af den voldsomme tumult på Schillerhjørnet forstod, at attentatet var lykkedes, smed han sin bombe fra sig i en have og flygtede. Det lykkedes ham at komme til Montenegro, hvor han blev arresteret. Kort efter kunne han med det montenegriske politis hjælp flygte til Serbien, hvor Dimitrejevic-Apis skaffede ham et skjulested.

Gavrilo Princip og Cabrinovic kom under forhør allerede omkring en halv time efter mordet. De påstod til at begynde med, at de havde været ene om det, men da Ilic ved et tilfælde blev fanget og villigt fortalte alt, fordi han troede, det ville redde ham fra en dødsdom, blev nettet hurtigt revet op. Da de blev spurgt om en eventuel serbisk forbindelse, lod de skinne igennem, at det var det halvofficielle og i dette ganske uskyldige "hjemmeværn" "Narodna Odbrana", der stod bag, velvidende, at det ville gøre det lettere for de serbiske myndigheder at afvise enhver forbindelse, så meget mere, som der jo af gode grunde

ikke kunne fremskaffes noget bevis. Derved dækkede de over de egentlige bagmænd, oberst Dimitrejevic-Apis og hans organisationer "Enighed Eller Død" og "Den Sorte Hånd." Deres medskyld kom dog lidt efter lidt for dagen, men det endelige bevis forelå først, da man så sent som i 1953 i et serbisk arkiv fandt en skriftlig tilståelse fra Dimitrejevic-Apis, skrevet under retssagen mod ham 1917.

De sammensvorne angrede ikke deres komplot, men Princip sagde dog, at han var ked af, at han var kommet til

Hertugparret på lit de parade i Wien få dage efter mordet (Olsson).

at skyde ærkehertuginde og derved havde gjort parrets børn forældreløse. Det havde ikke været meningen.

Attentatmændene dømtes efter østrig-ungarnsk lov, som ikke tillod dødsstraf for personer under 20 år. Derfor blev attentatmændene Princip, Grabez og Cabrinovic ikke henrettet, men idømtes i stedet tyve års fængtningsarbejde og sendtes til Theresienstadtfængslet i Bøhmen. Her døde Cabrinovic og Grabez i 1916 og Princip to år senere af tuberkulose. Ilic og fire af de øvrige sammensvorne dødsdømtes. En af dem blev senere benådet, mens de fire henrettedes i februar 1915. Endnu en fik livsvarigt fængsel og yderligere syv idømtes fængselstraffe mellem seksten og tre år. I alt var treogtyve anklagede. De sidste syv blev frifundet. Det var folk, som attentatmændene havde kendt, men som ikke havde været med i sammensværgelsen.

På sin cellevæg ridsede Princip med en negl disse linjer: "Tiden slæber sig af sted, og der er intet nyt. I dag er alt som i går, og som det vil blive i morgen. Men Zerajic havde ret: Den, som ønsker at leve, lad ham dø. Den, som ønsker at dø, lad ham leve."

Det østrig-ungarske ultimatum til Serbien.

Ingen i Europa ventede voldsomme begivenheder i sommeren 1914, heller ikke efter attentatet. Konger, kejsere og præsidenter tog på ferie, som de plejede. Den franske præsident Poincaré besøgte Zaren i St. Petersborg, og kejser Wilhelm sejlede rundt i de norske fjorde med sin lystjagt. Regeringsmedlemmer og højere embedsmænd tog til deres landsteder eller på kur. Alt var roligt. Og selv i dagene efter attentatet var der ingen, som i fuld alvor ventede, at det kunne få uoverskuelige konsekvenser.

Kun i Wien og Beograd var der heftig aktivitet. Den serbiske regering måtte naturligvis offentlig give udtryk for sin forfærdelse, afsky og sorg over det skete, men det kneb - ikke mindst for pressen - at skjule sin begejstring.

Udenrigsministeren og hærens øverstkommanderende i Østrig-Ungarn ønskede at gennemføre en straffekrig mod Serbien, som de - ikke uden grund - mente bar en stor del af ansvaret for mordet. Men først den 23. juli, hvor alle troede, at sindene var faldet nogenlunde til ro, sendte regeringen i Wien et ultimatum til Serbien, hvori man stillede særdeles vidtgående krav. Hvis de ikke blev

Franz Ferdinands blodige jakke, som han bar 28/6-1914. Tøjhusmuseet i Wien. (Sket, 16).

accepteret inden for 48 timer, ville det betyde krig. Serbien svarede, få minutter før fristen udløb. Det gik ind på alle krav, undtagen ét, hvori det krævedes, at østrig-ungarske potitifolk og embedsmænd skulle deltage i efterforskningen af bagmændene i Serbien. Serberne hævdede, at det i realiteten indebar, at Østrig-Ungarn kunne blande sig i snart sagt alle forhold inden for Serbiens

Mindefrimærke for hertugparret (Sket, 16).

grænser. Det var et krav, som ingen uafhængig stat ville kunne acceptere, sagde man fra serbisk side. Frygten gik nok mere på, at det derved kunne komme for dagen, i hvor høj grad Serbiens øverste militære og politiske ledere havde været involveret. Ikke alene Dimitrejevic-Apis, men også statsminister Pasic - måske endog kong Petar og ikke mindst kronprins Alexander, der som landets egentlige regent, havde nære bånd til efterretningsschefen - ville derved kunne blive afsløret som medansvarlige.

Europa åndede lettet op. Man mente, at nu måtte Østrig-Ungarn være stillet tilfreds, så en større konflikt kunne undgås. Men sådan skulle det ikke gå.

Krigen og dens følger.

Nøjagtig en måned efter mordet i Sarajevo - den 28. juli - erklærede Østrig-Ungarn Serbien krig. Lavinen rullede.

På få dage udviklede den lokale konflikt sig til en kontinentalkrig. Rusland erklærede Østrig-Ungarn krig for at bistå sin allierede Serbien, således som det havde forpligtet sig til - og som den serbiske gesandt i Sankt Petersborg, Miroslav Spalajkovic, havde arbejdet ivrigt for -, og Tyskland, der traktatligt var forbundet med Østrig-Ungarn i tilfælde af angreb fra russisk side, gik derefter med i krigen. Det udvidede konflikten til også at omfatte Ruslands allierede Frankrig, og da Tyskland iværksatte et angreb

mod dette land gennem Belgien, blev England, der sammen med Frankrig - og Tyskland! - havde garanteret Belgiens selvstændighed og neutralitet, trukket med i stormagtsopgøret på Frankrigs og Ruslands side. Udløsningen af denne kædereaktion tog kun ganske få dage. Verdenskrigen var en kendsgerning, før den første østrig-ungarske soldat havde overskredet den serbiske grænse, i øvrigt med general Potiorek som øverstkommanderende.

Fire års uendelige lidelser og ødelæggelser og mange millioner tabte menneskeliv blev resultatet.

Mordet i Sarajevo var ikke årsagen til 1. Verdenskrig. Selv om alt syntes roligt og fredeligt på overfladen, havde klimaet mellem Serbien og Østrig-Ungarn - men også mellem de europæiske stormagter - i årevis været så betændt, at næsten en hvilken som helst gnist kunne sætte krudttønden i brand. Allerede Bismarck havde forudset, at "et eller andet" på Balkan ville forårsage en europæisk storkonflikt. Nu blev det mordet på en i den store sammenhæng relativt ubetydelig prins, der fik det hele til at fænge.

Men ud af verdenskrigens lidelser kom et nyt Europa. Det østrig-ungarske kejserrige gik i total opløsning, og af ruinerne opstod i stedet de selvstændige stater Østrig, Ungarn, Tjekkoslaviet og Jugoslavien, ligesom dele af dobbeltmonarkiet tilfaldt de nye eller genopstandne stater Polen og Rumænien, og Sydtyrol overgik til Italien. Også det tyske rige måtte afstå større eller mindre områder

langs sine grænser til nabostaterne Polen, Frankrig og Danmark.

Sankt Vitus' dag - Vidovdan, nederlagets sorte dag i 1389 - blev således efter århundreders undertrykkelse, kulminerende i fire års ufattelige lidelser, alligevel i sidste ende den lyse dag for millioner af mennesker. Hvor en tilsyneladende tilfældig begivenhed blev den tue, som væltede tyrannernes læs og skabte frihed for mange folkeslag. Princip og hans gruppe af amatørterrorister opnåede - efter deres død -, at det mål, de i deres ungdoms fanatiske idealisme havde sat sig, blev virkelighed. De sydslaviske folk fik deres egen stat, det selvstændige Jugoslavien, som forenede serbere og kroater, bosniere og hercegovinere, slovenere, dalmatere, makedonere og montenegrinere. At dette store projekt så i århundredets sidste tiår igen er faldet fra hinanden er en helt anden historie.

Jugoslaviens selvstændighed stadfæstedes på Versailleskonferencen i 1919, som også anerkendte sønderjydernes ret til at stemme om det nationale tilhørsforhold.

Genforeningen i 1920 var således ret beset også et resultat af de begivenheder, som udløstes på Vidovdan 1914 i det fjerne Sarajevo, da den østrig-ungarske tronfølger udfordrede den serbiske nationalisme, og studenten Gavrilo Princip sprang op på trinbrættet af en bil og affyrede to skud.

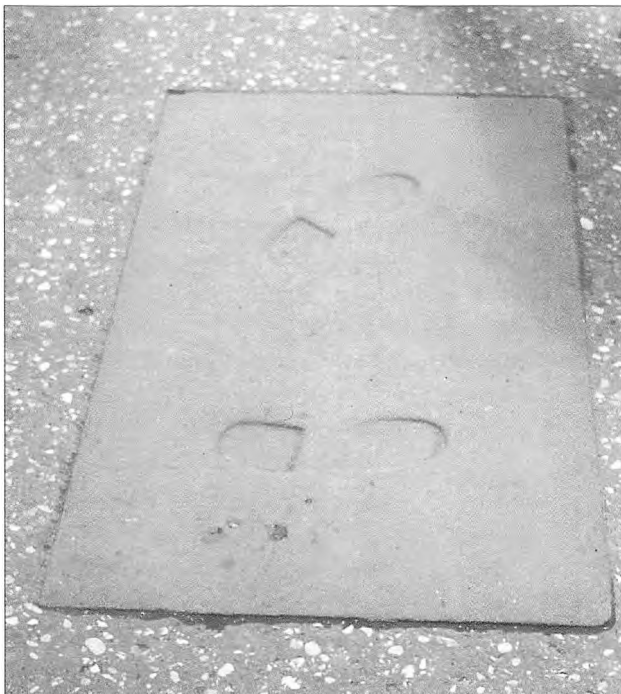
Fodtrin i fortovet.

Selv om de unge fanatikere optrådte som gemene mordere, håndlangere for langt farligere og lyssky elementer, som de næppe selv kunne gennemskue, er det ikke helt uforståeligt, at de fik heltestatus i det sydslaviske rige, som de på deres måde var med til at skabe. Princip, Cabrinovic og Ilic m.fl. er begravet i en heltegrav i Sarajevo, broer og gader er opkaldt efter dem, der er sat mindeplader op på de steder, hvor de stod den 28. juni 1914, og på gadehjørnet, hvor prinsen og hans hustru blev dræbt, indrettedes et museum for Mlada Bosna i det hus, som tidligere rummede Schillers butik.

Det er helt ejendommeligt at stå i det højloftede kølige rum i den varme bosniske sommer og se de fotografier, breve og aktstykker - og ganske få genstande, som fortæller den blodige historie i en klart heltedyrkende og glorificerende tone. Om museet eksisterer mere i den form, ved jeg ikke, men da jeg besøgte det i 1960'erne og 70'-

Mlada Bosna Museet. Princip, fotograferet efter arrestationen. Til højre kasernen i Sarajevo, hvor attentatmændene sad fængslet i efteråret 1914. Foto: H. E. Sørensen, 1970.

Principis "fodspor" i en flise på fortovet foran Mlada Bosna Museet på det sted, hvor han stod under udførelsen af attentatet. Foto: H. E. Sørensen, 1970.

erne fornemmede man virkelig, at den jugoslaviske stat havde taget de unge attentatmænd til sig og kanoniseret deres gerning. I fortovet uden for museet fandtes et af verdens mest ejendommelige monumenter. I en flise var udhugget to fodspor. Her stod Princip, umiddelbart før han sprang op på bilens trinbræt. Pladen er nu, uvist hvorfor, fjernet. På en monumental marmortavle i muren bagved mindedes hans bedrift med en heroiserende indskrift.

På Solsortemarken - Kosovo Polje - blomstrer de vilde pæoner hvert forår, og når det dybrøde blomsterflor dækker den gamle slagmark, hedder det, at det er de faldnes blod, som skyder frem af den jord, det har vædet for så lang tid siden.

Og når vinen fra denne egn er så dybtrød og fyldig, skyldes det, at stokkene står i blodvædet jord. At drikke en flaske Amselfelder er således en form for mindehøjtidelighed for de faldne på Kosovo Polje.

Siger de gamle serbere.

Og dermed vel også for attentatmændene i Sarajevo.

Noter

Dimitrejevic-Apis, Dragutin, serbisk oberst og chef for generalstabens efterretningsvæsen. Han havde som ung officer været med i den klike, der i 1903 myrdede den serbiske konge Alexander Obrenovic og dronning Draga og dermed banede vejen for slægten Karadjordevics tilbagevenden til magten. Han var leder af terrororganisationerne "Enighed Eller Død" og "Den Sorte Hånd" og som sådan direkte ansvarlig for attentatet på ærkehertug Franz Ferdinand og hans hustru i Sarajevo den 28. juni 1914. Senere udklækkede han planer om at myrde bl.a. kong Konstantin af Grækenland og kong Ferdinand af Bulgarien. Under Første Verdenskrig fulgte han kong Petar I og kronprins Alexander i eksil i Grækenland. Her blev han 1916 anklaget og dødsdømt for (et opdigtet) mordforsøg mod kronprinsen, der var Serbiens egentlige regent, og henrettet natten mellem den 26. og 27. juni 1917 ved skydning i en grusgrav sammen med to "medskyldige". Forinden havde han skriftligt tilstået sin rolle i mordet i Sarajevo.

Franz Ferdinand (1863-1914), søn af kejser Franz Joseph IIs bror og tronfølger efter kronprins Rudolfs selvmord på Maierling-slottet 1889. Gift 1900 med en tidligere hofdame Sophie, der var adelig, men ikke fyrstelig, hvorfor han for at få lov til at ægte hende måtte underskrive en erklæring om, at deres evt. børn ikke ville kunne arve tronen. Der er gisninger om, at han efter den gamle kejsers død ville have givet de sydslaviske folk (slovenere, kroatere og bosniere) ligeværdig status med befolkningen i de østrigske og ungarske kronlande ved at ændre dobbeltmonarkiet til et trippelmonarki. Det var måske den allerfarligste plan for de fanatikere, der arbejdede for en samling af alle serbere i et Storserbien (som også ville omfatte mange ikke-serbere), da det ville fjerne det element af undertrykkelse, der holdt "gryden i kog" i bl.a. Bosnien.

Pasic, Nikola (1846-1926), serbisk politiker. Medlem af rigsdagen (Skupstinaen) fra 1878 til sin død. Mellem 1891 og 1926 var han seks gange statsminister, før 1919 i Serbien, derefter i Jugoslavien. 1919 var han Serbiens repræsentant ved fredskonferencen i Versailles. Han er den mest fremtrædende politiker i Serbien/Jugoslavien i næsten et halvt århundrede. Han havde nære, omend skjulte kontakter til Dimitrejevic-Apis, og der kan ikke bestå nogen tvivl om, at han var informeret om attentatplanerne i 1914, selv om den snu politiker forstod at skjule sporene, så en direkte forbindelse ikke kan bevises.

Zerajic, Bogdan, en ung serber, der 16. juni 1910 forsøgte at myrde den østrig-ungarske guvernør i Bosnien efter ordre fra Den Sorte Hånd. Attentatet mislykkedes, og Zerajic blev dræbt af soldater og politibetjente. Den serbiske nationalist Vladimir Gacinovic, der var en slags "åndelig fader" for "Den Sorte Hånd", skrev en lille bog om ham, "En helts død", der blev en vigtig inspirationskilde for de unge mænd i Mlada Bosna, der så ham som et ideal og ønskede at identificere sig med ham. Da politiet efter mordet gennemgik Gavrilo Princip's logi (hos Ilics moder) fandt man et eksemplar, der var læst i laser. Den sentens af Zerajic, som Princip ridsede i cellevæggen i Theresienstadt, stammer sandsynligvis fra Gacinovics bog.

Litteraturliste

- Andric, Ivo: Broen over Drina. Grafisk, 1961.
- Barfod, Gustav: Åh, Sarajevo. Samvirke, dec. 1993.
- Becker, Frederik: Verdenshistorie, bd. VI. København, 1852.
- Dedijer, Vladimir: Mit elskede land. Gyldendal, 1961.
- : Sarajevo. Sket nr. 16, 1974.
- Ekmecic, Milorad: Mlada Bosna. Sarajevo, u.å. (købt 1970).
- Eskelund, Lotte: Der var en gang en kejser. Franz Joseph og hans tid. Gyldendal, 1994.
- Grum, Zeljko: Ivan Mestrovic. Matica Hrvatska, Zagreb, 1961.
- Helsbøl, Claus: Skuddet ved Leikanger. Kristeligt Dagblad, 3/8-2000.
- Jepsen, Hans Lyngby: Jugoslavien. Carit Andersen, 1966.
- Jevtic, Borijove: Mordet på ærkehertug Franz Ferdinand, Sarajevo, 28. juni 1914. En af de sammensvorne beretter. I John Carey (red.): Øjenvidner til historien. P. Haase & Søn, 1993.
- Keckemet, Dusko: Mestrovic-Gallery, Split, u.å. (købt 1969).
- Lamartine, Alphonse de: Reise i Østerland. København, 1838.
- Liversage, Toni: Den jugoslaviske tragedie. Gyldendal, 1997.
- Martner, Fredrik: Dobbeltmordet i Sarajevo i 1914. Kristeligt Dagblad, 28/6-1979.
- Mijovic, Pavle: The Patriarchate of Pec. Tourist Union of Serbia, Beograd, 1960.
- : Decani. Publishing House Jugoslavija, Beograd, 1966.
- Milentijevic, Zoran: The Scull-Tower. National Museum, Nis, u.å. (købt 1970).
- Nickels, Sylvie: The Travellers Guide to Yugoslavia. Jonathan Cape, London, 1969.
- Nissen, Gunnar: Det nye Jugoslavien. Borgen, 1967.
- Njegos, Petar Petrovic: Der Bergkranz. Oversat af A. Schmaus. Verlag Otto Sagner, München, og Prosveba Verlag, Beograd, 1963.
- Nyholm, Per: Serbernes Jerusalem. Jyllandsposten, 24/12-1998.
- : Ved sultanens grav. Jyllandsposten, 21/3-1999.
- Olsson, Jan Olof: 1914. Gyldendal, 1967.
- Petersen, Thomas: Tyrken på Balkan. Jydske Vestkysten, 5/1-1999.
- Reden, Kurt von: Det første skud i Verdenskrigen. I P. A. Rosenberg (red): Verdenskrigen 1914-18 og tiden, der fulgte. Forlaget Danmark, 1935.
- Svanström, Ragnar: Bismarcks epoke. Grimbergs Verdenshistorie, bd. 15. Politikens Forlag, 1961.
- Sørensen, H. E.: Altid for selvstændighed. Jugoslaviens nyere historie. Utrykt afhandling, 1967.
- Taylor, P. J.: Krig efter køreplan. Sket nr. 16, 1974.
- Verdenskrigen I. (På grund af manglende titelblad kan forfatter, forlag og årstal ikke oplyses).
- Würthle, Friedrich: Die Spur führt nach Belgrad. Die Hintergründe des Dramas von Sarajevo 1914. Verlag Fritz Molden, Wien-München-Zürich, 1975.
- Østrup, Johannes: Det moderne Tyrki. Gyldendal, 1927.

Årsberetninger fra
De sønderjyske museer for året 2002

Bov Museum “Oldemorstof”

af Karen Bendtsen

2002 blev året hvor profilen af Bov Museums publikum ændredes fra hovedvægten på den lidt ældre del af befolkningen samt medlemmer af Historisk Forening, der har gratis adgang til museet, til et publikum der aldersmæssigt spredte sig fra børn omkring 7-10 år og opefter. Denne ændring skyldes formentlig de mange arrangementer som museet afholder, herunder kan nævnes det traditionsrige sønderjydske kaffebord i påsken, efterårsferiens mange aktiviteter for både børn og voksne, samt det sidste nye arrangement: Jule/hobbymarked i december. Juleudstillingen på museet trak også et yngre publikum til, unge forældre med børn tog sig tid til at besøge museet for at se ”Jul E. Nissens kaneværksted” og de forskellige kaner og slæder der var udstillet, disse stammede dels fra museets eget magasin og dels fra landbrugssamlingen på Tørninggård. Udover de nævnte arrangementer, havde museet i 2002 en særudstilling om bagingens rariteter, en lille spændende udstilling, der bl.a. kunne fremvise ikke mindre en 10 forskellige gode råd jern til brændekomfur, en helt rund elektrisk bageovn, og mange sjove og sjældne kagedåser.

Igen i 2002 har museets frivillige ydet en uvurderlig indsats, og da Bov Museum i lighed med alle andre har fået sparekniven at føle, ja så er vi fuldstændig henvist til vores stab af frivillige og deres arbejdskraft, såfremt vi vil fortsætte med vores arrangementer.

Museets planer for 2003 ser foreløbig således ud: Sæsonen åbner den 1. 4. med en udstilling af brudeudstyr, skærtorsdag og langfredag har vi traditionen tro det store sønderjydske kaffebord, den 1.6. åbner vi dørene i stuehuset for en udvidet udstilling om slaget ved Bov den 9.

april 1848, lige som de faste udstillinger er blevet ændret, så fokus er mere på 1920grænsens indflydelse på lokalsamfundet, samt på grænsegendarmeriet.

I skolernes efterårsferie vil vi atter forsøge at lave forskellige arrangementer i lighed med dem i 2002, hvor der både kunne kniples, laves keramik, males malerier, drejes i træ, laves æsker og kort, slibes glas og meget andet.

Cathrinesminde Teglværksmuseum

af Thomas Lyngby

Cathrinesminde Teglværksmuseum åbnede den 22. marts 2002 sin tiende sæson med en ny permanent udstilling. Den nye udstilling er muliggjort takket være en bevilling fra VELUX FONDEN og består dels af en produktionsrundgang, hvor man følger lerets vej gennem et ringovns-teglværk, som det var i 1930'erne og 40'erne, dels en udstilling om teglets historie, der blandt andet omfatter en ny model i målestokken 1:20 af tunnelovnen på Tychsens Teglværk udført med stor præcision af den frivillige modelbygger, Harald Simonsen. Til udstillingen er udarbejdet et systematisk katalog, der foreligger både som selvstændig publikation (*Cathrinesminde Teglværksmuseum. Vejledning til produktionsrundgang og katalog til udstilling om teglets historie*) og som årsskrift for 2002. Ved åbningen indviedes tillige en ny udstilling om tegl i kunsten i særudstillingslokalet. Til denne udstilling søger museet i disse år at opbygge en samling af malerier og fotografier med teglværker og teglfremstilling som motiv samt kunstværker udført i tegl. Museets egen samling suppleres med lån og langtidsdeponeringer – i 2002 fra Museumsberg i Flensborg, Kunsthalle i Kiel, Københavns Bymuseum, Århus Kunstmuseum, Vejle Kunstmuseum og Sønderjyllands Kunstmuseum. Der var omkring 250 mennesker til åbningen, som blev forestået af Piet van Deurs, der i 1986 gjorde Cathrinesminde danmarkskendt med et af de legendariske *Hvad er det?*-programmer optaget på ringovnsloftet, da teglværket endnu var en ruin.

Fra den 28. marts til den 28. april forestod Broagerlands Kunstforening udstillingen *Erindringer* med værker af Heike Jacobsen, Ole Præstkær Jørgensen, Arno Neufeld og Hans Helge Nielsen. Onsdag den 12. juni klokken 10 tændte elever fra Historisk Værksted op i Cathrinesmindes 110 år gamle ringovn. Her blev brændt maskinsten fra Gråsten Teglværk og håndstrøgne sten fra Historisk Værksted. Desuden brændtes keramik udført af Ane Fabricius Christensen, Lea-Mi Engholm, Jakob Fiedler, Nicole Kruckenberg, Susanne Frank Lyngsø, Helene

Thing og Rikke Frydensbjerg Østergaard – alle fra Designskolen Kolding – samt Bertil Branderup, Luth Ulka og Jette Wehding. Der var frivillige i ringovnen dag og nat frem til den 18. juni om aftenen, hvor fyringen ophørte. Brændingen skete under kyndig vejledning af forhenværende teglmester Jørgen Hinrichsen. Også flere af keramikkerne deltog i brændingen. En mindre udstilling med de færdigbrændte ting åbnedes den 10. juli.

Samtidig med brændingen genopførtes fra den 15. til den 18. juni teglværksspillet *Til Arbejdet – Liv eller Død* fem gange ved Cathrinesminde. Dette spil opførtes sidst 1982-84 og vakte et folkeligt engagement for bevaring af teglværket. Stykket blev opsat i helt ny skikkelse af Kristian Hald fra Teatret Møllen i Haderslev. Pladsen omkring æltemøllen udgjorde en pittoresk ramme. I pausen kunne tilskuerne blandt andet gå en tur rundt på teglværket og opleve den særlige stemning på ringovnsloftet. Der var i alt 2109 tilskuere til generalprøven og de fem opførelser. Museet skylder megen tak til spillerne, til spillets styregruppe og dennes leder Bente Damkjær samt ikke mindst til instruktøren. Det var også dejligt, at gamle prøvede kræfter endnu kan og vil deltage i arbejdet med spillene – først og fremmest Arne Aabenhus, uden hvem teglværksspillene næppe nogensinde var blevet til noget. Der arbejdes på at få spillet genopført sommeren 2004.

Den 22. september holdt Sundeved Husflid sin årlige udstillingsdag, og den 4. oktober genåbnedes Stensamlingen, som er blevet indrettet med ny belysning og reviderede tekster. På denne vis satte museet fokus på den måske lidt oversete samling af fossiler, der alle er fundet på Broagerland, og som tilsammen vidner om livets historie gennem fem hundrede millioner år. Den 27. oktober var sidste åbningsdag i år. Cathrinesminde Teglværksmuseum havde 11 940 gæster i 2002 (12 541 i 2001) og 110 omvisninger (168 i 2001). Der var mange gæster først på sæsonen, hvor den nye permanente udstilling fik megen omtale i de trykte og elektroniske medier, mens de besøgende

svigtede lidt i sensommeren og efteråret, hvor der sidste år kom mange til Brockdorff-udstillingen (3940 gæster august-oktober i 2002, 5320 i 2001). Foruden museets officielle besøgende er Cathrinesminde i år blevet gæstet af dem, der overværede teglværksspillet, samt de 8000 besøgende, som var til julestue i weekenderne 16.-17. og 23.-24. november.

I 2002 var det Cathrinesmindes tur til at arrangere det årlige møde i Teglværksinitiativernes Netværk, hvor de danske teglværksmuseer og teglværkshistorikere træffes. Vi viste de nye udstillinger frem, og der var desuden besøg på Matzens Teglværk og teglværksarbejderkost i Historisk Værksted. I 2002 har en gruppe af frivillige dyrket haverne ved arbejderboligerne, således at afgrøder og indretning afspejler arbejderhaver på de tre udstillede interiørers tid (1890'erne, 1930'erne og 1960'erne). Det har været en gevinst for museet, og det har desuden været en fornøjelse at se de entusiastiske havefolk virke i haverne. Havegruppen er forhåbentlig kommet for at blive. År 2002 var også det år, hvor der blev taget hul på første etape af det grænseoverskridende industrimuseum for det tidligere hertugdømme Slesvig. Udvalget for kultur, ligestilling og sprog under Region Sønderjylland/Schleswig har således givet støtte til udgivelse af en vejledning til de væsentligste industrimindesmærker og -miljøer i regionen. Projektet realiseres i samarbejde med Kulturstiftung des Kreises Schleswig-Flensburg. I det kommende år ser museet frem til, at et grænseoverskridende monument for småskibsfarten på Flensborg Fjord, "Tegl og Sejl", udført af den svenske teglkunstner Ulla Viotti bliver rejst. Den ene del af monumentet skal stå i Westerholz, den anden i Brunsnæs, hvor den samtidig kan markere enden på Teglværksstien ved Illerstrand.

Samlinger

Den 22. januar afhentedes på Dannevirkegården en mursten fra Valdemarsmuren, der efterfølgende indgik i den nye permanente udstilling. Til udstillingen om tegl i kunsten har museet fået en gave bestående af 102 små teglhusse udført af Rasmus Brodersen, Alexander Haslund Damsbo, Mads Bjørn Hansen, Jesper Øger Jensen, Markus Lindholm, Nanna Nørgaard, Nicolai Lund Overgaard, Kåre Rønne, Peter W.A. Sandorff og Ola Broms Wessel i 1997, da de var elever på afdeling 3B ved Kunstakade-

miets Arkitektskole. Den 15. august afhentede museumsinspektøren en række genstande fra Lysbro Teglværk, der er indsamlet i samarbejde med Silkeborg Museum. Museet har købt tre malerier med teglværksmotiver udført af Viggo Kragh-Hansen i midten af 1960'erne. De to er købt for en donering fra Fabrikant Mads Clausens Fond, det tredje er finansieret af den frivillige café-gruppe. Sidstnævnte billede med motiv fra teglværket Grønland skal fremover hænge i billetsalget.

Personale

I arbejdet med den nye permanente udstilling og Stensamlingen har museet fået assistance fra staben på Museet på Sønderborg Slot. Særlig har museumsassistent Inga Jornil, snedker Johannes Petersen og elektriker Hans Christian Hansen hjulpet. Frem til den nye udstilling åbnede, var studentermedhjælper Jette Bie Junker og pedelmedhjælper Bent Lorenzen ansat. Den 21. februar kunne museet byde velkommen til Marianne Dahl, der tiltrådte som kontor- og rengøringsassistent, og fra den 26. november har Jørgen Grau Soll været i arbejdsprøvning som pedelmedhjælper. Den 1. februar 2003 påbegynder museumsinspektør Thomas Lyngby en treårig orlov, hvor han skal udfærdige en ph.d.-afhandling om boligens kulturhistorie ved Aarhus Universitets Humanistiske Fakultet. Resultaterne af dette arbejde vil forhåbentlig kunne være til gavn for Cathrinesminde Teglværksmuseum.

Tak for året 2002 til alle frivillige, udlånte, ansatte og samarbejdspartnere.

Danevirkegården - Museet ved Danevirke

af Nis Hardt

I tidsperioden fra den 1. januar til den 31. december har 16.050 besøgende fundet vej til Danevirke og gæstet Danevirkegården. Besøgstallet i år er således lidt højere end besøgstallet i samme periode i det forgangne år. Alt i alt har det danske besøgstal dog været svagt faldende, idet der har været knap så mange skoleklasser på museet som i året før. Til gengæld tyder meget på, at et stadigt voksende tysk publikum har fået øjne for museet og tager imod en danskpræget indføring i landsdelens og Danevirkes historie. Selvom det umiddelbart ikke er muligt at gøre tallene op i procenter, viser inddragelserne i gæstebogen og nummerpladerne på bilerne, der er parkeret uden for huset, at flere og flere tyske besøgende finder frem til Nordens største og mest imponerende fortidsminde. Det er en yderst positiv udvikling der viser, at museet besøges af såvel danske som tyske gæster, der ved denne lejlighed får set en dansk institution og bliver bevidste om mindretallets indsats syd for grænsen.

Ikke mindst har nye tiltag og forbedringer på selve museet, men også i museets umiddelbare omgivelser gjort, at Danevirkegården i medierne bliver omtalt som en tidssvarende og fremadskuende institution.

Ombygning og udvidelse af Danevirkegården

Efter et halvt års tid med håndværksaktiviteter og byggerod kunne Sydslesvig Forenings formand, Heinr. Schulz, torsdag den 16. maj byde velkommen til de omkring 90 mennesker, der var mødt op til præsentationen af det "nye" museum, for efter ombygningen og udvidelsen af Sydslesvigs Forenings museum ved Danevirke fremstår Danevirkegården nemlig som en moderne indretning, der med sin tidssvarende facade ud mod vejen også udadtil antyder de perspektiver der ligger i Institutionen. Det nye vinterhavelignende indgangsparti har givet museet et nyt ansigt, der med sine store glasflader signaliserer åbenhed over for de besøgende. Indenfor har entreen plads til receptionen, museumsshop, kiosk og ikke mindst til en

elevator, så også handicappede har lettere adgang til lokalerne på første sal.

Også den gamle svinesti bag museet er blevet sat istand så den snart kan rumme museets museumspædagogiske værksted.

Heinrich Schulz takkede ved denne lejlighed alle institutioner og virksomheder der med rundhåndede beløb har støttet om- og udbygningen, herunder Slesvig-Flensborg Amt, landet Slesvig-Holsten; men især forbundsregeringen for de betydelige midler, de havde betænkt museet med. Generalkonsul Henrik Becker-Christensen roste Sydslesvig Forening for initiativet med oprettelsen af museet og fremhævede det positive i en fælles dansk-tysk indsats omkring museet og Danevirke. Forbundsregeringens repræsentant fra ministeriet for kultur og medier, Susanne Kasten, understregede, at man her på stedet har forstået "musealt" at oparbejde god forståelse mellem to folk. Landråden Jörg - Dietrich Kamischke fremhævede at Danevirkegården som "hjertestykket i Den arkæologiske Park, har en forbindende funktion mellem dansk og tysk som et grænseoverskridende projekt. Også Danevirkes borgmester Hermann Büll lykønskede SSF og takkede alle bidragsydere for det fine samarbejde og sagde at at museet er en berigelse for kommunen.

Udstillinger

Forud for den egentlige udbygning af museet kunne vi gå i gang med den påkrævede nyopstilling af oldtid og middelalder udstillingen. Vægforløbet modsat lystavlen blev udstyret med store trekanter, der gav plads til store tableauer, skabsmontre og plancher, hvorved udstillingsarealet kunne udvides betydeligt. Denne del af ombygningen har museet klaret i egen regi.

Grafikeren og illustratoren Reiner Götsche arbejder med på udstillingen. Grafikerens brug af klare farver og markante formsprog, hans markante brug af cartoonkunst og fotorealisme, forventes at tiltale ikke kun et yngre pub-

likum. Desuden har illustratoren indrettet montre, bidraget med opstilling af tableauer og bygget modeller til udstillingen. Det skal nævnes at publikum under arbejdet havde og har lejlighed til at kigge kunstneren over skulderen. Det har været en gevinst for både publikum og museet.

Landsmuseet på Gottorp Slot har stillet genstande til rådighed til den nye udstilling. Det drejer sig om et gravfund fra tiden omkring 800 e.Kr., to urner, en kniv, et bæltespænde og 5 pilespidser, der hidrører fra et gravfelt ved Jagel umiddelbart syd for Kovirke. Urnerne blev fundet sidst i 1800-tallet og det er tænkeligt, at den afdøde kriger måske er faldet under faldet i kamp ved Danevirke.

Det kulturhistoriske museum i Heide har lånt os et fornemt velbevaret saxsværd med forgyldt hæfte. Sværdet stammer ligeledes fra tiden omkring 800 e. Kr. og er fundet i Sorg Å udfor Stabelholm. Vel næppe tabt i åen, snarere ofret til guderne. Som en speciel effekt bevogtes sværdet af to udstoppede ravne fra Færøerne, der snart med hæse skrig varskoer gæster, der nærmer sig sværdmontren. Endnu mangler tidstavler og to bebyggelseskort, der forventes færdige i løbet af næste måned. Herefter er tilbage, at justere lystavlen som skal forsynes med en bedre læsbar tekst.

Alex Herz har leveret flere aktualiserede modeller af bl. a. Valdemarsmuren; men også af skanse XIV fra 1864. Modellerne har sammen med skiftende planchemateriale og fotostudier fulgt arbejdet med Den "Arkæologiske park Danevirke", der bliver indrettet med museet som midtpunkt.

Den arkæologiske park Danevirke

Parken planlægges og indrettes af Kreis Schleswig-Flensburg, Arbeitsgemeinschaft Ochsenweg og Danevirkegården i nært samarbejde med de tyske fredningsmyndigheder. Parken får et nyindrettet stisystem, der som et liggende ottetal forløber på begge sider af museet. I vest til Valdemarsmuren og skanse XIV og mod øst langs med en af hovedvoldens bedst bevarede strækninger hen til det middelalderlige voldsted Thyraborg. Parken etableres for tyske offentlige midler og fondspenge. Skovarbejdet langs med volden og etableringen af de nye grusveje gik i gang i efteråret. Arbejderne udføres af danske og tyske militærenheder fra henholdsvis det 2. Ingeniørbataljon fra Skive

Danevirkegårdens nye indgangsparti der rummer museumsbutikken og en handicaplift til 1.sal.

og Pionierbataillon 620 fra Slesvig, der har påtaget sig at udføre størstedelen af anlægsarbejdet i fællesskab.

Ikke mindst de danske soldater på Danevirke vakte mediernes herunder tv-avisens opmærksomhed.

Sidst på efteråret vil der igen være soldater på volden. Soldater fra Lokalforsvarsregion Syd vil fortsætte med at sætte skanse XIV istand, som vi håber at kunne rekonstruere fuldstændig. Myndighedernes Tilladelse til de omfattende rekonstruktionsarbejder med hensyn til reetableringen af brystværnet og den sløjfede kanonrampe foreligger nu. Tøjhusmuseet, der har gæstet Danevirkegården i for-

året har lovet at stille ingeniørtegninger til rådighed og hjælpe med planerne om, at få et par kanoner til skansen siden hen.

I løbet af året forventer vi, at arbejdet med vejbyggeri langs volden hen til Thyraborg øst for Hærvejen kan sættes i gang.

Gratis bus til Danevirke

Samarbejdet omkring parken udvikler sig støt, og har foreløbigt resulteret i et tilbud, der varedes efteråret ud. Kreisverkehrsbetriebe tilbød at transportere alle skoler der ligger indenfor amtets grænser, herunder selvfølgelig også vore danske skole med gratis bus til Danevirke og museet. Arbejdsgemeinschaft Ochsenweg overtog udgifterne i forbindelse med rundvisninger på volden.

Museum og Danevirke på internet

Kreis Schleswig-Flensburg har sat Danevirke og museet på internet. På adresse www.schleswig-flensburg.de kan alle og ikke mindst turister finde oplysning om den gamle vold og ikke mindst SSF'et museum ved Danevirke. Også kommunen Dannewerk har museet og dets aktiviteter med på hjemmesiden. Museets egen nye tresprogede hjemmeside forventes at blive færdig i løbet af vinteren. Oplysningerne om museet skal kunne indhentes på dansk, frisk, tysk og måske også på engelsk.

Vikingemarked

Vikingeforeningen "Opin Skjold" slog i weekenden 6. og 7. juli deres telte op uden for museet. Det var anden gang, at vikinger, købmænd og håndværkere inviterer til sommermarked direkte på den gamle vold. "Vikingerne", kommunen Dannewerk og Danevirkegården var gået sammen om arrangementet som ca. 3.500 mennesker fra nær og fjern nåede at opleve.

Også aftenkoncerten om lørdagen med lokalgruppen "Painted Green", der spillede op med irsk, skotsk, plat-tysk og dansk folkmusik, trak et stort publikum. Arrangørerne er derfor enige om at arrangementet skal gentages næste år.

Publikationer

150-året for slaget på Isted Hede markeredes på museet med en særudstilling om datidens sanitetstjeneste og sol-

daternes kår i felten. I efteråret kunne Danevirkegården udgive "Daniel Bølling Dagbøger 1848 – 1851". Daniel Bølling var læge ved et mobilt feltlazeret og læseren følger den danske hærs march ned gennem Sønderjylland til Isted. Bøllings dagbøger er bearbejdet af Søren Faber, Marie Schulz og Marie Sørensen, alle historiestuderende ved Københavns Universitet. Forfatterne var med til at lave særudstillingen. Bogen der er på 90 sider og forsynet med mange illustrationer i sort-hvid og farve, udkom på Poul Kristensens Forlag, Herning.

Det museumspædagogiske værksted

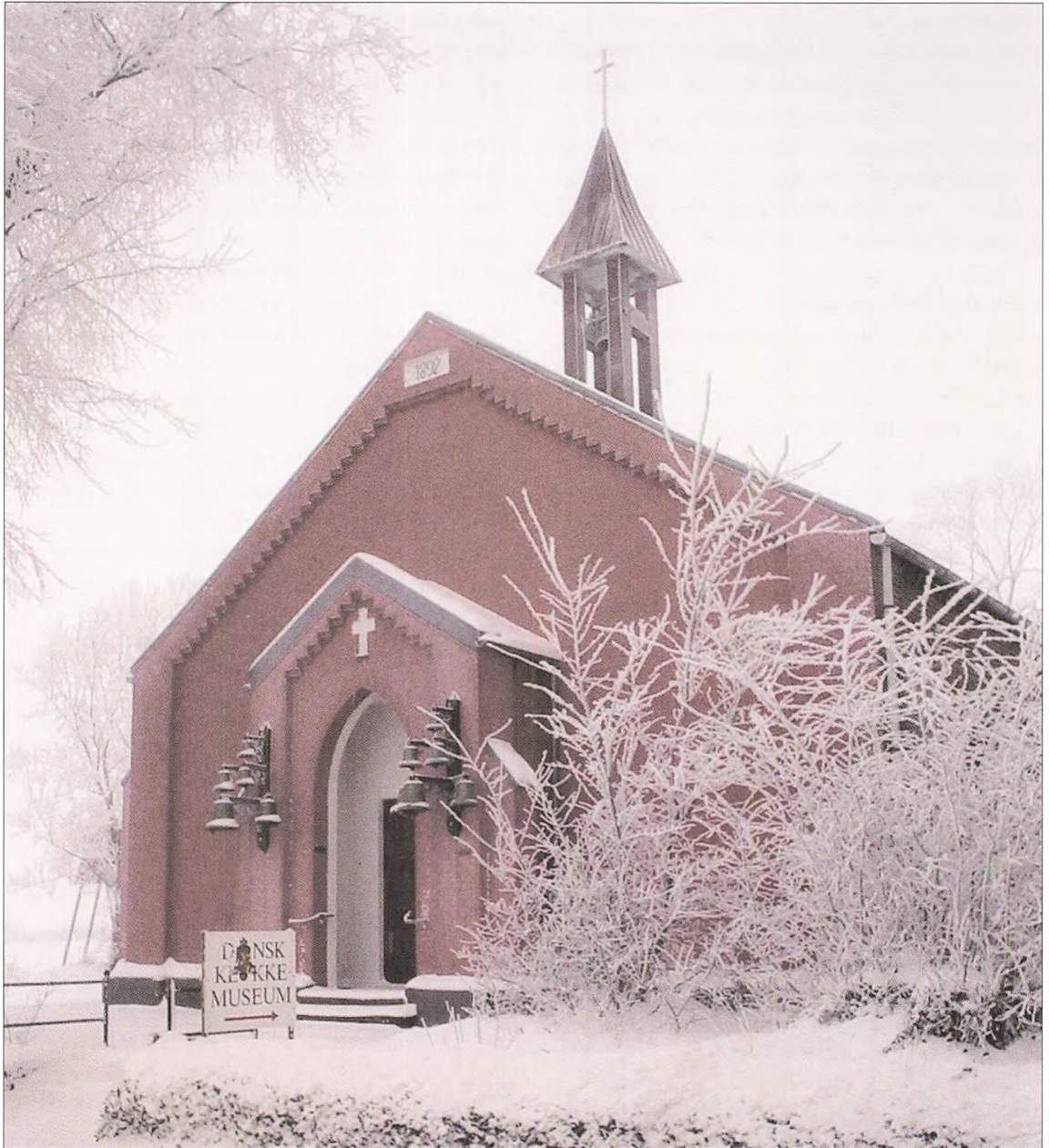
I forbindelse med ombygningerne er også den gamle grisești sat istand. Endnu står den tom. Men det er hensigten at bygningen skal indrettes som værksted og rumme materiale til brug i forbindelse med en aktiverende formidling for skoleklasser eller andre grupper. Her skal der være snittebænk, træspader, teglstensforme og lignende, så der under kyndig vejledning via aktiviteter som teglstensfremstilling eller bueskydning kan slås en port op indtil historien.

Kys et får og mærk historiens vingesus, hedder det i en artikel om formidling af kulturarven i museumsbladet, Danske Museer. En sanselig oplevelse af en sådan art er måske det, der skal til for at fange interessen for vores kulturhistorie og viden om den. At bage snobrød eller riste pølser på en pind er dog ikke formidling i sig selv. God formidling skal indeholde både viden og oplevelser, som er faglig velfunderet, aktiverende, reflekterende og meningsfyldt for både modtager og afsender. Det er store krav og det koster penge og kræver engagement af både modtager og afsender.

En god faglig og aktiverende formidling, det er hvad vi ønsker Danevirkegården skal være giret til.

Dansk Klokkemuseum

af Bendt Gammeltoft-Hansen

Året 2002 bød på mange og glædelige ændringer og tiltag i det stadig forholdsvis unge museum i Over Lerte Kirke. For at begynde med kirken selv, så var der triumf og glæde hos alle deltagere i den lille festlighed i juni, da omsider kirkens nye spir blev hejst på plads og ankret solidt hele vejen ned gennem kirkeloftet. Spiret adskiller sig væsentlig fra den brøstfældige forgænger, der fik sin bemønstret under orkanen i 1999. Spiret er kobberklædt og en hel del højere og slankere end det gamle, og omsider blev også kirkens klokke fra 1892 – støbt af Radler & Söhne i Hildesheim – bragt tilbage på sin plads. Ved høstgudstjenesten blev den ringet sammen med storebroderen i klokkestablen nord for kirken.

Samtidig kunne man glæde sig over kirkebygningens nyistandsatte, nyspækkede, vandskurede og nymalede nord- og vestside. På egnen hedder det sig, at der ikke er nogen form for læ mellem Nymindegab og Over Lerte Kirke. Den meget vejrbidte vestgavl havde længe voldt bekymringer.

Til klokkemuseets udenfor-glæder hører også den stedse voksende samling af klokkeblomster af mange forskellige arter. Efterhånden vil der omkring kirkebygningen i læhegn og bede dukke klokkeblomster op af vidt forskellige familier – løgplanter lige fra det tidligste forår, stauder, flerårige planter og bunddækkevækster sæsonen igennem.

I juli fulgte en i flere år med længsel ventet afgørelse. Helligaandskirkens menighedsråd i København besluttede at overdrage Dansk Klokke-museum kirkens hidtidige klokkespil fra 1941. Bestyrelsen besluttede, at instrumentet skulle ophænges i kirkens sydskip, og i skrivende stund er 22 af 26 klokker hejst på plads.

Samtidig øjnede der en løsning på ét af museets meget store problemer: Man råder efterhånden over en del vidt forskellige spilleværker, der i de senere år rundt omkring i Danmark er blevet udskiftet med computerstyrede anordninger for afspilning af timemelodier og anden mekanisk musik. Forståeligt nok følger instrumenternes klokker ikke med, når museet modtager de mere eller mindre defekte værker. Nu så man en lejlighed til at tilslutte en del af de gamle og ofte finurlige stykker mekanik til den samme række klokker – nemlig dém fra Helligaandskirken - således at museets gæster både kan se og høre apparaterne udføre deres arbejde.

Specielt har den stadig voksende medarbejderstab haft fornøjelse af at istandsætte et valsespilleværk fra elektricitetens barndom. Det har gjort tjeneste i Sct. Catharinæ Kirke i Hjørring i 30-40 år.

Museets klokkestøberi er ved at være klar. Der har i Danmark ikke været støbt klokker siden 1965, og museet regner med, at det vil blive lidt af et tilløbsstykke, hver gang der afholdes støbedage. Støberibygningen er istandsat, og indenfor er værkstedet efterhånden forsynet med alle hjælpe-midler.

Som tidligere år dominerer gruppebesøgene. Det er blevet populært, når landets menighedsråd foranstalter kurser og ekskursioner, at lægge vejen om ad klokkemuseet. I sæsonen – 1. maj til sidste søndag i oktober – har man kunnet glæde sig over en mindre stigning i besøgstallet.

Frøslevlejrens Museum

af Henrik Skov Kristensen

Besøgstal

Museet havde i afvigte år 31.005 gæster – en anelse flere end i 2001, og der blev mod bestilling afholdt foredrag/omvisninger i museet for 264 hold. Som tidligere drejede det sig fortrinsvis om skoleklasser

Udstillingsvirksomhed

Sammen med museumsinspektør Esben Kjeldbæk, Frihedsmuseet, lavede museumsinspektør Henrik Skov Kristensen på opdrag fra Kulturministeriet/Nationalmuseet en permanent udstilling i tilknytning til Horserødlejren på Sjælland. Den økonomiske baggrund for *Horserødlejrens Museum* var blevet tilvejebragt gennem to finanslovsbevillinger på i alt 1.2 mill. kr. Kjeldbæk fulgte nøje byggesagen i tæt samarbejde med fængselsledelsen i Horserød, som forestod renoveringen og indretningen af museumsbygningen, ligesom han skabte overblikket over de relevante udstillingsgenstande. Skov Kristensen lokaliserede og gennemgik et omfattende arkivmateriale af både tysk og dansk proveniens, som kunne kaste lys over de forskellige faser af Horserødlejrens historie, primært den fra april 1940 til august 1944. Dette arkivmateriale kom til at udgøre en væsentlig del af udstillingen – en udstilling som udstillingsteknisk og formidlingsmæssigt er inspireret af udstillingen i Frøslevlejrens Museum. Ved en velbesøgt højtidelighed blev Horserødlejrens Museum, efter en hektisk opstillingsfase, officielt indviet den 22. juni 2002.

Fra den 18. oktober til den 4. november viste Frøslevlejrens Museum en særudstilling med titlen *Børn i Theresienstadt – tegninger, digte og tekster*. Gennem digte, tegninger og tekster af deporterede jødiske børn fra Tyskland, Tjekkoslaviet, Østrig, Holland, Polen og Danmark gav udstillingen et indtryk af, hvordan livet formede sig i ghettoen Theresienstadt for de ca. 11.000 børn. Udstillingen er fremstillet af Studienkreis Deutscher Widerstand.

Forskning, faglige relationer og foredrag

Ikke mindst på baggrund af økonomisk støtte fra Frihedsmuseets Venners Fond kunne museet i 2002 fortsætte den systematiske fotokopiering af Frøslevlejrens tyske kommandantskabs arkiv. Dette arkiv, som blev lokaliseret af museumsinspektøren mod slutningen af 2001, udgør en vigtig kilde-fond i to henseender: For det første, fordi det er meget nyttigt ved de hyppige forespørgsler af personmæssig karakter, som museet modtager. For det andet, vil dette arkiv komme til at udgøre en hovedkilde til den fremstilling om de tyske politilejre i Horserød og Frøslev, som museumsinspektøren arbejder på. Inspektøren har kort præsenteret dette arkiv i *Sønderjysk Månedsskrift nr. 1/2 2002*

Inspektøren deltog også i 2002 i arbejdet med at udgive en større kildesamling til belysning af mindretallenes forhold nord og syd for grænsen i årene 1933-45. I dette arbejde, som skred planmæssigt frem i 2002, deltager både tyske og danske historikere.

Inspektøren deltog videre i en række møder med henblik på en mulig bogmæssig markering i 2005 af 50-året for København-Bonn erklæringerne. Koordinator for dette projekt er Institut for Grænseregionsforskning i Aabenraa.

Inspektøren fortsatte sit arbejde i den tysk/danske arbejdsgruppe *Harreslee- Bahnhof*, hvis formål er at fastholde og synliggøre deportationerne fra Frøslevlejren over banegården i Harreslev umiddelbart syd for grænsen. Inspektøren skrev i 2002 en bog om emnet (se nedenfor) og anser hermed sin formelle deltagelse i arbejdsgruppen for afsluttet.

I forlængelse af deltagelsen i *Harreslee-Bahnhof* påtog inspektøren sig endvidere en oversættelse fra tysk til engelsk af et 48 sider langt udstillingskatalog fra museet i Ladelund (som var en udekommando under Kz-Neuen-gamme, umiddelbart syd for den dansk/tyske grænse). Inspektøren deltog også i 2002 i andre lokale, faglige

sammenhænge: dels i det såkaldte *Historikerforum*, hvor landsdelens faghistorikere fra arkiv- universitets- og museumsverden deltager. Museet er fuldgyldigt medlem af Amtsmuseumsrådet, og også i 2002 deltog inspektøren i de månedlige møder i amtsmuseumsrådets *forretningsudvalg*, hvor museumslederne og Amtets Kultursekretariat drøfter og koordinerer museumsdriften i Sønderjyllands Amt.

Det frodige lokale, historiske miljø udmøntede sig bl.a. i en selvstændig Sønderjyllands-stand på bogmessen i Forum i 2002. Museet leverede to bogudgivelser til denne stand.

Museets og inspektørens relationer til øvrige dele af det faglige miljø i Danmark blev vedligeholdt og styrket i 2002, først og fremmest ved inspektørens deltagelse i og bidrag til det nye store besættelsestidsleksikon fra Gad (se nedenfor). Inspektøren indtrådte endvidere i 2002 i universitets-censorkorpset.

Museets forbindelse til museet i den tidligere Falstadlejr ved Trondheim i Norge blev også styrket i 2002, da direktøren og to inspektører fra dette museum i juni af lagde Frøslevlejrens Museum et besøg. Det norske museum/menneskerettighedscenter er under opbygning og forsøgte at hente inspiration i Frøslevlejren samt i nogle lejr-museer i Tyskland.

Museumsinspektøren har i 2002 holdt 7 foredrag i faglige og folkelige sammenhænge. Derudover medvirkede han i marts i en portræt- radioudsendelse *Stafetten*, hvor han dels berettede om sit virke som leder af Frøslevlejrens Museum, dels om Frøslevlejren som nationalt mindesmærke.

Publiceringer

Museumsinspektør Henrik Skov Kristensen fik i 2002 udgivet følgende:

Eine Station auf dem Weg in die Hölle. Harrislee Bahnhof und die Deportation dänischer Gefangener aus Frøslev in deutsche Konzentrationslager.

En station på vej til helvede. Harreslev banegård og deportationen af danske fanger fra Frøslev til tyske koncentrationslejre. 156 sider dansk/tysk. Flensborg/Aabenraa 2002.

12 artikler til *Gads leksikon om dansk besættelsestid 1940-45*. Kbh. 2002.

”Jernbanesabotagen i Sønderjylland” i Axel Johnsen og Birgitte Thomsen (red): *19 myter i Sønderjyllands historie*. Historisk Samfund for Sønderjylland 2002.

”Træk af Frøslevlejrens kulturhistorie 1944-2001”, s. 81-101 i *Sønderjyske Museer* 2001. Museumsrådet for Sønderjyllands Amt 2002.

”British Air Raids in Denmark during World War II”, s. 311-343 i Jørgen Sevaldsen, Bo Bjørke and Claus Bjørn (ed.): *Britain and Denmark: Political, Economic and Cultural Relations in the 19th and 20th Centuries*. Museum Tusulanum 2002.

”Carl Warncke: De kirkelige forhold i Ullerup under Besættelsen 1940-45”, s. 199-226 i *Sønderjyske Årbøger* 2002. Historisk Samfund for Sønderjylland 2002.

”Frøslevlejren: Fangelejr, museum, mindesmærke, efterskole og Foreningen af Danske Eksportvognmænd” i *Modstandskampen 1940-45* nr. 2, 3 og 4 2002. (artiklen, som er en forelæsning HSK holdt på Odense Universitet, har tidligere været publiceret i *Sønderjysk Almanak* 2002)

Desuden har han leveret anmeldelser til *Sønderjysk Månedsskrift* og *Sønderjyske Årbøger*.

Den Nationale mindepark i Frøslevlejren

Arbejdet med at etablere den såkaldte nationale mindepark i Frøslevlejren, som er besluttet af Folketinget, fortsatte planmæssigt i 2002. Museumsinspektøren deltager i dette arbejde via den såkaldte teknikergruppe, hvor han repræsenterer Kulturministeriet/Nationalmuseet. Senest er den tidligere skiltning i lejren blevet erstattet med Skov- og Naturstyrelsens (lodsejerne) standard-skilteprogram, og i vinteren 2002-2003 følger de sidste træfældninger og barakmarkeringer i fangeområdet. Museet er ovenud tilfredse med det hidtidige resultat, idet lejrområdet i stigende grad fremtræder værdigt og autentisk.

Personale

I 2002 blev Ole Thomasen fastansat som museumsassistent. Ole Thomasen har i tre år været tilknyttet museet via diverse job-træningsordninger. Ansættelsen finansieres af staten med 100.000 kr. (seniorordning), øget entré-indtægt på 75.000 kr. og øgede tilskud fra driftsparterne Nationalmuseet, Sønderjyllands Amt og Bov Kommune med i alt 50.000 kr. Til gengæld er overassistent Lis Mågård gået ned fra 25 til 20 timer i ugen.

FN Museet

af Per Kofoed

I vore visioner, som vi udgav i 2001, beskrev vi, hvordan vi ønskede at drive dette private, militære museum. Vi ønsker i fremtiden at vise den danske indsats ved at dokumentere først og fremmest dagligdagen for personalet, hvordan var det at være i områderne og i lejrene, hvordan blev tjenesten gennemført og hvordan var det at være i tjeneste langt hjemmefra.

Dernæst ønsker vi at fortælle den mere politiske side af sagen. Hvad var grunden til at vi skulle af sted, hvad skete der i områderne medens vi var der og hvad skete der efter at de danske enheder var trukket hjem.

Sæson 2002

Det har været den bedste sæson i mange år. Mere end 5.000 gæster har besøgt museet. Ikke mindst har museet haft mange gamle Tysklands-veteraner og deres familier på besøg. De ca. 50.000 brigade- og kommandosoldater fik aldrig etableret deres egen soldaterforening, og mange af dem savner noget at være fælles om.

Det kan de nu finde på FN Museet.

Markedsføring

Den, der lever stille, lever bedst, siger man. Men det passer ikke på et museum som FN Museet. Her gælder det i høj grad om at gøre opmærksom på sin eksistens, hvis man vil have gæster. Og det vil vi meget gerne!

I starten af året sendte museet i samarbejde med amtets kultursekretariat ca. 3.000 helt nyproducerede brochurer ud til samtlige turistkontorer og campingpladser i hele landet, og vi har gennem hele sæsonen været optaget i de store dagblades oversigter over særudstillinger.

Samtidig har der været meget stor interesse omkring uniformsudstillingen og filmen med patruljekørsel gennem Kosovo.

Det har resulteret i et besøg, som ligger langt over sidste års. Det beviser den gamle sandhed om, at et museum ikke må blive statisk i sine udstillinger, formidling af mu-

seets budskab skal ske gennem forandringer, så fokus hele tiden kan sættes på mange af de spændende sider, som Danmarks internationale engagement viser.

Det gør det til en glæde at arbejde med disse ting!

Logistik

Hvordan bærer man sig i 2002 ad med at forsyne de mange mennesker, som dagligt tæller ca. 2.000 personer rundt i verden på forskellige missioner i FN, NATO, OSCE eller EU?

Det ønsker museet at kunne svare på og dokumentere. Til daglig viser museet hvordan der ser ud i lejrene. Vi arbejder i denne vinter på at bygge næste særudstilling op. Den vil dreje sig om Danmarks nyeste regiment, DANILOG i Vordingborg, som står for planlægning og gennemførelse af den logistiske indsats for at tjenesten kan udføres på bedste vis.

Det er store mængder, der er tale om, og museet vil i den nye sæson vise alt dette i samarbejde med det personale i Vordingborg, som er ansvarlige for denne vigtige del af den internationale tjeneste.

Haderslev Museum, Ehlers-samlingen, Slesvigske Vognsamling, Museet i Hjemsted Oldtidspark, Konserveringsværkstedet i Gram

af Orla Madsen

2002 blev på mange måder prøvelsernes år for amtets arkæologiske museum. En ny museumslov gav hele året en del ekstra arbejde i forbindelse med administrationen og varetagelsen af udgravningsvirksomheden. Loven er på mange måder ændret og strammet op. Der er i høj grad tale om klare forbedringer i forhold til tidligere men også om langt tungere administrative gange, som har skullet indkøres på museet.

De nye finansieringsformer, hvor bygherren - uanset om denne er privat eller offentlig - skal betale for undersøgelserne, gav en masse skriveri i aviserne, og vi brugte megen tid på at forklare, hvordan tingene egentlig hang sammen. Først fra 2003 gælder loven dog helt, hvad finansieringsformerne angår. Til overordnet at administrere loven har kulturministeren oprettet en ny styrelse med navnet Kulturarvstyrelsen. I denne styrelse har man samlet det gamle Statens Museumsnavn, Rigsantikvarens Sekretariat og fra Skov- og Naturstyrelsen det tidligere fredningskontor, således at såvel de fredede som de ikke fredede fortidsminder, og i øvrigt alt statsligt vedrørende museerne, nu administreres fra samme styrelse under samme ministerium. Det er både logisk og fornuftigt, men det har selvfølgelig betydet, at styrelsen, som jo altså er ganske ny og samlet af kontorer fra flere ministerier, har skullet have tid til at finde sine ben. Det har ikke gjort administrationen lettere, så 2002 har været et mærkeligt prøveår for både de arkæologiske museer og for styrelsen. Vi begyndte året med at få aftaler på plads med kommuneforeningen for Sønderjylland og Bygningsinspektørforeningen. Ifølge den nye lov skal kommunerne sende planmateriale, byggetilladelser o.s.v. til udtalelse på museerne. Her skal faste retningslinier følges. I samme ombering fik amtsmuseumsrådet fremstillet en folder, som

handler om den nye lov, og hvordan den i praksis fungerer. Folderen vedlægges byggetilladelser m.v., når disse sendes fra kommunerne. Det er samtidig aftalt med kommunerne, at alle planer sendes til Haderslev Museum. Langt hovedparten omfatter arkæologi, men der er også en del planer som berører naturhistoriske og nyere tids interesser. Disse planer postes fra os videre til de øvrige museer i Sønderjyllands amt.

Sidst på året syntes vi selv, at vi var ved at have fod på administrationsgange o.s.v. Den ny lov betyder utrolig meget ekstraarbejde i den arkæologiske afdeling, således at de to faste inspektører, som til daglig forestår denne administration (Lennart S. Madsen og Per Ethelberg), har fået mere end rigeligt at se til. Deres arbejdstid er stort set fyldt ud med administrationen af nødudgravningsarkæologien. Også i felten er der blevet betydeligt mere at lave. Vi har næppe nogensinde tidligere prøvgravet så mange steder i Sønderjylland som i 2002. Det har selvfølgelig belastet både vore medarbejderressourcer og museets økonomi. Omvendt - og det er jo det gode ved det hele - er der næppe tvivl om, at vi med den nye lov "fanger" flere arkæologiske lokaliteter end tidligere. I 2003 implementeres loven helt og fuldt, således at det bliver bygherren, der - når byggegrundene er over 5000 m² - skal betale for såvel forundersøgelser, som de arkæologiske undersøgelser. Landmændene er - forudsat de ikke væsentligt ændrer deres dyrkningsmetoder - fortsat fritaget for at skulle betale for arkæologien.

Ellers var 2002 som de tidligere år et meget travlt, men også meget spændende år for Haderslev Museum. I ledelsen af museet vendte vi 1. februar tilbage til så at sige normaltstanden, idet Orla Madsen vendte hjem efter 8 måneders konstituering på Museet på Sønderborg Slot. Mu-

seet blev i konstitutionsperioden drevet og passet perfekt, så der er al mulig ros til alle medarbejderne med Lennart S. Madsen i spidsen for veludført dåd også i denne periode.

Slesvigske Vognsamling:

Slesvigske Vognsamling åbnedes under stor festivitas d. 1/6 2002. Vi havde en flot og festlig dag, der indledtes med reception på Haderslev Rådhus, og herfra transporteredes en stor del af gæsterne med hestevogn gennem byen ledet af garderhusarer og en vogn fra de kongelige stalde. Slesvigske Køreselskab havde sørget for transporten i hestevogne mellem Haderslev Rådhus og Vognsamlingen i Schaumanns Klædefabrik, hvor vognsamlingen af formanden for den selvejende institution, som siden 1991 havde stået for samlingen, K. M. Laursen, blev overdraget til Haderslev Museum. I Schaumanns Klædefabrik har vi indrettet et spændende museum med vognene i centrum. Emner som vognhistorien fra de første hjul til den mest moderne maratovogn bliver gennemgået ved plancher og udstillede typevogne. I miljøer vises vogne i byen, på landet og vognfabrikkernes historie i Haderslev bliver også gennemgået i forbindelse med en genopført vognfabrik. Museet er på ca. 2000 m² og har også et stort nyindrettet vognværksted, hvor Slesvigske Vognsamlings Venner kan

Ved åbningen af Slesvigske Vognsamling den 1. juni 2002 blev en stor del af gæsterne kørt i hestevogn fra Rådhuset til Schaumanns Fabrik. Forrest red fire garderhusarer fulgt af en af de kongelige vogne.

arbejde med restaureringen af de gamle vogne - meget gerne i perioder i hvert fald - under publikums bevågenhed. Vognvennerne har her både inden og efter åbningen af museet udført et stort arbejde og også beredvilligt stillet sig til rådighed ved åbninger i week-ends og aftener.

Indretningen af vognmuseet betød, at flere medarbejdere i en længere periode var mere end fuldtidsbeskæftiget her. Udstillingsopbygningen blev dygtigt planlagt og ledet af museets håndværker Birke Nielsen sammen med Knud Fink Isaksen, Anne Marie Jacobsen, Anker Thygesen, Jørgen Andersen, Jørgen Bohnsen og Hans Peter Petersen fra museet. Museet er blevet meget rost fra både ind- og udland, så vi venter os meget af dette sted også i fremtiden.

I august hjalp Slesvigske Køreselskab med hestevognskørsel hver onsdag aften. Vi håber disse gode og hyggelige aftener kan blive en tradition i fremtiden.

Ehlers Samlingen

1. juli 2001 overtog Haderslev Museum driften af Ehlers Lertøjssamling i Slotsgade 20. Her har vi i det forløbende år ændret åbningstiden, således at de tre museer i Haderslev har nogenlunde ensartede åbningstider. Samtidig har vi indført mulighed for at købe fællesbillet med rabat på de tre museer. Ehlers Samlingens store nipsenålepude samling vistest i sommerperioden i det store særudstillingslokale på Dalgade. Her opbyggede Annali Bork, Mona Lisa Sørensen og Birgit Bork fra samlingen en meget flot udstilling med ca. 300 puder og et ganske ukendt antal nåle. Det var spændende at se næsten hele nålesamlingen i det store lokale.

I april ansatte vi Birgit Bork på samlingen. Birgit skal især arbejde her, men kan også hjælpe på Vognsamlingen og på Dalgade, når det kniber med at få tingene til at hænge sammen. Birgit er fra september også blevet week-end vagt, hvor hun afløser Else Thomsen, som efter mange år i samlingen og en efterhånden høj alder har valgt helt at gå på pension.

Sidst på året kunne Ehlers Samlingen ses i en meget rosende og stor artikel i det internationalt anerkendte tidsskrift CRAFT.

Hjemsted Oldtidspark:

I museets afdeling i Hjemsted Oldtidspark havde vi flere særudstillinger. Udstillingen om antikkens kanoner fortsattes fra sidste år, og ved siden af denne havde Parkens grønne guide lavet en særudstilling om kemi i hverdagen. I sommermånederne viste museet kunstudstillingen "Looking for the Light" v. Eskild Beck og Anita Sand, en udstilling, som var inspireret af nutidens folkevandring. Parkens nye indgangshus har betydet, at det tidligere indgangshus nu kan bruges til særudstillinger, kongresser og meget andet.

Oldtidsparken var d 4-6/4 vært ved en kongres i organisationen Archaeological Interpretation Network (AIN), hvor man diskuterede museerne og deres brugere - kender vi vore besøgende? Desuden har museets medarbejder her - Ole Nielsen - været vært ved kongressen: Ej blot til lyst. Om brug af teatrets virkemidler i museumsformidlingen.

Vores bog for børn - År og dage i Hjemsted findes nu også på tysk, forhåbentlig til glæde for alle vore tyske gæster. Indenfor området børn og unge har 2002 igen været et godt år med næsten fuld belægning i Parkens lejrskoler.

Konserveringen

Konserveringsværkstedet i Gram drives sammen med Midtsønderjyllands Museum. Igen i år er der sendt mange genstande igennem konserveringen, bl.a. store dele af Ejsbøl fundet, men også fra museets øvrige gravninger og fra nyere tids området, har værkstedet vist sin kunnen. Af de lidt mere specielle opgaver i løbet af året, var udgravningen af sønderjyllands ældste grav - en brandgrav sandsynligvis fra Kongemosekulturen (6000-5200 f.Kr.) med de brændte skeletdele af muligvis en kvinde, 10 flintflækker og en kærneøkse. Graven, som blev optaget som præparat på museets store gravning i Hammelev i 2001, vil, når museet engang får etableret en ny oldtidsudstilling kunne ses her. Det lidt usikre år omkring Midtsønderjyllands Museums fremtidige drift gjorde, at vi var lidt nervøse for, om vores velfungerende ordning om fællesdrift ville lide afsavn ved ændringerne. Alt tyder dog heldigvis på, at vi kan fortsætte som hidtil.

Arkæologi

Museet foretog ca. 80 prøvegravninger og 34 regulære udgravninger rundt omkring i amtet. Det vil her blive for omfattende at komme ind på alle undersøgelserne, men nogle skal dog nævnes:

Ved Gl. Ladegård ved Vojens udgravedes en grav med dødehus og en meget velbevaret gård. Dødehuset er af helt samme type, som de i 2000 undersøgte dødehuse ved Østergård ved Hyrup. Såvel gård som dødehus kan dateres til ældre germansk jernalder ca. 400 e.Kr. Også ved Gl. Ladegård, men dog ikke helt samme sted, undersøgte museet en tuegravplads fra tidlig førromersk jernalder (500-300 f.Kr.)

Ved Sønderborg Kommunes store industriudstyknings ved Kær udgravedes flere pladser. Særlig bemærkelsesværdig er en boplads fra yngre stenalderes tragtægerkultur (ca. 3200 f.Kr.), hvor der fandtes spor efter mindst fem huse - de hidtil ældste i Sønderjylland.

Ved Uge undersøgtes en gravhøj med tre grave og et hus fra stenalderens slutning og på toppen af Venbjerg ved Hoptrup udgravedes en stor høj med rester af et bronzesværd i en af gravene. Gravhøjen er fra ældre bronzealder (ca. 15-1300 f.Kr.) Ved Helmpolde ved Arrild færdigudgravedes en gravhøj, som oprindeligt havde været tre høje, der var bygget sammen til en høj. Det var i en af disse høje, vi i 2001 fandt to meget smukke guldørenringe.

Ved Vester Sottrup udgravedes dele af en bebyggelse fra yngre jernalder og vikingetid (7-800 e.Kr.) og et gensyningsprojekt af Jels å første ved Møjbøl til fundet af et middelalderligt vadested. Dette vil måske endda vil blive bevaret på stedet for fremtiden.

I Lønt ved Starup fortsattes i samarbejde med Sønderjyllands Amatørarkæologer undersøgelserne af den store samlingsplads fra yngre stenalder. Igen i år fremkom mange spændende fund til supplement af det næsten enorme, men utroligt vigtige materiale, som efterhånden foreligger fra denne lokalitet.

Ved Weston Tæpper i Gram udgravede vi dele af en landsby og enkelte grave fra ældre germansk jernalder. Mærkværdigvis lå bebyggelsestørene her under de dele af fabrikken, som brændte i 2001.

Også i købstæderne var der brug for arkæologerne, således i Tønder, hvor museet undersøgte velbevarede rester af en senmiddelalderlig kælder og i Haderslev, hvor et

velbevaret pottemagerværksted fra ca. 1600 blev undersøgt.

Som en ganske speciel og ikke ofte tidligere undersøgt anlægstype, udgravedes en fårefold fra 16-1700 tallet ved Galsted. Fårefolden kunne dokumenteres både ved anlæg og ved en høj koncentration af fosfat.

Nyere tid:

Ved siden af det arkæologiske ansvarsområde, har Haderslev Museum også ansvar for nyere tids kulturhistorie i Haderslev, Christiansfeld og Vojens Kommuner. Også i 2002 fik vi forærende mange spændende ting med relation til nærområdet.

Blandt disse kan nævnes en meget fin køredragt af sort stof bestående af jakke, nederdel og bluse. Ofte varer det lidt inden genstandene udstilles, men i dette tilfælde, kunne dragten øjeblikkeligt indgå i udstillingssammenhæng, idet den nu er udstillet i Slesvigske Vognsamling.

En anden spændende ting er en lille souvenir modtaget via Museet på Koldinghus. Det drejer sig om en papirrose, som i udslået tilstand er 27 cm. i diameter. På rosen er der små runde og ovale farvelagte billeder af bl.a. offentlige bygninger i Haderslev. Kuverten, som rosen ligger i, er forsynet med guldtryk: Erindring om Haderslev. Udfra de afbillede bygninger, kan souvenirens tid indsnævres ret præcist, idet Gasværket bygges i 1857 og Kløften - Pavillon på Christiansfeldvej brænder i 1863. Souveniren må således stamme fra tiden mellem 1858 og 1862.

I forbindelse med nedrivningen af Jernbanegade 2 modtog museet en række genstande med relation til Arbejdersamariterne, som havde til huse her. Det drejer sig om skilte, en bære, en bæk og en bog om førstehjælp.

Udstillinger

De fleste af museets udstillingskræfter brugtes i første halvdel af året i Slesvigske Vognsamling, men ved siden af opbygningen af denne store udstilling arrangeredes følgende udstillinger i museets særudstillingslokale. Sæsonen begyndte d. 26/1 med fotoudstillingen GOLDEN, som blev arrangeret af fotoklubben KAMA. Herefter arrangerede Haderslev Kunstforening en udstilling med maleren Bentemarie Kjeldbæk. Sommerens udstilling var kulturhistorisk og skal ses i lyset af sammenlægningen med Ehlers Lertøjssamling i 2001. Ved siden af lertøj in-

teresserede og indsamlede Louis Ehlers flere andre effekter bl.a. nipsenålepuder. Mange af disse kan ses i Samlingen i dag, men endnu flere er pakket bort på magasiner, i skuffer og i skabe. Vi valgte i sommeren at vise de fleste af puderne her på museet - i alt ca. 300 puder med et ukendt - men meget stort antal nipsenåle - og at fortælle historien om nålene. Udstillingen blev velbesøgt og mangen kvindelig gæst - sådan lidt op i årene - kunne ikke genkende til flere af typerne.

Efter denne udstilling fulgte to kunststillinger - en med Haderslev maleren Nis Schmidts tegninger og malerier og en maleri- og skulpturudstilling af Baukje Zijlastra og Erik Graeser, begge arrangeret af Haderslev Kunstforening. Traditionen tro fulgte vi igen nissens liv i december måned. I år handlede det om nissernes mere kulturelle liv - de var nemlig i teatret.

D. 8/12 arrangerede Sønderjyllands Amatørarkæologer et stort søndagsmøde for danske og nordtyske amatørarkæologer. Næsten 100 mennesker mødte frem til en spændende dag om ældre stenalders ældste periode: senpalæolitikum. Der blev holdt mange rigtig spændende indlæg fra både dansk og tysk side. I forbindelse med træffet havde amatørarkæologerne arrangeret en særudstilling med gode fund. Dagen sluttede af med et udgravningsbesøg i Lønt.

Forskning

Hvert år forskes der mere eller mindre intenst på museet. Meget af denne forskning finder sted i det daglige arbejde, vel egentlig uden at man bemærker det, medens andre projekter er mere længere varende og mere specifikt rettede mod definerede problemstillinger. I 1999-2000 foretog vi omfattende undersøgelser i krigsbytteofferfundet i Ejsbøl Mose. Civilingeniør Arne Jouttijärvi har her lavet metalanalyser, dels for at undersøge bevaringsgraden på metaloldsagerne, dels m.h.p. metallurgiske undersøgelser. Det viste sig, at legeringen i bl.a. en del bronzebeslag kunne fastlægges ganske nøje. Dette førte til et forskningsprojekt delvist finansieret af Kulturarvstyrelsen, m.h.p. at undersøge genstandenes kemiske sammensætning. Man har helt bevidst udvalgt forskellige legeringer, for at styrke farvespillet i nogle af disse genstande, hvilket i sig selv er interessant. Endnu mere interessant er det imidlertid, at det ved metalanalyserne muligvis kan lyk-

kes at koble enkeltdele sammen. Det gælder halve og hele beslag fra forskellige steder i mosen, som antagelig vil kunne kobles sammen til stykker af samme produktion. Bedre bevis for samtidighed, og at krigsbytteofrene dermed repræsenterer store enkeltneklægninger, kan man vist ikke få. På sigt vil analyserne, hvis andre offerfund også inddrages, måske kunne berette meget nærværende krigshistorie, f.eks. give et fingerpeg om, det er de samme hære, der har angrebet Jylland her i den første halvdel af 1. årtusinde e.Kr., eller om man kom vidt forskellige steder fra.

Stine Wiell fortsatte sin forskning i arkæologiens historie. Indtil 1/7 2002 var projektet finansieret af forsknings-

rådet. Herefter er forskningen blevet finansieret af andre fondsmidler samt Haderslev Museum.

Arbejdet med den sønderjyske landbrugshistorie har præget året. I 2000 udgav vi sammen med Historisk samfund for Sønderjylland bindet om sten- og bronzealder. Så var meningen at bindet om jernalder, vikingetid og middelalder skulle komme i 2001 eller begyndelsen af 2002. Det nåede vi ej primært fordi værkets to redaktører fik andre opgaver henholdsvis på Haderslev Museum og på Museet på Sønderborg Slot. Ved udgangen af 2002 lå manuskripterne dog opsat med illustrationer o.s.v., så nu lyser det også for det næste bind i rækken.

Hjemmeværnsmuseet

af Niels Flemming Jöhncke

Året 2002 blev for Hjemmeværnsmuseet det sidste år for den jubilæumsudstilling, som blev åbnet i 1999 af Hendes Majestæt Dronningen, og som løbende er blevet opdateret. Samtidigt havde museet den glæde at lægge hus til Marinehjemmeværnets Jubilæumsudstilling på dens rundtur i landet. I skrivende stund er de hidtidige to udstillinger, Hjemmeværnets Historiske Udstilling og Brigade-samlingen, blevet taget ned, og hele udstillingsbygningen er ved at blive klargjort til de to nye udstillinger, som åbnes primo marts 2003. Men herom senere.

2002 var også året, hvor initiativtageren til museet og den hidtidige formand, oberst Jørgen Frederik Edeling, af helbredsmæssige grunde valgte at træde tilbage fra formandsposten. Alle med blot et perifert kendskab til Hjemmeværnsmuseet vil vide, at det ikke er muligt for nogen at løfte denne opgave på samme måde som oberst Edeling. For mig har det derfor været en glæde og en meget stor hjælp at mærke, at der er en vid kreds af personer, som aktivt vil medvirke til bevare og udbygge Hjemmeværnsmuseet. I det hele taget er jeg blevet særdeles imponeret over det engagement, som alle de frivillige, som holder museet i gang, udfolder. Det gælder både alle dem, der virker som kustoder året igennem, og de mange, som hver anden onsdag er travlt beskæftiget med at registrere alle museets effekter. Senest har det været en fornøjelse at se, hvordan frivillige fra hele landet har været med til at forberede lokalerne til de nye udstillinger.

I 2002 skiftede også Hjemmeværnsmuseets Præsidium formand, idet hofmarskal Søren Haslund-Christensen havde ønsket at blive afløst. Museet er hofmarskallen megen tak skyldig for hans aktive medleven og de mange tjenester, han har ydet. Efter drøftelse med Hjemmeværnsledelsen blev det besluttet at knytte formandsskabet for præsidiets funktioner som Kommitteret for Hjemmeværnet, idet det er Den Kommitterede, der i Hjemmeværnsledelsen er særligt ansvarlig for det historiske arbejde i Hjemmeværnet. Erling Christensens overtagelse af

hvervet blev markeret ved et kontaktarrangement i Søgårdlejren den 30. juni, som Lokalforsvarsregion Fyn, Syd- og Sønderjylland afholdt.

Om den kommende nye udstilling blot dette: Den bærende idé i udstillingen er at beskrive Hjemmeværnets udvikling set i forhold til den omgivende verden. Udstillingen er opdelt i fire epoker således: 1. epoke er 40'erne med Hjemmeværnets oprettelse, 2. epoke er 50'erne med velstand og fremgang, 3. epoke er 60'-, 70'- og 80'erne med den kolde krig, og 4. epoke dækker 90'erne og fremtiden. Rummæssigt er udstillingen opdelt tilsvarende, og i et lille separat rum kaldet en "tids-maskine" vil den besøgende blive indført i den pågældende periode gennem en beskrivelse af karakteristiske og tidstypiske begivenheder og ting, bl.a. ved audio-visuelle virkemidler. Den ændrede ruminddeling har også gjort det muligt at udvide Brigadesamlingens areal til det dobbelte, så også denne udstilling vil fremtræde i ny udformning. Vi har alle store forventninger til de nye udstillinger og glæder os til at præsentere dem i den kommende sæson.

Vort gode samarbejde med Hjemmeværnsdistrikt Sønderjylland i Søgårdlejren har bl.a. medført, at vi nu kan gå i gang med at indrette et decideret bibliotek knyttet til museet, idet vi har fået rådighed over et større lokale i barak 81 uden for lejren. Arbejdsvilkårene for vore "onsdagsfrivillige" bliver derved meget bedre, idet registrering af alle de skriftlige effekter kan ske her. Og med hensyn til registrering foregår det nu over hele Hjemmeværnet efter et system, som der om kort tid vil være almen adgang til gennem Hjemmeværnets internetportal. Det er således besluttet at forlade Dansk Museums Indeks, som vi ellers anvendte ved museet og enkelte andre steder.

Alt i alt finder jeg, at der er et godt grundlag for det fremtidige arbejde, og jeg forventer, at besøgstallet i 2003 – når kendskabet til den nye udstilling når ud i krogene – igen vil runde de 25.000 og dermed gå op fra de ca. 23.000 i 2002.

Midtsønderjyllands Museum

af Flemming Roth

I en officiel pressemeddelelse fra Sønderjyllands Amt den 15. marts blev det meddelt:

... "Der er også planer om, at amtet trækker sig ud af Aabenraa Museum og Midtsønderjyllands Museum i Gram. En del af aktiviteterne på museerne i Gram og Aabenraa overflyttes til henholdsvis Haderslev Museum og Museet på Sønderborg Slot. Det gælder eksempelvis lergraven i Gram. De fire kommuner, der i dag er involveret i driften af de to museer, vil få tilbud om selv at overtage driften".

Udmeldingen fra amtet kom uden forudgående kontakt til museet, og den satte naturligvis dagsordenen for den efterfølgende periode. Frustrationerne hos museets personale var synlige. Hvad ville udmeldingen fra amtet betyde for museet, der for kort tid siden havde fejret sit 25-års jubilæum? Var vi alle på vej mod en afskedigelse? Og hvorfor var der, blot et år tidligere, blevet udarbejdet seriøse planer for et nyt stort museum ude ved lergraven?

Mange måneders sortsyn blev dog sidst på året afløst af mere fremadrettede og optimistiske tanker, i hvert fald hos den del af personalet der kan fortsætte sit arbejde ved museet, når nedskæringerne er trådt i kraft. Kommunerne Gram, Rødding og Nørre Rangstrup besluttede nemlig sidst på året, at de gerne ville stå som kommende driftsherrer for museet, selvom dette vil betyde en øget udgift for dem. Aftalen der nu er indgået mellem kommunerne og amtet indebærer, at museet fraflytter slottet inden udgangen af 2004, at man bygger et mindre museum i tilknytning til Lergravshuset ved lergraven, at amtets tilskud falder betragteligt, og at kommunernes stiger. Fra 1. januar 2005 vil museet være kommunalt drevet. Fraflytningen af slottet skyldes primært de meget store vedligeholdelses og varme udgifter, der er forbundet med at bebo dette, men også at det er mindre egnet til udstilling af store naturhistoriske genstande.

Museets fastansatte personale, der fra 2004 vil bestå af en museumsrådgiver, en konservator, en kustode og en museumsinspektør, ser nu frem til at kunne opbygge spændende nye udstillinger omkring de unikke fossile fund, der er gjort i Gram Lergrav; og vi ser frem til, at dette kan ske i moderne og velindrettede lokaler beregnet til dette. Midlerne til det nye museum kommer fra Brødrene Hartmanns Fond, der velvilligt har stillet én million kroner til rådighed for projektet, Gram Kommune, Sønderjyllands Amt, og EU.

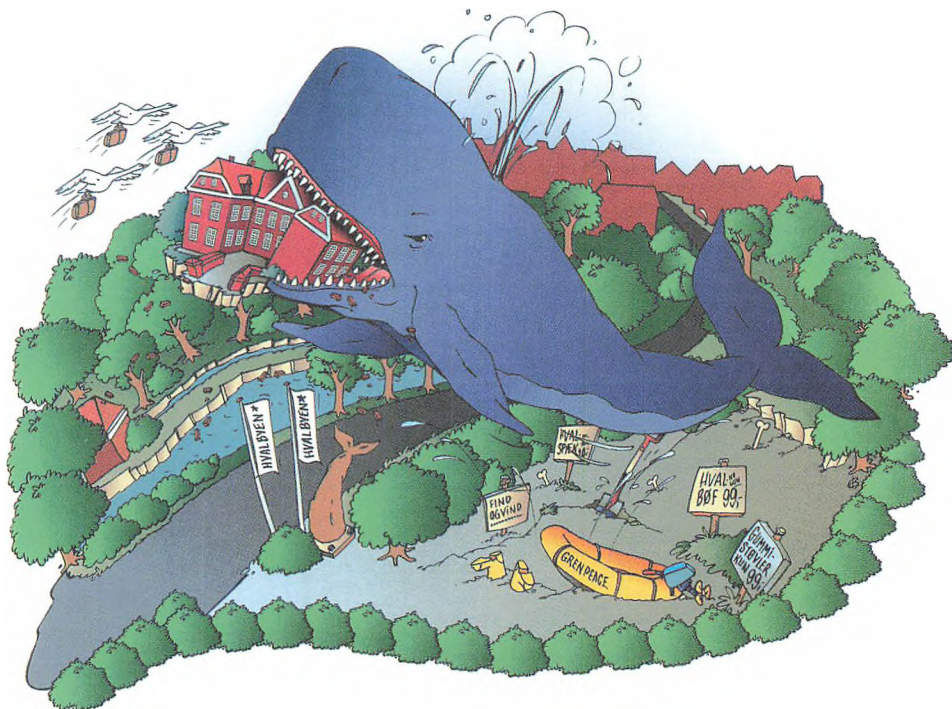
Museets store forskningsprojekt hvori deltager forskere fra seks lande fortsatte i løbet af året, og de første fem artikler om Gram Leret og dets fossiler er nu skrevet. I én artikel gennemgås de geologiske forhold i lergraven, i en anden er det de palæomagnetiske forhold i leret, ud fra hvilke man bl.a. kan sige noget om lerets aflejringshastighed, der er undersøgt. Den 3. artikel beskriver og afbilder samtlige de 142 arter af snegle og muslinger, der er fundet. Den 4. artikel har slået fast, at vi har hele seks forskellige arter af krabber i leret, og den 5. artikel omhandler den ene art af søpindsvin, der kendes fra det. Det forventes, at den første af de tre bøger der er planlagt udgivet, udkommer i 2003. De nye forskningsresultater er en kærdommen gave til de kommende udstillinger.

Museets adjungerede seniorforsker, lektor Ella Hoch, har fortsat sin forskning på flere af hvalfundene fra Gram Lergrav, og ph.d. studerende Mette Elstrup Steeman er ved at færdiggøre sin afhandling om et af lergravens hvalfund.

Cand.scient. Bent Lindow, der tidligere har været specialestuderende på museet, har fra 1. juli og resten af året vikarieret i stillingen som naturvejleder, og har sammen med Ella Hoch arrangeret et seminar om fossile hvaler for et hold studerende fra Odense-afdelingen af Syddansk Universitet. Naturvejleder Tove Stockmarr har i sidste halvår haft orlov fra det normale museumsarbejde, og har i stedet, på museet, arbejdet for Nationalkomiteen for

“Gram-hvalen har vokset sig så stor og dyr at huse, at Gram Slot ikke længere skønnes egnet til at rumme det geologiske museum. Nu sluger hvalen sin egen mor, og vil bygge en ny rede i familiegravstedet i lergraven blandt fortidens fossiler. Her er der gjort mange fund, men endnu ikke de fornødne millioner til det nye museum”.

Tegning af Charlotte Bruun Petersen i æ Rummelpot 2002.

Geologi med udarbejdelse af en netbaseret guide over vigtige geologiske lokaliteter i Danmark. Det har været forventet og forudsat, at Tove Stockmarr, der har været ansat på museet i seks år, skulle fastansættes fra 2003, men på grund af amtets besparelseskra- v nedlægges stillingen.

På den formidlingsmæssige front har året været travlt. I februar åbnede en udstilling med billeder af den tyske kunstner Hanne Elf, der udstillede første gang på museet for 17 år siden. Siden da har hun vist sine værker i en række europæiske lande. I april åbnede en anden meget spændende kunstudstilling. Kunstneren var Abby Leigh, der bor i New York og har værksted i Frankrig. Abby Leigh havde specielt tilpasset udstillingen til museets naturhistoriske arbejdsområde, men i øvrigt arbejder hun især med studier af naturen, og mange af hendes billeder viser meget farvestrålende og sensuelle frugter og blomster. Midt i udstillingslokalet havde hun placeret et drivhus, hvori der var lagt rullegræs og fossile fisk.

I maj måned vistes museets egen udstillingen: ”Hvad er sten i grunden?”. Her vistes en kalejdoskopisk samling af sten af alle typer: Strandsten, gruttesten, granitsten,

hinkesten, nyresten, gravsten og mange andre, og der var opstillet en række mikroskoper, der kunne benyttes til studie af disse. Denne udstilling blev i oktober afløst af en udstilling med keramik og maleri. Keramikeren var Kirsten Holm der, som Abby Leigh, lader sig inspirere af naturen. Mange af hendes arbejder gengiver fossiler og sten, og ikke sjældent er det rigtige fossiler, der udgør krukernes låg. Meget smukke billeder af kunstneren Jaqueline Harkink, især fra Italien, sekunderede på bedste vis keramikken.

Efter denne udstilling afholdtes den traditionelle adventskoncert, hvor Kirsten Elbrønd sang og Martin Strange spillede lut. Adventskoncerten blev efterfulgt af julestuearrangementer for skoler og børnehaver.

Sammen med museumsforeningen, Foreningen Norden og Gram Bibliotek har museet arrangeret en række foredrag og velbesøgte svampe- og fugleture foruden udflugter til bunkerne på Rømø, til tunneldalen ved Haderslev og til Dybbøl Banke.

Museet og lergraven blev i årets løb besøgt af godt 10.000 gæster.

Skærbæk Museum

af Christine Strange

Skærbæk Museum afholdt i sæson 2002 to udstillinger.

Børn i gamle dage var en legetøjsudstilling, som løb i perioden 3. maj til 8. september og udstillingen blev åbnet med et "knald". Da Borgmester Svend Ole Gammelgård fik ordet for officiel åbningstale, sprang en af ballonerne i samme øjeblik.

Udstillingens grundstamme er en stor, privat samling tilhørende Jørgen Juelsgaard Larsen fra Roskilde. Udstillingen indholdt både ældre drenge- og pigelegetøj, så der var noget for enhver smag og også for hukommelsen for de gæster, som var lidt op i årene.

Museet havde suppleret udstillingen med en meter høj mus af Lego som Legoland venligst havde udlånt. Museet gennemførte en tegnekonkurrence, hvor børnene sammen over, skulle tegne musen og mange børn deltog. Præmierne var legetøj fra Lego, som Legoland havde sponsoreret.

Museet havde kontaktet de kommunale skoler for at forsøge at supplere udstillingen med nutidigt legetøj, som

børn i dag leger med, men desværre lykkedes det ikke at få en aftale i stand med skolerne.

De sønderjyske kvinder var en kunstudstilling, som løb i perioden 13. september til 20. oktober.

Bag navnet "De sønderjyske kvinder" gemmer sig følgende 3 kunstnere: Gretha Larsen fra Tønder, Margrethe Nielsen fra Rømø og Tove Sonnichsen fra Rejsby.

Udstillingen var meget bred, og flere af de udstillede billeder var meget inspireret af det forunderlige og smukke landskab i marsken.

Tidligere museumsleder H.E. Sørensen åbnede udstillingen.

I oktober afholdtes det traditionelle bogmarked i museet lokaler. Som altid var der stuvende fuldt på åbningsdagen, og bogsalget gav igen i år et stort overskud til Museet.

Der har været flere omrokeringer på museet i sæsonen. For at "åbne" museet er udstillingen i museets vinduer ud til Storegade blevet ændret, og der er fjernet nogle vægge, således at forbipasserende kan se ind til udstillingerne.

Museet har haft en stor fremgang i besøgstal. Besøgstallet var i år 2002 på ca. 3300, hvilket er en fremgang på ca. 17%. Det er museet naturligvis meget glad for og håber, at besøgstallet i år 2003 også vil stige.

Museets årsskrift "Fra Skærbækegnens fortid" udkom i 16. årgang. Årsskriftet havde i år titlen "Skærbæk Tæpper" og var skrevet af H.E. Sørensen. Årsskriftet er en spændende, historisk og meget informativ gennemgang af Skærbæk Tæpperne. Årsskriftet er meget læseværdigt!.

År 2002 har været det første uden H.E. Sørensen ved roret. H.E. Sørensen har lavet et forbilledligt arbejde gennem tiderne for museet og derfor har det været let for den nye leder at overtage det. Dorthe Kjær, som i en årrække har arbejdet på museet, fortsætter sit store arbejde. Det første år efter H.E. Sørensen har museet levet videre som hidtil, men nu skal museet og dets bestyrelse finde sit eget ståsted og udvikle sig. Hvordan fremtidens Skærbæk Museum bliver er svært at spå om.

Der har i år 2002 været nye tiltag som f.eks lokalhistoriske udflugter med bus, hvor der har været mange lokale deltagere. Der har bl.a. været udflugt til Vodder sogn og der er blevet afholdt byvandring i Skærbæk by og Ribe by. Der arbejdes også på et tættere samarbejde med Hjemsted Oldtidspark, for at museerne i Skærbæk Kommune kan fremstå som en helhed.

Der har i år 2002 været afholdt flere bestyrelsesmøder end normalt da bestyrelsen gerne ville igangsætte nye initiativer. Bestyrelsen består af Niels Petersen (formand), Bodil Bjerre, Bothilde Møller, Svend Oksen, Gotfred Degn, Johan Kristensen (byrådsmedlem) og Svend Ole Gammelgaard (Borgmester).

Museet på Sønderborg Slot

af Peter Dragsbo

Museet generelt

2002 var året, hvor Museet på Sønderborg Slot tog fat på et nyt kapitel af sin historie. Efter at museumsinspektør Orla Madsen, Haderslev Museum, siden 29. maj 2001 havde været konstitueret leder af museet, ansattes museumsinspektør Peter Dragsbo, Middelfart Museum, pr. 1.2. som ny museumsleder. Noget af det første, der skulle på plads, var en mere langsigtet planlægning af forskning, indsamling og udstillinger, som længe havde været savnet. Dette skete i flere etaper, idet der først til bestyrelsens godkendelse i maj blev forelagt en forsknings- og udstillingsplan, derefter i efteråret vedtoges en plan for museets øvrige drift og endelig en specificeret forskningsplan som led i 4 års-planen for 2002-06 til Kulturarvsstyrelsen. Et af hovedpunkterne var en fastlæggelse af en langsigtet plan for fornyelse af de permanente udstillinger, begyndende med en udstilling om oldtidens fund set i nationalpolitisk perspektiv, "Kampen om oldtiden", og fortsættende med åbning af nye afsnit af den permanente udstilling frem til museets 100-års jubilæum 2008.

Et andet længe næret ønske, som ser ud til at kunne opfyldes inden for de kommende 4 år, er indretning af brand- og klimasikre magasiner på museets lofter, hvorved et dyrt fjernmagasin kan spares. I skrivende stund har Slots- og Ejendomsstyrelsen, slottets forvaltningsmyndighed, bevilget 800.000 kr. til formålet i 2004-05, og Sønderjyllands Amt har sat samme projekt på investeringsplanen. Og i 2002 opfyldtes i hvert fald et længe næret ønske om et nyt og professionelt IT-netværk på museet; det har også kostet mere end 100.000 kr. Det var muligt at skaffe midlerne, fordi håndværkerstillingen havde været vakant i nogle måneder.

Forskellige samarbejdsprojekter

Danmark som industrisamfund er i fokus i disse år - bl.a. bliver industrihistorien et af Kulturarvsstyrelsens kommende satsningsområder. Gennem Cathrinesminde Teglværksmuseum har Museet på Sønderborg Slot Sønderjyl-

lands industrihistorie som sit ansvarsområde, og på denne front er der sket meget. Allerførst kunne museet åbne den nye permanente udstilling på Cathrinesminde, "Tegl i 1000 år", finansieret ved en fornem støtte fra Velux-Fonden på 1,2 mio. kr. Udstillingen omfatter, ud over en udstilling af produkter og meget illustrative og smukt udførte modeller af teglværker til forskellige tider, en skiltet produktionsrundgang fra lergrav til udskibningsbro.

I løbet af sommeren lykkedes det så at tage fat på de siden 1992 formulerede tanker om et grænseoverskridende, decentralt industrimuseum med "feltstationer" over hele den slesvigske region fra Kongeåen til Ejderen. I et samarbejde med Kulturstiftung Schleswig-Flensburg og dens leder, Dr. Matthias Schartl, lykkedes det i efteråret at få en bevilling fra Regionsrådet (udvalget for kultur, ligestilling og sprog) på 64.000 kr. til trykning af en guide til "Industrimuseum Slesvig/ Industriemuseum Schleswig". I januar 2003 er der kommet yderligere bevillinger fra Kulturarvsstyrelsen, dels 65.000 til en undersøgelse af arbejderboligernes historie i Sønderjylland 1864-1920, dels 150.000 til videreudvikling af industrimuseet og dets feltstationer med henblik på etablering af et fast samarbejde vedrørende bevarings- og formidlingstiltag, en fælles skiltning mv.

Cathrinesminde Teglværksmuseum skal være ankerpunkt på den danske side, og her er det planen at opbygge en ny permanent udstilling om sønderjysk industrihistorie, der påregnes at være færdig i 2005. Yderligere er det planen at opbygge et åbent magasin med en del af de mange genstande, indsamlet af Industrihistorisk Selskab for Sønderjylland. Denne samling vil overgå til museet.

Undersøgelser og erhvervelser

Et andet grænseoverskridende samarbejde, hvortil museet har taget initiativ, er et flerleddet projekt om 1920-grænsen: "Den dansk-tyske grænse - barriere eller bro". Her har museet indgået aftale med Institut for Grænseregionsforskning om et forskningsprojekt om de europæiske

grænsedragninger efter 1. Verdenskrig, hvor der mange steder afholdtes folkeafstemninger eller var planer derom. Endvidere er der i et samarbejde mellem museer, turistorganisationer, kommuner og andre interessenter nord og syd for grænsen udviklet en idé om en "kultursti" langs den dansk-tyske grænse, som der nu søges finansiering til. Endelig har museet taget initiativ til at samle og koordinere de forskellige forslag om et "grænsemuseum". Vi planlægger en permanent udstilling i den historiske grænsebygning fra 1956 i Kruså. Det sker i samarbejde dels med Bov Museum, dels med Kulturmiljørådet, der i flere år har fremhævet bygningens historiske værdi og derfor har rejst en fredningssag på bygningen.

I løbet af året har museumsinspektør Inge Adriansen færdiggjort sit mangeårige arbejde med "Nationale symboler i det danske rige", en undersøgelse af de nationale symbolers historie og funktioner i kongeriget, Slesvig samt de danske "bilande" Færøerne, Island og Grønland. Resultatet i form af et tobindsværk er i skrivende stund gået i trykken, og udgives i april-maj 2003 af Museum Tusulanums forlag med støtte fra mange sider. Projektet har resulteret i en tilvækst på ca. 100 arkivkasser i Historisk Arkiv. Sideløbende hermed har Inge Adriansen i samarbejde med Det kulturhistoriske Centralregister (tidligere i Nationalmuseet, i dag i Kulturarvsstyrelsen) fortsat en landsdækkende registrering af nationale mindesmærker, monumenter og mødesteder. Resultaterne vil foreligge dels i form af artikler, dels i form af et internet-tilgængeligt kulturmiljøregister, www.monument.dk, der er det første af slagsen herhjemme.

2002 var også året, hvor der kom flere resultater fra det projekt om "gårdens landskab", som museumsleder Peter Dragsbo i 1999-2001 gennemførte i samarbejde med museumsinspektør Helle Ravn, Langelands Museum. Den 2. oktober blev projektets hovedudgivelse, bogen "Jeg en gård mig bygge vil - der skal være have til", genudgivet med støtte fra Kulturarvsstyrelsen og en række fonde - og 30. november kunne undersøgelsen af gårde og haver på Als præsenteres i form af bogen "Taks og trempel", udgivet af Museet på Sønderborg Slot og Historisk Samfund for Als og Sundeved.

Endvidere har museet som forberedelse af en revideret Christian den Anden-udstilling igangsat et projekt med oversættelse og bearbejdelse af de på middelalder-plat-

tysk skrevne lensregnskaber, der i detaljer beskriver Kongens ophold på slottet. Desuden forberedes et undervisningsmateriale i samarbejde med Sønderborg Statsskole. Og endelig har museet planer sammen med slotsgartneren i Gråsten at rekonstruere Christian den Andens have ved slottet ud fra lensregnskabernes oplysninger.

Af andre aktiviteter kan nævnes, at museet har fortsat arbejdet med den sønderjyske skolehistorie, bl.a. med udarbejdelse af en rapport om bevaringsværdige skolebygninger i Vojens kommune sammen med Kulturmiljørådet. Endvidere har Inge Adriansen for Skov- og Naturstyrelsen afsluttet et flerårigt følgegrupperarbejde om modeller for planlægning i gamle bydele, in casu Solo-fabrikken i Sønderborg. I den afsluttende evalueringsrapport pegede Inge Adriansen både på positive og negative erfaringer fra de mange års diskussioner og forskellige former for borgerinddragelse. I det hele taget har museet i 2002 fået et øget arbejde med kulturmiljø og bevaringsinteresser i de seks kommuner på Als og Sundeved. Museet modtager her lokalplaner og nedrivningstilladelser, og er i den forbindelse gået ind i både store og små sager samt etableret et fast samarbejde med flere af de kommunale tekniske forvaltninger. Endelig har Peter Dragsbo for Kulturarvsstyrelsen udarbejdet en rapport om landbrugsbyggeri i Sønderjylland i perioden 1850-1950.

Året har også budt på spændende nyerhvervelser. Bl.a. kunne museet med støtte fra Kulturarvsstyrelsen købe en såkaldt begravelsesdaler, præget i Sønderborg ved hertug Alexanders død i 1627. At udstede mindemønter af denne art er en særlig fyrstelig tradition, som også hertug Hans benyttede. Med en flot støtte på 50.000 kr. fra Fabrikant Mads Clausens Fond kunne museet desuden købe Alfred V. Jensens maleri fra 1920 "Flaget hejses på Dybbøl" samt et spændende og provokerende værk af professor Claus Carstensen, der belyste hans opvækst i Sønderborg i 1960'erne. Desuden støttede fondsbevillingen det førnævnte arbejde om Christian den Andens ophold i Sønderborg. Til Cathrinesminde skænkede Fabrikant Mads Clausens Fond 15.000 kr. til køb af Viggo Kragh-Hansenværker med teglværksmotiver samt trykning af en folder for Cathrinesminde Teglværksmuseum.

Udstillinger og formidling

Årets store udstillingsprojekt handlede om dansk og søn-

derjysk identitet, begreber som har været flittigt brugt i debatten i de seneste år både på landsplan og i Sønderjylland. Museet på Sønderborg Slot valgte at igangsætte en flerleddet kampagne. Først udvalgte 100 af de cirka 500 bidrag, der var indkommet i 2001 til Nationalmuseet og dagbladet Politikens konkurrence om "Mit Danmark". Særudstillingen "Danmarksbilleder" åbnede på Sønderborg Slot 24. maj, og her blev for første gang vist et bredt udvalg af de mange forskellige opfattelser af det typisk danske. Ved åbningen talte redaktør Tøger Seidenfaden fra Politiken og Sønderjysk Pige kor underholdt. Bagefter inviterede museet en række markante sønderjyder og tilflyttere til at give deres bud på det typisk sønderjyske ved at pege på karakteristiske ting, personer, bygninger, landskaber osv. De blev præsenteret den 20. juni, og ved samme lejlighed udskrev museet en offentlig konkurrence om de bedste "Sønderjyllandsbilleder". Initiativet, der blev rundhåndet sponsoreret af Sydbank og JyskeVestkysten, blev en stor succes. Der indkom mange gode og spændende bidrag. Vinderne blev præsenteret 12. september ved en festlig aften med bl.a. sønderjyske sange af "Vos" pigerne. Og som logo for "Danmarksbilleder - Sønderjyllandsbilleder" valgtes et værk med "Sønderjyske Ikoner" af Haderslev-kunstneren Lillian Martinusen, der sammen med flere andre eksempler på nutidig kunst med brug af nationale myter blev indkøbt for en bevilling fra Kulturarvsstyrelsen. Hele forløbet har givet museet ny viden og et værdifuldt materiale omkring det altid aktuelle tema national og regional identitet - og det hele gav så meget blod på tanden, at museet i februar 2003 udskrev en ny konkurrence om landsdelen i fremtiden: "Sønderjylland om 25 år".

I foråret præsenterede museet derudover en række spændende særudstillinger, heriblandt "Stærke kvinder" - en præsentation af en række flygtningeskæbner, indsamlet af etnolog og projektleder ved Red Barnet, Charlotte Bøgh, hvortil museet supplerede med en række gribende sønderjyske kvindeskæbner. Samtidig vist udstillingen "Embroidery Mail", hvor to kvinder - en dansker og en amerikaner - viste resultatet af flere års korrespondance i form af små broderier i enestående fantasifuld variation. I december 2002 åbnede museet inden for en uge tre forskellige udstillinger: "Netmasker", en præsentation af moderne dansk strik, en særudstilling af Sven Havsteen-Mikkelsen litografier, udlånt fra Museerne i Ærøskøbing kom-

mune, samt udstillingen "Røde faner og socialistiske skrifter", der viste en fornem gave til museet, bestående af indholdet af et af Danmarks ældste arbejderbiblioteker, oprettet allerede i den tyske tid i arbejderbevægelsens forsamlingsbygning i Bjerggade.

Traditionen tro har museet også gennemført en lang række andre former for formidling. På museets fødselsdag 8. marts var der rundvisninger i magasinerne, orgelkoncert, børnerum samt indsamling af genstande fra de sidste 50 år. I den første uge af sommerferien afholdt museet igen en række magasin-omvisninger, byvandring samt vaske- og tekstildemonstrationer. Ligeledes har der i årets løb været byvandring og museumsomvisninger for JyskeVestkystens læsere, og der var hver gang fuldt hus. Sommeren igennem har der også været afholdt 11 koncerter på Dronning Dorotheas orgel (støttet af Amtsmusikrådet og Sønderborg kommune). Af andre musikbegivenheder kan bl.a. nævnes en operaaften med italienske stykker 26. oktober. Endelig var der 16. august den årlige "kulturnat", hvor museet bød på korsang, kammermusik, orgelkoncert og magasinvandring. Ved midnat kunne børn og andre modige sjæle opleve "åndernes time" med fortællere flere steder i slottet.

En helt ekstraordinær begivenhed var afholdelsen af mødet for EUs miljøministre på Sønderborg Slot i dagene 19.-21.7. Det mægtige arrangement med indretning af både forhandlingsrum og middagsborde i Riddersalen satte museets evne til at forestå store arrangementer på en afgørende prøve, som museet iflg. miljøministeren og hans folk bestod med glans.

Årets besøgstal

Besøgstallet på Slottet endte, som i det foregående år, på knap 50.000 = 48.906. Årets besøgstal på Cathrinesminde var 11.940, udstillingerne i Dybbøl Mølle 20.500 og Augustenborg Slot, der anslås til 6.000, idet en del går ind uden billetter. Det er glædeligt, at mange af de besøgende er skoler og børnehaver. Som museets brugere bør medtages de flere tusinde personer og institutioner, der hvert år ønsker oplysninger om udstillinger og samlinger, om Sønderjyllands og Sønderborgs historie, om lokalhistorie mm.

Deutsches Museum Nordschleswig

af Günter Weitling

2002 – et godt år

”Deutsches Museum Nordschleswig” kann se tilbage på en positiv udvikling i det forløbne år. Frem for alt stod 2002 i den hjemmetyske Als-maler Peter Sandkamm-Møllers tegn. Ved en inddækning og inddragelse i museet af balkonen på 1. sal blev et længe næret ønske opfyldt og et vigtigt sikkerhedsproblem løst. Museet på Sønderborg slot deponerede med stor velvilje overfor mindretallet et fragment af det gamle Knivbjergmonument i museet. Besøgstallet viste en svagt stigende tendens og museet kunne glæde sig over ikke mindre end 65 indleveringer af relevante genstande.

Takket være et tilskud fra Sønderjyllands amt fik museet sin første trykte tosprogede folder, der muliggjorde, at museet kunne deltage i amtsmuseumsrådets hverve-kampagne på lige fod med de andre sønderjyske museer. Til brug for indsamlingen af relevante genstande hos mindretallets medlemmer blev der endvidere forberedt en folder, hvori ”Deutsches Museum Nordschleswig”, det tyske skolemuseum i Åbenrå og mindretallets arkiv og forskningsinstitut gør rede for deres respektive virkefelter.

Nye genstande

I forbindelse med den årlige sammenkomst for museets medarbejdere og særligt indbudte gæster kunne en ny vitrine tages i brug, hvori der er anbragt 118 legetøjsfigurer hovedsageligt fremstillet af firmaet Hausser-Elastolin i Neustadt ved Coburg. Disse figurer er typiske for årene 1933-1945, hvor de var et særdeles udbredt legetøj blandt hjemmetyske drenge. Figurerne gengiver virkelighedstro historiske personligheder, soldater og militært materiel fra forskellige våbenarter.

I 2002 har museet atter modtaget flest genstande fra perioderne 1864-1920 og 1933-1945. Der er derfor gjort en særlig indsats for at henlede opmærksomheden på mindretallets opbygningsfaser i perioderne 1920-1933 og 1955-1970.

Blandt de indleverede genstande fra det 19. århundrede skal en skyttekongekæde fremhæves. Den har været i brug fra 1889 til 1990'erne. På 60 bevarede sølvplader nævnes bl.a. hertug Ernst Günther af Augustenborg samt andre adelige personligheder. Kæden har tilhørt ”Kameradschaft für Sonderburg und Umgegend” og blev overrakt ved en velbesøgt reception i december 2002 af foreningens formand Jørgen Jessen, Havnbjerg. Den tilsvarende forening i Haderslev indleverede sit ældste flag, der stammer fra den første slesvigske krig (1849) til museet.

Fra indleveringen af den historiske skyttekongekæde. Billedet viser museumsleder dr.theol.Günter Weitling og soldaterforeningens formand Jørgen Jessen, Havnbjerg. I baggrunden ses skyttekongekæden

Udstillinger

Museet har allerede i 2002 kunne trække på den kommende leder af museet, Frank Lubowitz. På grund af byggearbejder m.v. arrangerede museet kun en enkelt særudstilling i 2002. Der var tale om en plancheudstilling om mindretalsmuseer (”Museen von Minderheiten”), der blev tilrettelagt af mindretallets forskningsinstituts leder, Frank Lubowitz. Udstillingen vistes i museet fra 5. maj til

30. august og kunne endvidere ses i Tinglev i anledning af den "Tyske dag" i begyndelsen af november. Udover "Deutsches Museum Nordschleswig" blev fire andre mindretalsmuseer præsenteret.

1) De danske sydslesvigeres Dannevirkegård, der dokumenterer Dannevirkes betydning igennem tiderne og arrangerer vekslende udstillinger om det danske mindretals historie og aktuelle situation.

2) Det frisiske litteraturmuseum og dokumentationscentrum i Ljouwert/Leeuwarden fra 1959, der illustrerer den frisiske bevægelses historie med særlig henblik på den nederfrisiske litteratur fra ca. 1800 til vor tid.

3) Det sorbiske museum, der siden 1971 har haft til huse i Bautzen og spænder over den lange periode fra de forhistoriske sorbiske bopladser til nyeste tid.

4) Karpatertyskernes kulturmuseum er indrettet som en selvstændig del af det slovakiske nationalmuseum. Museet befinder sig i Bratislava. Det nye museum har siden grundlæggelsen allerede indsamlet 4500 relevante genstande.

"Deutsches Museum Nordschleswig" har siden sin oprettelse i 1986 indsamlet oplysninger om andre mindretalsmuseer og ladet sig inspirere af disse.

Maleren Peter Sandkamm-Møller

I det forløbne år har museet beskæftiget sig intensivt med maleren Sandkamm-Møller fra Augustenborg. Efter at undertegnede havde bistået malerens livsledsagerske i den sidste periode af malerens liv, psykiateren, psykoterapeuten og neurologen, dr. med. Helene-Charlotte Wolf fra Essen, ved udgivelsen af en erindrings- og billedbog om Sandkamm-Møller, blev bogen – Peter Sandkamm-Møller. Der Alsen-Maler. Erindringen – ein Bilderbuch, Klartext-Verlag, Essen 2002 – under stor tilslutning af et interesseret publikum præsenteret i museet.

Dr. Wolf har spillet en stor rolle i malerens liv og formåede p.g.af sin faglige indsigt at motivere Sandkamm-Møller til at signere sine mange billeder og til at genoptage maleriet efter en malepause, der var betinget af, at han mistede synsevnen næsten totalt. Maleren skabte derefter i den sidste livsfase sine "blinde billeder", der udgør en væsentlig del af hans produktion.

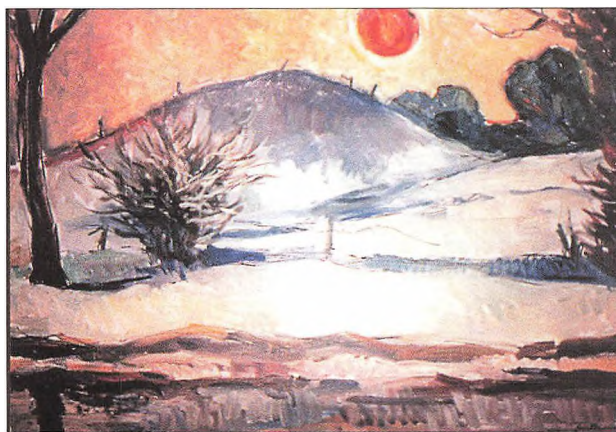
Forbindelsen til Dr. Wolf medførte endvidere, at museet fik overdraget et større antal værker især fra den blinde

periode, bl.a. billeder, der fandtes i en sommerlejlighed i Grømitz/Holsten.

Bogudgivelsen havde en del presseomtale til følge, ligesom undertegnede udgav flere artikler om Als-malerens liv og værk.

Der blev endvidere vist en repræsentativ udstilling af Sandkamm-Møllers og vennen, maleren og keramikeren Gottfried Kinzes værker. Udstillingen i "Førdeschule", Alnor ved Gråsten var arrangeret af Hans Christian Lassen, Rinkenæs som led i den "Tyske dags" rammeprogram. Billederne var udlånt fra den omfattende stiftelse, der befinder sig i Flensborg Museum. Den største stiftelse ejes af Augustenborg kommune.

I forbindelse med den velbesøgte udstilling i Alnor, der blev åbnet med et foredrag af undertegnede, formidlede Hans Christian Lassen deponeringen af nogle keramiske værker bl.a. flisebilleder, der blev skabt i et samarbejde mellem de to venner, Als-maleren Sandkamm-Møller og keramikeren og maleren Gottfried Kinze fra Sønderborg.

Oliemaleri af Sandkamm-Møller ca. 1968 fra slutningen af den seende periode. Motiv: Vintersol på Als.

Sønderjyllandsbilleder

Et højdepunkt i 2002 var Museet på Sønderborg slots udstilling af "Danmarksbilleder", en konkurrence, der blev arrangeret af Nationalmuseet og Dagbladet Politiken. Som et supplement til udstillingen vist "Sønderjyllandsbilleder" indeholdende de samme 10 emner, men besvaret af en særlig indbudt kreds af sønderjyder. Fra mindretallet deltog Siegfried Matlok og undertegnede.

Efter at Museet på Sønderborg slot m.fl. havde udskrevet en åben konkurrence med titlen "Mit Sønderjyllandsbillede", fik chefredaktør Matlok ideen til en særlig konkurrence i dagbladet "Der Nordschleswiger" i samarbejde med det tyske museum og mindretallets arkiv og forskningsinstitut. Det var opfattelsen, at man på denne måde kunne få flere hjemmetyskere til at indsende deres bidrag.

De indkomne 18 hjemmetyske "Sønderjyllandsbilleder" blev først udstillet på Sønderborg slot som led i museets konkurrence "Mit Sønderjyllandsbillede". Derefter blev de hjemmetyske bidrag udstillet som led i den "Tyske dag" 2002 i det tyske hovedbiblioteks forhal i Åbenrå. Udstillingen blev åbnet den 30.10.2002 med taler af S. Matlok og undertegnede. Udstillingen vakte betydelig publikumsinteresse, ligesom den blev udførlig omtalt i medierne. De indsendte forslag må anses for at være et væsentligt bidrag især til den ældre hjemmetyske generations opfattelse af deres hjemstavn Sønderjylland.

Knivsbjerg-fragmentet

Museet på Sønderborg slot fik i det forgangne år overdraget et større fragment af en af det i 1945 sprængte Knivsbjergmonuments fire sidetårne. Det ca. 1,4 tons tunge fragment havde været opmagasineret i museet på Koldinghus efter først at have stået i haven hos en af de folk, der havde deltaget i oprydningsarbejderne på Knivsbjerg efter sprængningen af det gamle monument fra 19. århundrede.

Efter at fragmentets eksistens og flytning til Sønderborg var blevet kendt skrev chefredaktør Matlok i "Der Nordschleswiger" en leder, hvori han gav udtryk for den opfattelse, at Knivsbjerg-fragmentet burde gives tilbage til mindretallet. Museumsdirektør Peter Dragsbo og andre udtrykte straks imødekommethed. I et møde mellem mindretallets ledere og Peter Dragsbo og museumsinspektør Inge Adriansen fra museet på Sønderborg slot blev der truffet aftale om en deponering på "Deutsches Museum Nordschleswig". Der blev derefter lagt et egnet fundament i museets gård, hvorefter det tunge fragment takket være imødekommethed af borgmesteren for Sønderborg af kommunen blev transporteret til den nuværende placering ved Rønhaveplads.

I mindretallet var der en del debat om den mest hensigtsmæssige placering. Flere indlæg gav udtryk for, at fragmentet burde placeres på Knivsbjerg. Den fremherskende opfattelse var dog, at man i det mindste foreløbig skulle give eksponatet en placering i en museal ramme og at der på Knivsbjerg ikke skulle skabes grobund for en nedprioritering af det nye Knivsbjergmonument med sin diskrete symbolik til fordel for perioder i det gamle monuments tid, som mindretallet efter den 2. verdenskrig havde taget afstand fra.

Udvidelse af udstillingsfladen

I forbindelse med indflytningen i den tyske biblioteksforenings bygning på Rønhaveplads i Sønderborg i 1992 opstod der et sikkerhedsproblem, som det lykkedes at løse i 2002. Problemet var, at der ikke fandtes en nødudgang fra 2. sal, der rummer to små udstillingsrum, tre kontorer, køkkenet og museets værksted.

I forbindelse med planer om en ændring af mindretallets administrative struktur blev det muligt for BdN (Bund deutscher Nordschleswiger) at stille de nødvendige midler til en inddækning og inddragelse af balkonen på 1. sals sydfacade i museets udstillingsflade til rådighed.

Biblioteksforeningen foreslog at omdanne balkonen til et opvarmet rum og overdrog opgavens udførelse til arkitekt Günther Andersen, der i 1991 havde stået for bygnings gennemgribende renovering. Inddækningen blev på bedste vis tilpasset den bestående facade i den smukke bygning, der er det eneste levn af det gamle Sønderborg bryggeri. Bryggeriet eksisterede indtil 1970'erne, hvor det blev nedbrudt, fordi der skulle etableres en omfartsvej. Ejendommen på Rønhaveplads har huset bryggeriets administration og bryggerfamiliens bolig. Sikkerhedsproblemet blev løst ved en diskret anbringelse af en nødudgang fra 2. sal i form af en sikkerhedsstige.

Tilbygningen, hvori der bl.a. er anbragt nogle af Sandkamm-Møllers "blinde billeder", ligger i forlængelse af museets malerisal.

Den første gæst, der besøgte museet efter den nye tilbygnings ibrugtagelse var den tyske ambassadør i København, Johannes Dohmes, der ønskede at orientere sig om museumslederens og medarbejdernes syn på forskellige historiske emner.

Arkitekt Günther Andersens tilbygning på 1. sal er diskret og smukt tilpasset bryggerfamiliens hus fra 19. århundrede. Bl.a. svarer vinduerne til de, der er anbragt i husets øvrige rum.

Ny museumsleder

Ved museets støtteforenings generalforsamling i marts 2002 meddelte kirkehistorikeren, dr. theol. Günter Weitling, der i midten af 1980'erne tog initiativet til oprettelse af mindretalsmuseet og som har været dets leder siden dengang, at han af helbredsmæssige grunde måtte træde tilbage fra posten som ulønnet museumsleder med udgangen af 2002.

I løbet af sommeren lykkedes det for støtteforeningens formand, Gerhard Schmidt, at indgå en aftale bl.a. med bestyrelsen for HAG (Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig) om at ansvaret for museets drift kunne overdrages til lederen af mindretallets arkiv og hi-

storiske forskningsinstitut i Åbenrå, historikeren, mag. art. Frank Lubowitz. Overdragelsen skete ved en reception på museet den 18. januar 2003.

Frank Lubowitz har de bedste forudsætninger for at kunne videreføre museet, idet han igennem en årrække har været assistent hos den slesvig-holstenske landshistoriker prof. Erich Hoffmann ved universitetet i Kiel og endvidere har undervist ved universitetet i Flensborg. Også som leder af mindretallets arkiv og historiske forskningsinstitut har han kunnet erhverve sig de bedste forudsætninger.

Museet kan således trygt gå fremtiden i møde og tilpasse sig en ny tids tekniske krav bl.a. på IT-området.

Tønder Museum med Drøhses Hus og Højer Mølle- og Marskmuseum

af Inger Lauridsen

For det sønderjyske museumsvesen som helhed og således også for Tønder Museum og dets to afdelinger: Drøhses Hus og Højer Mølle- og Marskmuseum blev 2002 i høj grad præget af, at Sønderjyllands Amt i begyndelsen af februar meddelte, at amtet ville trække hovedparten af sine tilskud bort fra to af amtets seks statsanerkendte museer: Aabenraa Museum og Midtsønderjyllands Museum i Gram. Gennem de efterfølgende lange forhandlinger mellem amtet og de berørte kommuner lykkedes det dog at redde begge museer som primært kommunale institutioner. De øvrige museer, heriblandt Tønder, oplevede spareplanerne som et voldsomt forøget pres, som det har været vanskeligt at lægge bag sig. Det, der især bekymrer Tønder Museum, er, hvorledes det bliver muligt at dække alle de museumsfaglige områder, som hidtil har været dækket, og på hvilket niveau det kan ske. Endelig lurer en konstant angst hos de resterende statsanerkendte amtslige museer, om de vil kunne redde sig igennem de kommende års stramme økonomiske politik.

I det daglige betyder de alvorlige fremtidsudsigter, at Tønder Museum bider tænderne sammen og forsøger at øge interessen for museet og dets samlinger gennem gammelkendte og nye tiltag, således at museets stramme økonomi ikke mærkes hos museets mange tilfredse gæster.

Udstillinger og formidling

2002 betød en markant ændring af udstillingsrytmen i Tønder Museum, idet museet fuldførte overgangen fra tre årlige særudstillinger til to årlige udstillinger, fordelt således, at der fra 2003 vil være en sommerudstilling, der åbner i midten af juni og varer til efterårsferien er slut, og en vinterudstilling der åbner omkring den 1. december og varer til slutningen af april. Alle Tønder Museums udstillinger vil fortsat være produceret af Tønder Museum alene eller af Tønder Museum i samarbejde med et eller flere andre museer. 2002 bød således på "2 1/2" udstillinger, hvoraf den første viste en række portrætter, optaget af

tøndringer i mange forskellige fag og livssituationer. Fotografierne var optaget af fotograf Mogens Gabs. Hver af de fotograferede personer skulle som en del af sin deltagelse i udstillingen præsentere en genstand, der enten betød noget for vedkommende eller fortalte noget om ham/hende. Tønder Museum stod for sammenstillingen og beskrivelserne af de valgte genstande, der alle blev udstillet i nær sammenhæng med portrætterne af de personer, der havde valgt dem. Udstillingen fik titlen, "Tønder 2001, set indefra". For Tønders lokale befolkning var udstillingen en virkelig god idé, idet den fik mange tøndringer, der ikke normalt besøger museet, til at aflægge et besøg.

Portræt af Ellen Jørgensen, Østergades Blomster i Tønder; fra udstillingen "Tønder – set indefra", der vist på Tønder Museum fra 26. januar til 28. april 2002. Foto: Mogens Gabs, Tønder.

Det er selvsagt museets håb, at et sådant første besøg kan bane vejen for flere følgende.

Årets sommerudstilling handlede om en af Tønders meget dygtige sølvsmedeslægtter, Hansen-slægten, der fra midten af 1700-tallet til slutningen af 1800-tallet gennem fire generationer (fem sølvsmede) satte et afgørende præg

Digevogterskilt af sølv, der blev lånt til udstillingen om Hansen-familien i sommeren 2002. Øverst medaljon med hest med sadel og seletøj, men uden rytter. Oven over hesten ses månen med to stjerner. Skiltet må have været brugt som en slags politiskilt af digegreven i Wiedingherreds Kog, når han var ude at kontrollere i kogen. Mester: Peter Andreas Hansen (1786-1855). Inskription: Zeichen für den pt. Wiedingharder Deichwächter N. D. (tilhører Museumsberg i Flensburg). Foto: Tønder Museum.

på sølvmedekunsten i Tønder i dennes mest markante periode o. 1750 - o. 1820. Udstillingen bestod, som en lignende udstilling om sølvmedeslægten Bödewadt fire år tidligere, udelukkende af udlån fra museer og private udlånere især fra Sønderjylland, men også fra ejere langt nordpå i Jylland og i Sydslesvig. Mange sølvkendere og -elskere fandt vej til Tønder Museum, hvor de kunne glæde sig over, at så mange væsentlige kunsthåndværksmæssige klenodier stadig findes i privat eje, og Tønder Museum fik en god mulighed for at registrere de indlånte genstande og således øge museets viden om de berørte sølvmedes produktion.

I december 2002 åbnede årets vinterudstilling, en præsentation af Rønmø's historie gennem de seneste 30 år, be-

lyst gennem genstande fra en enkelt slægtsgård i Tagholm på østsiden af øen. Udstillingen fortæller, udelukkende ved hjælp af genstande fra slægtsgården, hvorledes velstand og trange tider har afløst hinanden på vadehavsoen, og den gør opmærksom på de problemer, som de gamle Rønmø-slægter i dag har med at bevare slægtsgårdene både som bygninger og som kulturhistoriske erindringssteder. Udstillingen om Tagholm-gården kan ses på Tønder Museum indtil 21. april 2003.

Drøhses Hus viste i løbet af 2002 en vifte af kniplingsudstillinger og udstillinger af smukke broderier. Huset kan rumme fire – fem tematiske udstillinger, foruden en udstilling om et håndværk i kælderens. Tekstiludstillingerne bliver fortsat skiftet hvert år, mens udstillingen om et håndværk i Tønder kun fornys hvert andet år. I 2002 havde Drøhses Hus følgende kniplings/tekstiludstillinger: "Fru Larsens kniplinger og broderier", "Astrid Bentin, kniplelærer fra Koldby siden 1964", "Tønderkniplingerne og deres navne", "Dragttilbehør med Tønderkniplinger fra Tønder Museums samlinger" og "Kniplingsgaver til Tønder Museum i 2001".

Hovedudstillingen i Højer Mølle- og Marskmuseum var en udstilling om bier, "Bier og mennesker", der fortalte levende om biers organisation og liv og om biavl gennem flere hundrede år. Udstillingen havde blandt andet opbygget et observationsbistade med levende bier, der havde fri udflyvning gennem et hul i et tilkøbt vindue.

I september afholdt Museerne i Tønder en stoledag for at sætte fokus på de mange Wegnerstole, som er permanent udstillet i museernes vandtårn. Gæster havde mulighed for at få vurderet medbragte stole af et ekspertpanel, og der var arbejdende værksteder med møbelpolstring, sædefletning og møbelsnedker, hvor gæster kunne få gode råd. Tønder Billedskole havde arrangeret en maledag, hvor børn malede stole over temaet "den seende stol", og eftermiddagen bød på to foredrag med stole og stolehistorie som emne. Dagen blev så godt modtaget, at det er tanken at arrangere en lignende dag i 2003.

Blandt de øvrige formidlingsaktiviteter, som Tønder Museum havde i 2002 bør nævnes antikvitetsmessen, der blev afholdt for andet år i træk. I fire dage i oktober havde ca. 10 handlende mulighed for at omkalfatre museets sale til salgsmesse for antikviteter. Messen blev så velbesøgt, at de deltagende antikvitethandlere ønsker traditionen

fortsat, dog med en messe om foråret i stedet for om efteråret.

Som et nyt tiltag arrangerede Tønder Museum i forbindelse med julen 7 omvisninger for børnehavebørn i Tønder Kommune. Årets emne var krydderier og tørrede frugter og deres anvendelse i forbindelse med julen, og alle omvisninger begyndte i Tønder Museums nyindrettede permanente udstilling om købmænd og købmandshandel i Tønder og på Vesteregnet. Der var stor tilfredshed med arrangementerne, og det er tanken også i 2003 at arrangere særlige omvisninger for børn i julemåneden med et tema, der relaterer sig til Tønder Museums samlinger.

Undersøgelse og dokumentation

2002 var Tønder Kasernes sidste aktive år, og den undersøgelse og dokumentation, som det i 2001 var lykkedes at skaffe penge til, blev færdiggjort i de første måneder af året. Herefter har Tønder Museum forsøgt at skaffe tilstrækkeligt med midler til en publicering af undersøgelsens resultater. I skrivende stund ser det ud til at skulle lykkes at få udgivet en bog om Tønder Kaserne inden sommeren 2003.

Som led i flere jyske museers samarbejde om at afdække, hvorledes forskellige danske regioner opfattes af regionernes egne borgere, fik Tønder Museum i foråret 2002 startet en spørgeskemaundersøgelse, der udgør det første skridt i Tønder Museums fremtidige arbejde med afdækning og dokumentation af vestsønderjysk identitet og vestsønderjyske værdier. Undersøgelsen blev sponsoreret af Tønder Bank, Tønder Kommune, Ugeavisen Tønder og IT-virksomheden ITAI. Som et første resultat af undersøgelsen havde Tønder Museums Vennekreds i efteråret en foredragsrække, hvis tema netop var vestsønderjyske værdier og vestsønderjysk identitet.

Arbejdet med dokumentation af synlige og ikke synlige kulturhistoriske spor i Tøndermarsken er blevet fortsat af den gruppe af interesserede, der har arbejdet med emnet i de seneste tre år. Den ene af Tønder Museums inspektører fungerer som tovholder i gruppen, der mødes ca. hver tredje måned.

Bygninger og lokaler

For Museerne i Tønders fysiske fremtoning på Slotsbanen i Tønder har det været af meget stor betydning, at den

tidligere kunstmuseumsbygning fra 1972, der i dag er delt mellem Tønder Museum og Sønderjyllands Kunstmuseum, i sommeren 2002 fik en længe tiltrængt grundig facaderenovering, således at bygningen fra slutningen af sommeren har stået lysende hvid og smuk. Renoveringen havde den følgerkning, at Tønder Museums ældre bygningsmasse, der blev grundigt renoveret for 10 år siden, pludselig fremstod misligholdt, hvilket har betydet, at den nødvendigvis må facademales i foråret 2003.

Som renoveringen af den tidligere kunstmuseumsbygning oplevedes som en sand metamorfose, gjorde det samme sig gældende for Højer Mølle- og Marskmuseum, der i flere år havde trængt til både kalkning og maling af krøjeværk og møllevinger. Også denne renovering blev gennemført i 2002 til stor glæde for alle borgere i Højer og for byens gæster.

Tønder Museum arbejder i disse år ihærdigt på at skaffe midler til at ændre loftet over den fredede portbygning. Tidligere var der her en lejlighed for Tønder Museums kustode. Men siden o. 1970 har loftet været nødtørfigt indrettet til museumsudstillinger. Det er tanken, at hele loftsrummet skal indrettes til permanent udstillingsgal for Tønder Museums store samling af hollandske vægfliser. I 2001 opførtes en ny muret trappe fra et af de tidligere fængsler til loftsetagen, og i 2002 er et nyt smukt gulv af douglasgran blevet lagt. Midler til gulvet er blevet skaffet til veje gennem salg af gulvanparter på hver 1 m². Det næste skridt er at finde midler til indretningen af rummet, et arbejde der er godt i gang, idet Tønder Museum har fået løfte om støtte på ca. 2/3 af det nødvendige beløb.

Mod årets slutning skete det glædelige, at en lokal fond, Peder Aarslevs Legat, gennem Civilretsdirektoratet fik tilladelse til at anvende fondens grundkapital til at erhverve Drøhses Hus, som fonden derefter ønsker at stille vederlagsfrit til rådighed for Tønder Museum som museumsanneks med kniplingsudstillinger.

Endnu er ikke alle formalia på plads, men alt tyder på, at det nu endelig vil lykkes at skabe en varig løsning for den fremtidige anvendelse af Drøhses Hus, hvilket glæder Tønder Museum meget.

Gaver og nyerhvervelser

Blandt de mange interessante gaver, som Tønder Museum modtog i 2002, er Hendes Majestæt Dronning Alexandri-

nes kniplebræt blandt de mest interessante. Sammen med kniplebrættet, hvorpå der var sat en bred Tønderknipling, som dronningen har kniplet, donerede kongehuset en samling af dronningens mønstre, knipleprøver, rester af tråd og mange ekstra kniplepinde. Det var Hendes Majestæt Dronning Margrethe II og hendes søstre, der skænkede gaven til Tønder Museum.

Tønder Museum har fået støtte til køb af flere genstande i 2002, blandt andet et urhus af træ, beklædt med hvalben. Urhuset har form som et empirechato i miniformat og stammer enten fra en af vadehavsøerne lige syd for den nuværende grænse eller fra Rømø, hvorfra arbejder af denne art kendes, især i form af syæsker. Urhuset blev købt med støtte fra Kulturarvsstyrelsen.

Urhus af træ, beklædt med hvalben, af form som et empirechato i miniformat. Urhuset er købt til Tønder Museum i 2002 med støtte fra Kulturarvsstyrelsen. Foto: Tønder Museum.

Zeppelin Museet

af Manfred Petersen

Zeppelin Museet har endnu engang haft et godt år med masser af aktiviteter. Bl.a. lykkedes det at finde sponsorer til flytningen af museets største og tungeste genstand: en over 30 tons tung Shermann kampvogn fra 2. Verdenskrig. Begivenheden blev markeret med et stort "Åben-hus"-arrangement hvor Tønder Kaserne og mange private mødte op med deres flotte, gamle militærkøretøjer. Der blev indleveret et stort antal effekter til museets nye tiltag: Tønder som garnisonsby 1914-2002. Det blev en vellykket dag, hvor mange besøgende lagde vejen forbi museet. Arrangementet havde også mediernes store bevågenhed. Museets frivillige stod hele dagen til rådighed med rundvisninger og besvarelse af spørgsmål om bl.a. museets og områdets fremtid.

Det meget positive for museet er det utrolig gode samarbejde med Tønder Kaserne, Skov- og Naturstyrelsen, Sønderjyllands Amt og Tønder Kommune, som alt i alt lover godt for museets fremtidige virke.

I år 2003 vil hele baseområdet (Soldaterskoven) blive gjort offentlig tilgængelig. Dette er naturligvis et godt tiltag for Tønders befolkning og ikke mindst for turismen. Dog kan man fra Zeppelinmuseets side frygte, at mange

af de tilbageværende rester af zeppelinbasen vil lide overlast, måske endda forsvinde. Zeppelinmuseet vil i samarbejde med Skov- og Naturstyrelsen sikre disse bedst muligt.

En af de vigtigste opgaver er at bevare den store flyhangar, som også er beliggende i området. Zeppelinmuseet har flere ideer til benyttelse af denne kæmpe bygning, bl.a. at flytte museet ind i hangaren. Dette vil dog kræve betydelige summer, så dette projekt er på nuværende tidspunkt ikke realistisk.

Museets bygninger overtages pr. 1.1.2003 af Tønder Kommune og i skrivende stund er der endnu ingen afklaring om lejeforholdet.

Museet mangler til stadighed udstillings- og magasin-faciliteter hvilket kræver, at museet tillige får rådighed over hele garageanlægget

Også i år 2002 har museet modtaget stor støtte og hjælp fra såvel private som virksomheder samt Tønder Garnison i form af praktisk hjælp, gaver og sponsorater.

Aabenraa Museum og Jacob Michelsens Gård

af Hanne Christensen

Nyheder i drift og bygninger

År 2002 blev et turbulent år for Aabenraa Museum. Amtets store sparebehov ramte institutionen meget kontant og indebar samtidig den endelige skrinlæggelse af den planlagte fornyelse.

Den ændrede politiske majoritet i Aabenraa kommune efter valget den 20. november 2001 havde – som følge af et udtrykt ønske om endnu en gang at se på den optimale placering af museet – allerede sidst på året betydet en udskydelse af amrådets endelige godkendelse af den planlagte og skitseprojekterede udbygning af hovedmuseet. Og da amtet efter årsskiftet præsenterede et besparelsesbehov på 160 mio. kr., fordelt over de to nærmeste år, kom Aabenraa Museum på ny i fokus, men med omvendt fortegn. Den reserverede anlægsbevilling gled i baggrunden med amtets udmeldelse af intentionen om helt at trække sig ud af Aabenraa Museums drift – og ligeså af driften af Midtsønderjyllands Museum i Gram.

I løbet af forår og sommer forhandlede Sønderjyllands amt og Aabenraa kommune sig dog frem til en løsning, i henhold til hvilken den hidtidige model med fællesje og -drift i forholdet 3:1 gradvis afvikles i løbet af 2003 og helt ophører fra 2004, hvorefter Aabenraa kommune bliver museets enejer, men med amtsligt tilskud. Gennem forhandlingsresultatet har byrådet i Aabenraa sikret museets fortsatte opretholdelse som selvstændigt, statsanerkendt museum og samtidig signaleret, at byens centrale søfartshistorie nyder lokal politisk bevågenhed. Da den fremtidige amtslige ydelse modsvarer en forpligtelse for Aabenraa Museum til fortsat at varetage de hidtidige regionale ansvarsområder: søfart, landboforhold og bygnings- og boligkultur i Østsønderjylland, er museets opgaver principielt uændrede. Det samlede budget er dog stærkt beskåret og vil allerede fra 1. april 2003 indebære en formel reduktion fra to til én faglig inspektør, ligesom den hidtidige elevplads bortfalder i årets løb. Det ligger også fast, at museet i hvert fald indtil videre vil forblive i de

nuværende rammer på H.P. Hanssens Gade og omfatte egns museet Jacob Michelsens Gård.

Undersøgelser og udgivelser

I tilknytning til museets regionale ansvarsområde landboforhold har en bevilling fra Kulturarvsstyrelsens Rådighedssum på godt og vel 100.000 kr. gjort det muligt for museet at ansætte etnolog Laura T. Clausen til at gennemføre en undersøgelse af kontinuitet og brud i forbindelse med de voldsomme omvæltninger inden for landbruget i perioden 1950-2000. Undersøgelsen gennemføres på udvalgte gårde i Øster Lindet sogn og fortsætter ind i år 2003. Aabenraa Museum og Lokalthistorisk Forening i Øster Lindet Sogn bidrager også til projektet.

Med den nye museumslovs ikrafttræden pr. 1. januar 2002 er museernes rolle som samspilspartnere i forhold til de offentlige planmyndigheder – amt og ikke mindst kommuner – blevet præciseret. For museerne indebærer det bl.a., at de skal orienteres om kommunale bygge- og nedrivningstilladelser for at få mulighed for at dokumentere bygningsforholdene, før de bliver ændret. Også via Kulturmiljørådet, hvor museet fortsat er repræsenteret, medvirker Aabenraa Museum til at varetage de kulturhistoriske interesser i de fysiske omgivelser, ligesom museet fortsat har besigtiget og udtalt sig om beskyttede jord- og stendiger til Sønderjyllands amt i forbindelse med ansøgninger om dispensation til at fjerne dem. I forlængelse heraf kan der peges på, at Hrolf Thorulf har færdigredigeret to videoer om de levende hegn på Løjt Land og deres pleje for Aabenraa Museum. (Projektet er finansieret via midler fra Undervisningsministeriet, Skov- og Naturstyrelsen, Friluftsrådet, Sønderjyllands amt og Løjt Lokalthistoriske Forening).

Birgitte Kraghs omfattende arbejde med begravelseskikke i Danmark 1780-1990 er afsluttet og klar til udgivelse i Museumsrådets skriftrække. I "19 myter i Sønderjyllands historie", der blev udgivet af Historisk Samfund

for Sønderjyllands Amt i december 2002, præsenterer Hanne Christensen nogle overvejelser om de to, stadig uafklarede og derfor tilbagevendende spørgsmål vedrørende den aabenraaske Jomfru Fanny: Var hun kongelig - og kunne hun se ind i fremtiden? Udgivelsen ligger i forlængelse af forårets foredragsrække. Til Sønderjysk Årbog 2002 har hun desuden leveret en anmeldelse af Peter Dragsbo og Helle Ravns "Jeg en gård mig bygge vil – der skal være have til", udgivet af Landbohistorisk Selskab, 2001.

Formidling i særudstillinger og aktiviteter

Umiddelbart efter nytår drog museets nyerhvervede skibsmodel af fregatskibet Aurora fra 1808, bygget af Karl Lildholdt, Stollig, medlem af museets modelbyggerlaug, på turné til bibliotekerne i Aabenraa og Rødekro sammen med en planche om Auroras kanoner. Dette PR-fremstød for interessen for søfartshistorie blev forestået af Auroras Kanonlaug med Gunnar Pedersen og Preben Jakobsen i spidsen.

Snart efter fulgte den traditionsrige nytårskomsammen med gavegiverudstilling, hvor vi bl.a. kunne vise den lille Eckersberg-tegning af skibet "Kiebelvig" (Keflavik) og et såkaldt "Københavnersæt", bestående af krummede linealer til brug ved skibstegning.

Herefter var det planen, at nedpakningen i forbindelse med ombygningen skulle begynde, men den kommunale opbremsning og amtets (besparelser)udspil om at trække sig ud af museets drift ændrede brat hele situationen og fordrede alternativ planlægning.

Heldigvis kunne vi allerede i april glæde os over, at den store opgave, som en gruppe frivillige modelbyggere i flere år har arbejdet på, stod klar til præsentation for offentligheden: Modellen af Aabenraa Havn ca. 1865 i målestok 1:200. En minutiøs, kilde-baseret model, også af det tilstødende bykvarter, udført af Karl Lildholdt, Peter Jensen, Claus D. Thomsen, Heinrich Behrendsen og Eli Jensen. Indbudt var også de lokale sponsorer, der ved Erik Skifter Andersens mellemkomst havde finansieret den 2,5 x 3,5 m store montre med lysætning: Aabenraa Granit I/S, Aabenraa Havn, Aabenraa Shipping Agency A/S, HorupSystem, Kjeld og Vera Schmidts Mindefond, Michael Jebsen Fond, Rimeco A/S, Skifter Andersen Biler A/S, Stema Shipping A/S og Trans First A/S.

I samarbejde med andre gode lokale kræfter, i dette tilfælde ikke mindst Frands Gregersen, kunne museet sommeren over byde på udstillingen BYENS BILLEDER gennem tiden – set af Aabenraa malere. Den nykonserverede vedute af Aabenraa, malet 1803 af Jes Jessen, var hovedattraktionen sammen med den unge lærling C.W. Eckersbergs tilsvarende prospekt, lånt af en privat ejer i nærområdet. Museets samling blev desuden suppleret med andre private billeder.

I slutningen af september åbnedes særudstillingen Dukkehuse gennem 100 år – modelbiler og modelfly. Også den blev til i samarbejde med lokale/frivillige. Dukkehuse, der er langtidsdeponeret på museet, tilhører Margarethe Gerber, der er opvokset i Rinkenæs, men i dag bosat i Berlin. Hun har i mere end 30 år samlet på legetøj

På udstillingen BYENS BILLEDER vistes også C.W. Eckersbergs prospekt af Aabenraa fra ca. 1797. Han var da kun 14-15 år gammel og elev hos Aabenraamaleren Jes Jessen; sammenlign med Aabenraa-prospektet ved Claus Daniel Thomsens artikel om Aabenraasøfarten indtil 1800.

og arbejdet med emnet i bl.a. museumssammenhæng. Samlingen rummer i miniformat en righoldig præsentation af både bygge- og boligstil samt tøjmode fra ca. 1870-1970. Imponerende i sin mangfoldighed var også Heinrich Callesens præsentation af 336 modelbiler, bl.a. af et dampdrevet køretøj fra 1769, de yngste fra o. 1970. Samlingen er omhyggeligt registreret, og den interesserede kunne få præcise oplysninger i kataloget. Et sidste indslag i denne miniatureverden, der på mange måder var en tankevækkende spejling af virkeligheden, var en samling modelfly fra 1950'erne, herunder jagerfly, ejerens eget

Trøels Kløvedal besøgte i december 2002 Aabenraa Museum for at sætte sin sørejse til Kina i relief til Aabenraasøfolkernes erfaringer fra sejladsen på "Kysten" for ca. 150 år siden. Her ses han i Løjtstuen under optagelserne til en kommende TV-udsendelse. Foto: Hanne Christensen, 2002.

private legetøj. Begge udstillinger var særdeles velbesøgte

Ved Juletid blev der bygget en udstilling op omkring julens småkager, som dannede ramme for fortælling til de mange børn – og Oldemor's Juletræ blev for første gang tændt af borgmester Poul Thomsen.

Jacob Michelsens Gård

Forårets bageweekend blev kombineret med en udstilling om énlængede gårde med eksempler fra Als, Bov kommune og Vestslesvig – ligesom Jacob Michelsens Gård også i sin grundform er en typisk sønderjysk gård med beboelse og stald/lade i samme hovedlængde.

Ved julebagningen, der var overdådig, takket være et efterhånden meget rutineret bagehold, bestående af trofaste frivillige og faste medarbejdere fra museet, var der samtidig juleklip og det gode gamle Gnavspil. Arrangementet affødte et voldsomt ryk-ind – men alle blev (kage)mætte!

Aktiviteter, foredrag og rundvisninger

For Historisk Samfund for Sønderjylland forestod Hanne Christensen den 28. maj en aftentur i aabenraaske haver, der gik til henholdsvis Postgårdens (Fru Beyers) have i Søndergade 20, anlagt i formel engelsk stil ca. 1930, og til Hjelmhaverne, der blev grundlagt som fattighaver til kar-

toffeldyrkning 100 år tidligere og i dag regnes for Danmarks ældste kolonihaver.

I sommerferien bidrog museet med to arrangementer til Aabenraa kommunes "Aktiv ferie"-program. På hovedmuseet (30. juli) lærte børnene bl.a. at bruge kompas, slå "glas" (tidsmåling ombord på sejlskibene) og binde knob. På Jacob Michelsens Gård (1. august) var der mulighed for selv at bage på åbent ildsted og prøve gamle lege og folkedans – med instruktør og musikere fra Aabenraa og Omegns Folkedansforening.

Også i "Den gode historie på tværs", hvor Landsbiblioteket er koordinator, deltog Aabenraa Museum med to arrangementer. Den 3. oktober om aftenen tilbød Aabenraa Museum oplæsning i mørke af kaptajn C.C. Fischers erindringer om flere dramatiske sejlskibsforlis. Bagefter var der rundvisning i udstillingen med lommelygter. Den 8. oktober om aftenen på Jacob Michelsens Gård blev der taget udgangspunkt i Jeppe Åkjær's fortælling om den første petroleumslampe – og snakket om lys fra hjemmedyppede (fåre)tællelys over petroleumslampen til det elektriske lys – i skæret fra det åbne køkkenildsted.

I efterårsferien stod Aabenraa Museum for fjerde gang for koordineringen af en række "prøv selv"-tilbud eller historiske værkstedsaktiviteter for skolebørnene i Aabenraa.

Gaver og erhvervelser

Søfarten

Hele tre modelskibe er blevet foræret til museet. Dels en model af Skoleskibet "Danmark" (Nakskov Skibsværft, 1933), bygget af fisker Hans Chr. Hansen i Sottrupskov, der har fremstillet tre tilsvarende modeller, alle ophængt som kirkeskibe. Desuden har museet overtaget et modelskib "Margrethe" en firmaster, som har stået på Sømandshjemmet i Aabenraa. Og endelige indgik mindre model, en bark "Marie," i en aflevering fra en af arvingerne efter Jacob Andreas Jacobsen, der i 1920 blev havnemester i Aabenraa. Han var efterkommer efter skibsbygger Niels Jacobsen, Aabenraa, og dermed også beslægtet med maleren Jes Jacobsen, hvorfra nogle tegninger også er overleveret til museet. Mindre spektakulært, men i museumssammenhæng særdeles spændende er gaven fra et skipperhjem i Dalsgård ved Flensborg Fjord. Fra familien Warming er indkommet en større samling af tekstiler,

voksen- og børnetøj, heriblandt jakkesæt, frakker og matrostrøj, som museet kun i begrænset omfang er i besiddelse af. Familien omtales i museets bog "Småskibsfart fra Egersund og Fjordeggen". Der er desuden lavet aftale om at aftage forskelligt indbo og nogle sejl. Til søfarten knytter sig også et kinesisk thestel.

Den nationale kamp

Fra H.P. Hanssens efterkommere er modtaget et bakkebord, som hører til det fornemme sølvservice, H.P. Hansen modtog i 1920 fra Nordslesvigsk Kvindeforening for sin aldrig svigtende indsats for Genforeningen og for dem, der kom i klemme i systemet. Desuden er modtaget nogle spisestuestole fra det Hanssenske hjem "Hejmdal" i Nygade og flere bøger.

By og opland

Udstillingen Byens Billeder har affødt en lille vækst i topografiske billeder, herunder et meget spændende billede af teglværket Fredenshøj, malet af Johs.P. Ebbesen i 1935. En gave fra fru Føste, gift med Carl Emil Føste, der drev teglværket fra 1931 til sin død i 1964. Nævnes kan også forskelligt udstyr fra malerfirmaet Schultz i Hellevad, der er modtaget i forbindelse med forretningens lukning få år efter 100-års jubilæet.

Deutsche Nachschrift

Die Grundidee dieses Jahrbuches ist einfach. Die Museen Nordschleswigs wurden eingeladen, über genau das zu berichten, was ihnen im Jahre 2002 wichtig vorkam.

Claus Daniel Thomsen, der zur Zeit im Apenrader Museum arbeitet, erzählt von der regen Schifffahrt dieser Stadt im Mittelalter und bis zum Jahre 1800. Er beschäftigt sich in seinem Artikel besonders mit den ausgezeichneten Möglichkeiten, die die nordschleswigsche Ostküste für Hafenanlegungen dargeboten hat.

Ella Hoch im Grammer Museum handelt ein durchaus grundlegendes Thema ab: Warum überhaupt ein Museum für ausgestorbene Tierarten? Die fossilen Seetiere, die man im Lehm gefunden hat, sind einige acht Millionen Jahre alt, und um die Entwicklung der späteren Tierarten zu verstehen, ist es unumgänglich, sich mit diesen wohl erhaltenen Überresten aus der Ziegeleigrube in Gram zu beschäftigen.

Im Dänischen Glockenmuseum hat man sich intensiv mit den exorzistischen Eigenschaften der mittelalterlichen Glocken beschäftigt. Die Bevölkerung ist damals von der Magie und Heilkraft sowohl der großen Glocken in den Türmen und Glockenhäusern als der kleinen Hand- und Wandglocken in den Kirchen abhängig - und überzeugt.

Inge Adriansen, die im Schloßmuseum von Sonderburg arbeitet, bringt eine Analyse von Gegenständen, die von

der Arbeiterbewegung Anfang vorigen Jahrhunderts erzählen. Unter anderem hat man für politisch aktive Arbeiter eine Bibliothek etabliert, die im Wesentlichen noch vorhanden ist.

Peter Dragsbo – ebenso im Schloß Sonderburg tätig – liefert einen kritischen Kommentar zu einem Buch des dänischen Grenzanalytikers Claus Eskildsen, der in seinem nationalen Eifer manchmal übertrieb, wenn er Sitten und Bauweisen im Grenzland als dänische Erbschaft auslegte.

Thomas Lyngby erzählt von der Neueinrichtung des Ziegeleimuseums Cathrinesminde, wo man jetzt aufs Genaueste und in allen Details der Produktion folgen kann, so wie sie in den Dreißiger- und Vierzigerjahren vorigen Jahrhunderts vor sich ging.

Esben Schlosser Mauritsen hat im verlaufenen Jahr intensive Studien über 4000 Jahre alte Einzelgräber in Nordschleswig durchführt. Seine Theorie geht darauf hinaus, daß diese Grabkultur einer Einwandererbevölkerung gehört, die sich besonders in der Mitte Jütlands und im Westen niederließ.

Schließlich erzählt H. E. Sørensen – der frühere Leiter des Museums in Skærbæk – von dem Mord in Sarajevo und münzt dessen unmittelbare Bedeutung für die Bevölkerung von Nordschleswig aus.

